

11. ÉVFOLYAM 3. SZÁM (2021)

TARTALOM

Tanulmányok

Csillag Sára, Svastics Carmen, Győri Zsuzsanna, Hidegh Anna Laura:

A tökéletes test mítosza. Az épségizmus mint a fogyatékossgal élő emberek munkaerőpiaci marginalizációját erősítő ideológia 1–19

Győri Ágnes – Perpék Éva:

Szakmai munkakörülmények, kiegészítés és mobilitás a szociális és fejlesztő szakemberek körében 20–38

Kazai Ónodi Annamária:

A távmunka alkalmazási arányát befolyásoló kulturális tényezők Európában 39–59

Virágh Enikő Anna:

„Meg kellett bűnhődnie azért, amit tett”

A médiabíráskodás mozgatórugói a nemi alapú erőszakkal kapcsolatos ügyekben a kormányfüggetlen online médiában 60–85

Belépő: Tézisek

Máté Dezső:

Generációs változások a roma diplomások életútjában
A társadalmi reziliencia hatása 86–93

Szabó Júlia:

Erdélyi magyar fiatalok a társadalmi struktúrában 94–102

Kitekintő

Szalai Júlia:

A dal diadala 1. rész 103–119

A Socio.hu Társadalomtudományi Szemle a Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet, Magyar Tudományos Akadémia Kiváló Kutatóhely szabadon hozzáférhető (open access) online lektorált (double blind peer-reviewed) folyóirata.

Szerkesztőség: Csizmady Adrienne, Csurgó Bernadett, Dupcsik Csaba, Hajdu Gábor, Kovács Éva, Kovács Mariann, Kristóf Luca, Megyesi Boldizsár (főszerkesztő), P. Tóth Tamás, Takács Judit

Székhely: 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.
Megjelenik: évente négy magyar nyelvű szám.
Felelős kiadó: a TK főigazgatója
Olvasószerkesztés: P.Tóth Tamás
Arculat és tördelés: Kovács Mariann
ISSN: 2063-0468
Kapcsolat: socio.hu@tk.hu

A TÖKÉLETES TEST MÍTOSZA

Az épségizmus mint a fogyatékossgal élő emberek munkaerőiaci marginalizációját erősítő ideológia⁵

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2021.3.1>

ABSZTRAKT

Az épségizmus egyik oldalról olyan ideológia és hiedelemrendszer, amely az épséget, a „normalitást” részesíti előnyben, a fogyatékossgat az emberi létezés egy alacsonyabb értékű formájának tartja, a fogyatékossgal élő embereket pedig marginalizálja és láthatatlanná teszi; másik oldalról pedig olyan tudományos elemzési eszköz, amely ezen normarendszer működését, fennmaradását elemzi. Írásunkban a nemzetközi szakirodalomra támaszkodva bemutatjuk a fogalom gyökerét, azt, hogy hogyan jelenik meg a társadalomban, kiemelten a munkaerőiacon, valamint egyéni szinten. Áttekintünk néhány olyan kutatást, amely az épségizmust elemzési eszközként használja, illetve kitérünk arra is, hogy a fogyatékossgal élő emberek számára milyen megküzdési lehetőségek léteznek az épségizmussal szemben. Célunk az épségizmus hatásmechanizmusainak minél szélesebb körű tudatosítása, valamint az, hogy az érdeklődő szakmai közösséget további gondolkodásra, kutatásra, kérdések megfogalmazására bátorítsuk.

Kulcsszavak: épségizmus, fogyatékossgat társadalmi modellje, fogyatékossgal élő emberek

THE MYTH OF THE PERFECT BODY

ABLEISM AS AN IDEOLOGY MARGINALISING PEOPLE WITH DISABILITIES IN THE LABOUR MARKET

ABSTRACT

Ableism is an ideology and a belief system that favours ableness and normality, considers disability as human existence of a lower value and both marginalises people with disabilities and renders them invisible. However, it also represents an analytical tool that will enable the prevailing functioning of this set of standards to become a subject for scientific analysis. In our paper, based on international literature, we present the basis of the concept, and how it appears both in society, especially in the labour market, and at an individual level. We examine research studies that analyse ableism as a tool, besides listing some of the available options for coping. In addition to raising awareness, our aim is to support further theory-making, research, and the formulating of pertinent questions.

Keywords: ableism, social model of disability, people with disability

1 egyetemi docens, dékán, Budapesti Gazdasági Egyetem, Pénzügyi és Számviteli Kar, csillag.sara@uni-bge.hu

2 tanársegéd, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Kar, svastics.carmen@barczi.elte.hu

3 egyetemi docens, Budapesti Gazdasági Egyetem, Pénzügyi és Számviteli Kar, Gyori.Zsuzsanna@uni-bge.hu

4 egyetemi docens, Budapesti Gazdasági Egyetem, Pénzügyi és Számviteli Kar és Budapesti Corvinus Egyetem, anna.hidegh@uni-corvinus.hu

5 A kutatási projektet az Innovációs és Technológiai Minisztérium Tématerületi Kiválósági Programja és a Budapesti Gazdasági Egyetem között létrejött együttműködési megállapodás (TKP2020-IKA-01) támogatja.

A TÖKÉLETES TEST MÍTOSZA

AZ ÉPSÉGIZMUS MINT A FOGYATÉKOSSÁGGAL ÉLŐ EMBEREK MUNKAERŐPIACI MARGINALIZÁCIÓJÁT ERŐSÍTŐ IDEOLÓGIA

BEVEZETÉS

A fogyatékossgal élő emberek helyzetéről való gondolkodás és vizsgálódás fókuszja az utóbbi időben a fogyatékossgal élő emberek helyzetéről egyre inkább a többségi társadalom attitűdjének, viselkedésének feltárása irányába mozdult el (Hernádi 2014, Calder-Dawe–Witten–Carroll 2020). A fogyatékossgal élő emberek társadalmi modelljének (Oliver 1995, Barnes–Mercer 2005) terjedésével párhuzamosan egyre ismertebbé váltak a fogyatékossgal élő embereket – vélt vagy valós sérültségük miatt – érő társadalmi elnyomás különböző formái, azon tudatos és tudattalan gyakorlatok, diskurzusok és társadalmi elnyomó mechanizmusok, amelyek alsóbbrendűként kezelik és diszkriminálják őket (*disablism*) (Goodley 2014, 2019). A sérültségből, fogyatékossgal élő emberekből fakadó testi, fizikai és anyagi kihívásokon túl megjelenő társadalmi hátrányok hátterében meghúzódó, a nem fogyatékos emberek világlátását, értékrendjét és emberképét normaként kezelő épségizmus (*ableism*) feltárása jelentős mértékben segítheti a téma komplex megközelítését és megértését.

Írásunkban a szakirodalmi feldolgozás menetének bemutatása után először körbejárjuk az épségizmus fogalmát és a fogalom eredetét, másodsorban bemutatjuk egyéni, társadalmi, illetve munkaerőpiaci megjelenését, végül kitérünk arra, hogy milyen ellenállási, megküzdési lehetőségek léteznek a fogyatékossgal élő emberek számára az épségizmussal szemben. Célunk, hogy az érdeklődő szakemberek számára rövid összefoglalót adjunk magyar nyelven, és a szakmai közösséget további gondolkodásra, kutatásra, kérdések megfogalmazására bátorítsuk.

A SZAKIRODALOM GYŰJTÉSÉNEK ÉS FELDOLGOZÁSÁNAK MENETE

Az épségizmus fogalmának és jelenségének körbejárásának érdekében először szisztematikus szakirodalomgyűjtést és feldolgozást végeztünk a *Scopus* adatbázisra támaszkodva. A *Scopus*-ra azért esett a választás, mert a kezdő, feltáró keresésekben a többi rendelkezésre álló adatbázisban (*EBSCO*, *JSTOR*, *Emerald*) nagyságrendileg kevesebb találatot kaptunk. A gyűjtést kiegészítettük olyan, jellemzően angol nyelvű tételekkel (például szakkönyvfejezetek, konferenciaelőadások), amelyekkel kutatómunkánk során más forrásokból találkoztunk, illetve azokkal a magyar nyelvű publikációkkal, amelyeket a témakörhöz tartozóként azonosítottunk.

Az adatbázisban először az „*ableism*”, „*ableist*” és „*disability*”, „*disabled*” szavak együttes előfordulására kerestünk rá: így az első keresési körben 291 találatot kaptunk. Ezt leszűkítettük a 2000 és 2019 közötti időszakban megjelent angol nyelvű tudományos cikkekre. Ebben a keresésben 256 találatot kaptunk: ezt nem szűkítettük tovább szakmai területre, így a cikkek tudományterületi megoszlása nagyon változatos volt. A leggyakrabban előforduló területek az oktatáskutatás (63), a rehabilitáció (58), a pszichológia (55) és a szociológia (40) (Függelék 1. ábra). A cikkek több mint háromnegyede (199) az USA-ból, Kanadából és az Egyesült Királyságból származott (Függelék 2. ábra; magyar cikk nem került a mintába). A cikkek időbeli

megoszlását tekintve látszik, hogy több mint felük (143) 2017 és 2019 között jelen meg (Függelék 3. ábra), azaz az érdeklődés egyre erősödött a témakör iránt. A folyóiratok közül kiemelkedik a *Disability and Society* (36 cikk), illetve a *Journal of Social Issues* (10 cikk) – ez utóbbiban egy épségizmusra fókuszáló különszám is megjelent 2019-ben (Függelék 4. ábra).

A következő lépésben a cikkek absztraktjait végigtekintve kiszűrtük azokat, amelyek a fogyatékoságról nem általában szóltak, hanem annak egy speciális típusára, például autizmusra vagy gerincsérülésre, illetve konkrét élethelyzetekre, például gyermekkorra, migrációra, kolonizációra, jogi esetekre (vagy ezek metszetére) fókuszáltak. A fennmaradó és az elemzésbe bevont tanulmányok központi témaként kezelik az épségizmus fogalmát, többségük a társadalomtudományok, a viselkedéstudományok és a pszichológia tudományterületéről származik. A cikkeket részben deduktív módon, előre meghatározott szempontok (például a fogalom és eredete, a munkaerőpiaci megjelenés) szerint, részben induktív módon, az olvasás közben kirajzolódó témák alapján (például megküzdés, internalizált épségizmus) dolgoztuk fel rövid összefoglalókat készítve. Jelen írásunkban négy szempont szerint foglaljuk össze a cikkeket és alapforrásokat: az épségizmus 1.) fogalma és eredete, 2.) megjelenési formái, 3.) a vele szembeni ellenállás és megküzdés, illetve 4.) az épségizmus a munka világában.

AZ ÉPSÉGIZMUS FOGALMA ÉS EREDETE

Az épségizmus fogalma az USA emberi jogi mozgalmához köthető (Campbell 2014), a kapcsolódó elméleti és empirikus munkák nagy része a fogyatékoságtudományban, a fogyatékoságot mint társadalmi, kulturális, gazdasági és politika jelenségeket vizsgáló tudományterületen gyökerezik (Wolbring 2012, Bogart–Dunn 2019). Maga a meghatározás arra a gondolatra épít, hogy a fogyatékoság társadalmilag konstruálódik, vagyis maga a fizikai állapot vagy sérültség csak részben számít, a fogyatékoság jelenségét elsődlegesen a társadalmi és strukturális hátrányok és korlátok határozzák meg (Nario-Redmond 2020). Az épségizmus egyszerre jelenti azt a normatív ideológiát és hiedelemrendszert, amely az épséget és a képességet (*abledness*) részesíti előnyben, valamint azt az elemzési eszközt, keretrendszert is, amely ezen preferenciarendszer működését, fennmaradását elemzi, és a fogyatékosággal élő emberek módszeres elnyomását tárja fel (Hutcheon–Wolbring 2013, Jammaers–Zanoni–Williams 2019). A normalitás történeti korszakonként változó tartalmán alapuló, és így időben szintén változó épségizmus jelensége a korábbi fogyatékosági szakirodalomban mint „*handicapism*” szerepelt (Bogdan–Biklen 2013), mint „*olyan előfeltevések és gyakorlatok összessége, amely támogatja a valós vagy vélt fizikai, mentális fogyatékosággal élő emberek megkülönböztetését és nem egyenlőként való kezelését*” (Wolbring 2012:87). Az épségizmus táptalaját jelenti a fogyatékoságelutasításnak (*disablism*), a társadalom elnyomó gyakorlatainak, amelyek azzal fenyegetnek, hogy „*kizárják, felszámolják és semlegesítik azokat az egyéneket, testeket, elméket és közösségi gyakorlatokat, amelyek nem felelnek meg a kapitalista szükségszerűségnek*” (Goodley 2014), és átpolitizálja a fogyatékosággal élő emberek hétköznapi élettapasztalatait. Az épségizmus mint a jelenség aktuálisan használt magyar fordítása fokozatosan alakult ki és gyökeresedett meg, a korábbi magyar szóhasználatban sokszor mint „épségterror” szerepelt (Hernádi 2014).

Az épségizmus leginkább elfogadott, ma is érvényes meghatározása alapján a „*hiedelmek, folyamatok és gyakorlatok azon hálója, amely egy olyan sajátos ént és testet hoz létre (korporealitás/testi etalon), ami tökéletes, fajta-tipikus, ebből fakadóan lényegi és teljesen emberi. Ebben az értelemben a fogyatékoság az emberi létezés egy alacsonyabb értékű formája*” (Campbell 2009: 5). Chouinard (1997) hangsúlyozta, hogy az épségizmus egyszerre több szinten is érvényesül, megjelenik mind az eszmerendszerekben, mind az intézményi gyakorlatokban, mind a társas kapcsolatokban. Wolbring pedig (2008:253) az épségizmus négy területét különböztette meg: a biológiai struktúrán alapuló épségizmust (*biological structure-based ableism*),

a kognitív alapú épségizmust (*cognitive-based ableism*), a társadalmi struktúrákon alapuló épségizmust (*social structure-based ableism*) és a gazdasági rendszerekben élő épségizmust (*economic system-based ableism*). Más szerzők (Horváth–Lovász–Nemes 2019, Goodley et al. 2020) azt emelték ki, hogy a fennálló emberkép dekonstrukciós igénye révén az épségizmus közeli gondolkodást mutat a poszthumán törekvésekkel, melyek az emberi identitás és a nyugati humanista világrendszer radikális átalakításának szükségességét hirdetik.

Az épségizmus alaptétele, hogy a fogyatékoság ontológiai értelemben negatív (Hughes 2007). Ezen alapszik a fogyatékoság orvosi modellje is, amely a fogyatékos testet rendellenesnek, abnormálisnak és ezáltal korrigálandónak, rehabilitálandónak és ezáltal alsóbbrendűnek tekinti (Oliver 1995). Ez a nézőpont legitimálja a status quót és igazolja a fogyatékosággal élő emberek szegregációját (Branco–Ramos–Hewstone 2019). Az orvosi modellre való reakcióként az 1960-as évek végén kibontakozó társadalmi modell szerint a fogyatékoság társadalmi konstrukció: maga a gazdaság, a politika, a tágabb és szűkebb környezet tesz fogyatékosá az egyént, nem maga a fizikai vagy pszichés, mentális sérülés (Kelemen–Könczei 2002, Győri–Csillag 2019a). A később teret nyerő emberi jogi megközelítések, melyek szerint minden emberi lény egyenlő és elidegeníthetetlen jogokkal bír, a fogyatékoság alapján való megkülönböztetést elnyomásaként, kirekesztésként értelmezik (Berghs et al. 2016). A Könczei és Hernádi nevéhez köthető posztmodell szerint újra kell értelmezni az épség/normalitás, a fogyatékos/nem-fogyatékos kategóriákat, ahhoz, hogy maguk az érintettek majd „rendszerbe tagoltan, saját terminusaikkal tudják kifejezni és képviselni saját tapasztalataikat, megtestesült létüket” (Könczei–Hernádi 2011).

Az épségizmus alapvető jellemzője, hogy bináris rendszerben gondolkodik, amelyben az emberek látható vagy nyilvánosan felvállalt sérülésük révén olyan mesterségesen kialakított és fenntartott kategóriákba sorolódnak, mint ép testű (*able-bodied*) vagy fogyatékos (*disabled*) (Campbell 2009, Jammaers–Zanoni–Williams 2019). Bár történtek kísérletek a képességek skálájának (*continuum of abilities*) elfogadtatására (Rocco 2005), a fogyatékos/nem fogyatékos dichotómia kitartó módon járul hozzá a fogyatékoság nélkül és a fogyatékosággal élő emberek közötti hierarchia, az előbbieket dominanciájának és az utóbbiak elnyomásának fenntartásához (Jammaers–Zanoni–Williams 2019). Az épségista gazdasági, társadalmi és kulturális mechanizmusok révén létrejövő társadalmi hierarchiában az ép test olyan etalon, melyhez képest a fogyatékosággal élő ember mindig csak „a másik” lehet. Az „én” és „a másik” közti különbségtétel (*othering*) jelensége ugyanakkor ráirányítja a figyelmet a fogyatékoság materiális és diszkurzív szintjeire is: a fogyatékoság nemcsak állapotként, de a társadalmi folyamatokban újra és újra létrejövő materiális és diszkurzív jelenségként is értelmezhető (Mik-Meyer 2016).

AZ ÉPSÉGIZMUS MEGJELENÉSI FORMÁI

Az épségizmus gyakran láthatatlan, nehéz azonosítani, és az épségista alapvetések sokszor nem tudatosan reprodukálódnak a mindennapokban, az intézményrendszerek működésében. Az épségizmus éppúgy jelen van a kultúrában, művészetben, mint a nem akadálymentesített közlekedésben, a diszkriminatív vállalati toborzási gyakorlatokban vagy a szegregált oktatási rendszerben. Széles palettán mozog, az épségizmuson alapuló cselekedetek az „ártatlan” megjegyzésektől (*microaggression*) (Sue 2010) egészen az eutanáziaprogramokig vagy a szelektív abortuszig terjedhetnek (Gent 2011). Érvényessége annak ellenére nem kérdőjeleződik meg, hogy az épség mint állapot bizonyos értelemben időszakos, ideiglenes (*temporarily able-bodied*), a testi funkciócsökkenés az életkor előrehaladtával fokozódhat, így a fogyatékoságot előbb vagy utóbb mindenki megtapasztalhatja, aki kellően hosszú ideig él (McRuer 2006).

A makroszintű, materiális hátrányok feltérképezéséhez és felszámolásához képest az inkább közvetett, diskurzusokban vagy személyközi viszonyokban megvalósuló, megkülönböztetésként megjelenő épségizmust sokszor nehéz „tetten érni”. A társadalmi-kulturális akadályokra fókuszáló kutatások és kezdeményezések a kritikai fogyatékoságtudomány szerint kevésbé veszik figyelembe a fogyatékoság személyi és pszicho-emocionális dimenzióit (Reeve 2002, 2004). „A fogyatékoság alapján történő társadalmi elnyomásnak része a fogyatékosággal élő emberek cselekedeteinek társadalmi előírások mentén való korlátozása, valamint a pszichés-érzelmi jól-létük társadalmilag előídezett aláásása” (Thomas 2007:73). Indokolt tehát különbséget tenni az épségista normák strukturális-nyilvános és egyéni, pszichés-érzelmi formái között (Sanmiquel-Molinero–Pujol-Tarrés 2020). A strukturális-nyilvános épségizmus a politikai, gazdasági és társadalmi rendszerekben testesül meg, amelyek mechanizmusai szisztematikusan hátrányba hozzák mindazokat, akik a nem minősülnek épségisták. Nario-Redmond (2020) amerikai adatokat vizsgálva mutatott rá, hogy ez az elnyomás gyakorlatilag a társadalmi részvétel minden területén megjelenik: legnyilvánvalóbban az oktatásban, a foglalkoztatásban és az egészségügyi ellátásban, de a negatív hatások tovagyűrűznek az olyan életterületekre is, mint a politikai részvétel, a párkapcsolatok vagy a szülői szerepek.

A pszichés-érzelmi épségizmus formái mind közvetlen, mind közvetett formában megjelenhetnek. Előbbire példa a személyközi kapcsolatokban megjelenő bámulás (*gaze*) vagy az elkerülés, utóbbira a nem megoldott akadálymentesítésből az érintett egyénben fakadó harag és frusztráció (Reeve 2002, 2004, 2012). A társas viszonyokban az épségizmus megjelenhet félelemként, hírnévrontásként vagy olyan dehumanizáló cselekedetek formájában, mint a figyelmen kívül hagyás, a tárgyiasítás, vagy a magánszféra megsértése (Nario-Redmond–Kemerling–Silverman 2019). A kutatások alapvetően az épségizmus három formáját különböztetik meg: ellenséges (negatív), jóindulatú és ambivalens (kevert) épségizmust. Negatív formája jól dokumentált és olyan jelenségeket foglal magába, mint a megszegényítés, az undor gesztusai, az ellenségesség és büntetés, a megalázás, melyek révén az elkövető saját feljebbvalóságát mások emberségének tagadásával kívánja megerősíteni. A jószándékú épségizmus jelenségei közé tartozik a fogyatékosággal élő emberek teljesítményének eltúlzása, a hátrányokkal való megküzdés csodálata, az atyáskodás vagy paternalizmus és a kéretlen segítség nyújtása.

Az épségizmus leggyakrabban kevert, ambivalens formában jelentkezik, melyben pozitív és negatív érzelmek is megjelennek és megítélése a helyzettől, szándéktól, szükségletektől és a résztvevők személyiségjegyeitől függ (Nario-Redmond–Kemerling–Silverman 2019). Miközben például a kicsi és diszkrét hallókészülék nem vált ki negatív érzelmeket, addig a jól látható „robotszerű” cochleáris implantátum (műtétileg fülbe helyezett, de külső részekkel is rendelkező hallókészülék) zavart kelthet abban, aki még nem találkozott vele. Vagy annak ellenére, hogy valaki elméletben tudja, hogy kedvesen és elfogadóan kell viselkednie egy fogyatékosággal élő emberrel, addig a konkrét szituációban kényelmetlenül érzi magát, zavarba jön és szorong.

A társas interakciókban megfigyelhető vegyes reakciók és viselkedésmódok leírására született sztereotípiák tartalom modell (*Stereotype Content Model*) lényege, hogy előre jelzi és csoportosítja egy társadalmi csoport státusza és versenyhelyzete alapján az általuk tipikusan kiváltott érzelmeket és jellemző viselkedést (Fiske–Glick–Xu 2002, Nario-Redmond–Kemerling–Silverman 2019). Eszerint a fogyatékosággal élő emberekhez (alacsony státusz és alacsony versenyhelyzet) – az idősekhez és a háziasszonyokhoz hasonlóan – úgynevezett meleg, de inkompetens sztereotípiák társulnak. Szánalmat és szimpátiát váltanak ki, védeni kell őket, ugyanakkor alárendeltnek is tekintettek. A gyakran emlegetett szánalom érzése például a gyengédség és a szorongás érzelmi keveréke, és ugyanúgy kiválthat valakiből távolságtartást, mint gondoskodási vágyat, különösen, ha az érintett személyt kiszolgáltatottnak érzékeli, aki nem tehet az állapotáról. Megjelenhet a

szánelomban az aktív gondoskodás mellett a passzív elhanyagolás (izolálás) vagy semmibe vevés (ignorálás) is, mint a szegregált bentlakásos intézményekben, vagy a jótékonyági gyűjtéseknél, ahol a fogyatékossgal élő embereket sokszor „a cél érdekében” tárgyiasítják és kihasználják. Amennyiben azonban a fogyatékossgal élő emberek nem illenek bele az elvárt képbe (például maguk okozták a sérülésüket, viccelődnek a saját állapotukkal, visszautasítják a felajánlott segítséget vagy éppen túlságosan kompetensek valamiben), akkor a többség reakciója gyorsan átcsaphat szemrehányásba, lenézésbe vagy felháborodásba.

A társadalmat és a gazdasági működést átható épségizmusból fakadóan a jelenség egyik legnagyobb veszélye, ha a fogyatékossgal élő emberek maguk is elfogadják a többségi nézőpontot, saját másodlagos vagy alárendelt pozíciójukat és a fogyatékossgat letagadni, elrejtteni vagy legyőzni való problémaként fogják fel. Az internalizált épségizmus révén az érintettek inkább leplezik fogyatékossgukat, hogy beilleszkedhessenek a többség soraiba, kerülnek a sorstársakat, nehogy hasonlónak könyveljék el őket, vagy felveszik a „hős” vagy „szerepminta” szerepét (Campbell 2009, Dunn 2019). A „szuperkripli” (*supercrip*) (Shakespeare 1996) vagy az „inspirációs pornó” (*inspiration porn*) kifejezések (Grue 2016) arra utalnak, amikor a hétköznapi tevékenységeket végző fogyatékossgal élő személyeket bámulat tárgyának tekintik, vagy fetiszizálják az általuk elért különleges eredményeket. Ilyen lehet a múltbbl sportoló gyerek, az idegennyelveket-beszélő hallássérült személy vagy a kerekesszékes súlyemelő. A jelenség az elismerés szempontjából pozitív, ugyanakkor a háttérben meghúzódó nyilvánvalóan alacsony elvárások miatt paternalista és leértékelő is.

Amennyiben nem sikerül érdemben fellépni az épségista társadalmi hatások ellen, az internalizált épségizmus erős hatással van a fogyatékossgal élő ember önképére: az egyén egyre inkább elhiszi, hogy nem értékes, nem része a társadalomnak, terhet jelent a többiek számára, másokkal összehasonlítva kevesebbnek, haszontalanabbnak gondolja magát. Az alacsony önbecsülés és a kisebbségi érzés folyamatos megtapasztalása és megélése súlyosabb esetben öngyűlöletet és önpusztítást is okozhat (Shakespeare 1996), egy olyan negatív spirált vagy akár ördögi kört idézhet elő, melyből kitörni csak nagyon nehezen lehet.

ELLENÁLLÁS, MEGKÜZDÉS, TOVÁBBLÉPÉS

Az épségizmus jelenségének átfogó és átható jellege ellenére az ellenállás lehetősége, mint minden hatalmi viszonyban, adott a fogyatékossgal élő emberek számára is (Wade 1997). Ellenállásuk magából a hatalomból fakad és a hatalommal szemben jön létre, az elnyomó és az elnyomott egyazon rendszer részei, küzdelmük dinamikus kölcsönhatást mutat (Foucault 1997). Bár az elnyomás az élet minden szintjén érzékelhető, és erős a nyomás az egyénen, hogy természetesnek vegye és elfogadja, sőt megerősítse és reprodukálja saját fizikai és mentális alsóbbrendűségét, észrevehető és egyre jobban dokumentálható tudományosan is a fogyatékossgal élő emberek hatalommal való tudatos élése és az önrendelkezés erősödése (*empowerment*) (Tóth 2020). Az alábbiakban összegezzük a szakirodalomban dokumentált lehetséges főbb ellenállási formákat, melyek célja az épségista normákkal szembenelve egyfajta új nézőpont, látásmód, egyenlőség és lehetséges partnerség létrehozása a fogyatékossgal élő és a nem fogyatékos emberek között, mely végső soron a társadalmi igazságosság elérését segíti elő.

A hatalommal szemben való ellenállás tematizálása alapvetően az elnyomás felismeréséből és természetének azonosításából következik. Young (1990) klasszikusnak számító elnyomáselméletében az elnyomás öt arcát határozza meg: kizsákmányolás, marginalizáció, hatalomnélküliség, kulturális imperializmus és erőszak. Prilleltensky (2003) a pszichopolitikai jóllétet kollektív, relációs és személyes szinteken értelmezi és ennek megfelelően határozza meg a felszabadulás/felszabadítás (*liberation*) teendőit. Holley és munkatársai

(2012) stigmaelméletükben az elnyomás társadalmi/kulturális, intézményi (makro) és egyéni (mikro) szintjeit nevesítik, ezen belül például megkülönböztetnek tudatos/szándékos/nyílt/egyértelmű és nem tudatos/nem szándékos/burkolt/finom elnyomási formákat (Holley–Stromwall–Bashor 2012). A kritikai fogyatékoságtudomány számára a társadalmilag megkonstruált normalitással való szembehelyezkedés révén a periférián élő emberek megélt tapasztalatai váltak fontossá, a domináns ideológiával szembemelve a másságot, a sokszínűséget, a marginalitást tekintik értéknek és az ellenállás terepének (Titchkosky–Michalko 2009). Az épségista normák felismerése számos tudományterület kritikai felülvizsgálatában is megjelent, olyan korábban általánosnak vett pszichológiai fogalmak, mint a megküzdés vagy a reziliencia újragondolásának szükségessége is ennek révén merülhetett fel (Hutcheon–Wolbring 2013).

Makroszinten, társadalmi-politikai vonatkozásban magának a fogyatékoság társadalmi modelljének létrejötte is egyfajta ellenállásként fogható fel, mely a fogyatékoság orvosi modelljével, az orvosi diskurzussal szemben fejlődött ki. „Az eddig megbámult fogyatékos emberek a tekintetet a fogyatékos testről a társadalom testületére irányították, ami eddig az ártatlanság modellje volt, azt most a zavar forrásának minősül” (Hughes 2007: 159). A korábbi negatív ontológia felváltása, a pozitív énkép erősítése az emberi és polgárjogi mozgalmak és identitáspolitikák központi feladatává vált, a fogyatékosággal élő emberek közössége (*disability community*) a közös fogyatékoskultúra (*disability culture*), a büszkeség (*disability pride*) és a másság ünneplése révén erősödhetett meg világszerte (Loja et al. 2013). A politikai tüntetések során is használt „Köpj a sajnálatra” (*Piss on Pity*) szlogen kifejezően összegezi az épségizmusnak való radikális ellenállást.

A tudományos, a politikai vagy akár a gyakorlati együttműködés szintjén egyre fontosabb stratégiává vált a hasonló elnyomott helyzetben levő társadalmi kisebbségekkel (nők, etnikai kisebbségek, LMBTQ+, idősek stb.) való szövetség keresése. Ez egyfelől csökkenti a további társadalmi kisebbségi elszigetelődés veszélyét, másfelől stratégiai megközelítésben a viszonylag gyenge kapcsolatból álló társadalmi hálózatok előnye lehet a heterogenitás (Langford–Lengnick–Hall–Kulkarni 2013).

Míg a kritikai fogyatékoságtudomány a többes identitások és az interszekcionalitás feltárása irányába mozdult el (Goodley 2017), a fogyatékoság diszkurzív megközelítése a nyelv hatalmi szerepére irányította rá a figyelmet. A fogyatékosító szóhasználattal szemben megjelent a politikailag korrekt, tiszteletteljes nyelvezet használatának elvárása, így lett amerikai vonatkozásban a „fogyatékosággal élő ember” (*person with a disability vs disabled person*) a „people-first” logika szerint az új standard kifejezésforma (Svastics 2019).

Az épségizmus elleni kollektív fellépés az egyéni megküzdésekből, mikroellenállásokból táplálkozik. A személyes reakciók és válaszok rendkívül sokszínűek, a helyzettől, a céloktól, a szükségletektől és a résztvevők személyiségétől is jelentősen függenek. Maguknak a leértékelő üzeneteknek a felismerése és reális értelmezése önmagában is eredmény, hiszen az ellenállás alapvető feltétele, hogy az egyén tudatában legyen saját elnyomásának (Freire 2001, Prilleltensky 2003). Az elnyomó kulturális narratívákra adott személyes válaszoknak McDonald és munkatársai (2007) két alapvető stratégiáját különböztették meg: az egyén kivonja magát a környezetből (például távozás, kilépés a kapcsolatból, a tevékenységgel való felhagyás), illetve átkeretezi a domináns kulturális narratívákat (McDonald–Keys–Balcazar 2007). Utóbbi esetén három megoldás is alkalmazható: a narratívák érvényességének csökkentése (például önmeghatározás, saját döntések), a hátrányok motivációként való felfogása (például bizonyítás, alacsony elvárásokkal való szembemelés, címkézés visszautasítása) vagy a pejoratív narratívák pozitív, személyes megnyilatkozásokkal való helyettesítése (például pozitív gondolkodás, önszeretet).

Az öndefiníció, az egyéni és közösségi identitás saját maguk általi meghatározása jelentős szerepet tölt be a fogyatékossgal élő emberek életében és hozzájárul az irányítási képesség és kontroll-érzet megerősítéséhez. (Bandura 2000, Loja et al. 2013). A korábban általános fogyatékos-narratívát (Shakespeare 1996) új narratívák váltották fel, sokszínűbbé téve a lehetséges identitások palettáját az érintettek számára. Új stratégiák születtek az identitás menedzselésére, többes (*intersecting identities*) és szituatív identitások váltak lehetővé (Könczei-Hernádi 2015). Kimutatható továbbá, hogy a fogyatékos-identitás felvállalása mint az épségizmusnak való aktív ellenállás, számos előnyt rejt magában (például növeli az önbecsülést, az én-hatékonyságot, a társas támogatás mértékét, az élettél való elégedettséget), ráadásul csökkenti a pszichológiai stresszt (Bogart-Lund-Rottenstein 2017).

Bár az ellenállás mindig lehetséges, ugyanakkor sokszor ára van, amely az egyes fogyatékossgai csoportok szerint eltérő is lehet (Wang et al. 2019). A verbális abúzus (például gyűlöletbeszéd, mikroagresszió, kigúnyolás stb.) elleni fellépés (például visszazólás, panaszlevél, blogírás) bár veszélyeztetheti a személy helyzetét és elfogadottságát, azonban egy olyan önvédelmi és önkifejezési technika, melyhez az internet és a virtuális tér kellő biztonságot is nyújthat (Loja et al. 2013). Az elfedés-elrejtés (*masking, camouflaging*) révén az épségizmus negatív hatásai (átmenetileg) elkerülhetők, ami ugyanakkor nagy mentális terhet is jelenthet (önmegtagadás, esetleges „lebukás” veszélye) (Vickers 2017, Evans 2019). Önvédelmi funkciót tölthet be továbbá az is, ha a többségi társadalomban sikeresnek számító érintettek elutasítók a sorstársaikkal szemben, kifogásolják a megélt nehézségek miatti önfelmentésüket és önigazolásukat. Ilyenkor többnyire saját pozitív énképük és identitásuk megvédése a cél (Watts-Jones 2002).

A tökéletes test mítosza „*az a hit, hogy emberi erővel és tettekkel lehetséges olyan testre szert tenni, amilyenre vágyunk, és meg lehet előzni a betegségeket, a fogyatékossgát és a halált*” (Wendell 2010:83) elnyomóan hat nemcsak a fogyatékossgal élő, de az ép testű emberekre is. Bár a testi fogyatékossga fizikai és lelki-érzelmi dimenzióinak kettéválasztása az eltestetlenedés (*disembodiment*) (Hernádi 2014) egy dokumentált egyéni megküzdési stratégia, ez szerencsés esetben kiegészül olyan társadalmi kezdeményezésekkel, amelyek a fennálló szépségideálokat, az elfogadható test fennálló paramétereit kérdőjelezik meg. A fogyatékossgal élő ember meglévő szexualitásának elismerése, a róluk kialakult sztereotípiák lebontása és a testi normalitás társadalmi-kulturális újradefiniálása – például szépségversenyek, fotókiállítások, sikeres szerepmoდეlek, média-kampányok révén – olyan egyre elterjedtebb megoldások, amik jelentősen befolyásolják mind a közízlést, mind pedig az érintettek önfogadását és pozitív énképét (Barnes 1992, Lamb 2001).

AZ ÉPSÉGIZMUS ÉS A RÁ ADOTT VÁLASZOK, MEGOLDÁSOK A MUNKA VILÁGÁBAN

Az épségista normák szerint a kapitalista rendszer tradicionálisan kevésbé produktívnek és kevésbé megbízhatónak tekinti a fogyatékossgal élő embert – összességében olyan munkaerőnek, aki nem képes megfelelni a gazdaság elvárásainak, eltér az ideális alkalmazott azon képétől, aki képes dolgozni és hozzájárulni a társadalom és gazdaság működéséhez, az értékteremtéshez (Goodley 2014). A globalizált neoliberális gazdaságban folyamatosan jelen van az a negatív ábrázolás, amely nehezen foglalkoztathatónak állítja be a fogyatékossgal élő embereket, és ezáltal kirekeszti őket a munka világából vagy alsóbbrendű pozíciókba kényszeríti őket. A munkatársadalomban a munka egyenesen erkölcsi kategóriává vált, függetlenül az egyén valós munkaképességétől. Akik nem akarnak, vagy nem képesek dolgozni, nem illeszkednek a munkaerő általánosan elfogadott ideáljához, nemcsak gazdaságilag és társadalmilag, de morális szempontból is kisebbségévé válnak (Blattner 2020). A Goodley (2014) által bevezetett „neoliberális épségizmus” fogalom a neoliberalizmus és az épségizmus egymást erősítő hatásaira kívánja felhívni a figyelmet, mely a fogyatékossgal élő embert a

felelősen gondolkodó és jó munkaerővel bíró állampolgár és a kívánatos, produktív munkaerő antitéziseként állítja be.

Az „egyenlőtlenségi rezsim” fogalma Acker (2006:443) nevéhez kötődik, aki ezt a következőképp határozta meg: „olyan, lazán összekapcsolódó szervezeti gyakorlatok, folyamatok, akciók és jelentéskonstrukciók”, melyek egyenlőtlen szervezeti viszonyokat eredményeznek valamely diverzitáskategória mentén. Az egyenlőtlen viszonyokat kulturális-szimbolikus szinten az ideális munkavállaló képe tartja fent. Az ideális munkavállaló tehermentes, bármikor a szervezet rendelkezésére áll, a munkát az első helyre sorolja a magánélettel szemben, elvárható tőle a túlóra (Acker 1990, 2006). Az ideális munkavállaló képe éppúgy nem egyeztethető össze a „gondoskodási kötelezettséggel bíró nőével”, mint a fogyatékosággal élő személyével, különösen, ha épségista sztereotípiák övezik. A meritokrácia játékszabályaira építő munkahelyen nem engedhető meg, hogy bármi is elvonja a munkától a munkavállalót. Jammaers és munkatársai (2019) kutatásuk során rávilágítottak arra, hogy az ideális munkavállaló képére építő emberierőforrás-menedzsment folyamatok a vállalatban épségista viszonyokat eredményeznek, és bourdieu-i értelemben szimbolikus erőszakot jelentenek a fogyatékosággal élő munkavállalók számára (Jammaers–Zanoni–Williams 2019).

A vállalati működésben megjelenő épségizmus kapcsolódhat a belépési és a folyamatdiszkriminációhoz (Jones 1997, Csillag–Primecz–Toarniczky 2018, Győri–Csillag 2019b). A toborzás és kiválasztás épségista narratívája szerint a fogyatékosággal élő jelentkező inkompetens, segítségre szoruló és kiszolgáltatott, mely kép nem illeszkedik a rugalmas, *multitaskingra* képes, produktív és felcserélhető ideális pályázó imázsához. Rocco és Collins (2017) szerint a fogyatékosággal élő jelentkezőt sokszor lustának vélik, és azt feltételezik, hogy nem őszinte a fizikai vagy mentális állapotával kapcsolatban (Rocco–Collins 2017). Mivel eltér az ideális munkavállaló fix és idealizált eszményképétől, az épségista logika alapján csak nehezen lenne beilleszthető a szervezeti kultúrába, vagy lenne elfogadható a többi munkavállaló számára is (Jammaers–Zanoni–Hardonk 2016). Ennek hatására sok álláskereső – amennyiben ez lehetséges – elhallgatja vagy álcázza fogyatékoságát vagy képességei hiányát (Vickers 2017). A fizikai és digitális akadálymentesítés megkönnyítheti a szervezetekbe való belépést, de alapjaiban nem módosítja az épségizmust mint szervezőelvet, és nem változtatja meg a munkaszervezés épségista jellegét. Az esetleges akadálymentesítés sokszor aránytalanul nagynak láttatott költségei és a speciális szükségletű munkavállalóknak adott „privilegiumok” nem felelnek meg az épségista hierarchiának, és gazdaságtalannak tüntetik fel a (feltételezetten) kisebb termelékenységű, fogyatékosággal élő munkavállalók foglalkoztatását (Hastbacka–Nygard–Nyckvist 2016).

A folyamatdiszkrimináció során a fogyatékosággal élő munkavállaló kevesebb lehetőséget kap arra, hogy megmutassa a teljesítményét, ritkábban jut fejlesztési lehetőséghez, lassabb az előrelépése a szervezeti hierarchiában és kisebb eséllyel válik belőle vezető. Sokszor úgynevezett „zsákutca” pozíciókat kap, munkája rutinjellegű, a teljesítményét indokolatlanul alulértékelik, kevesebb fizetésben és juttatásban részesül és gyakrabban bocsátják el (Miceli–Harvey–Buckley 2001, Csillag–Primecz–Toarniczky 2018). Az épségista logikán alapuló diszkrimináció megjelenésének másik formája, hogy a gazdasági dekonjunkció – más hátrányos helyzetű munkavállalókhöz hasonlóan – jobban sújtja őket: korábban bocsátják el vagy építik le őket, és a majdani kilábalás során is később veszik őket vissza (Vickers 2017, Zádori–Nemeskéri 2019).

Az érintetti oldalt vizsgálva Branco és munkatársai (2019) rámutattak, hogy az épségista társadalmi környezettel szembesülő fogyatékosággal élő ember szignifikánsan alacsonyabbnak érzékeli egészségi állapotát és jóllétét, mint ép testű társai. Az eredmények arra is rávilágítottak, hogy minden más diverzitáskategóriához (például nem, etnikum, kor) képest a fogyatékoságnak van a legerősebb diszkrimináló hatása (Branco–Ramos–

Hewstone 2019). Ha elfogadjuk, hogy a jóllét és a boldogság szubjektív élményéhez jelentősen hozzájárul a foglalkoztatottság, az értelmes munkavégzés lehetősége, akkor különösen fontos azoknak az épségista társadalmi sztereotípiáknak a lebontása, amelyek a munkaerőpiaci integrációt gátolják; mint például az az elterjedt feltételezés, hogy a fogyatékossgal élő embereknek alacsonyabb a kompetenciaszintje (Branco–Ramos–Hewstone 2019).

A következőkben olyan munkaerőpiaci, illetve foglalkoztatással kapcsolatos kutatásokat mutatunk be, amelyek vagy kifejezetten épségista lencsét használtak, vagy eredményeik fontos tanulsággal szolgálnak az épségista megközelítés szempontjából is.

Procknow és Rocco (2016) emberierőforrás-fejlesztéssel foglalkozó szakirodalmi áttekintésük során hat olyan témát azonosítottak, amelyek a fogyatékossgal élő munkavállalók foglalkoztatásával kapcsolatos problémákat, kérdésköröket tárgyalják: belépési korlátok a szervezetben (belépési diszkrimináció), belépés utáni akadályok a szervezetben, karrierfejlesztéssel és előléptetéssel kapcsolatos kirekesztő munkahelyi gyakorlatok, befogadást támogató munkahelyi tréningek, zaklatás és diszkrimináció a munkahelyen. Az alábbiakban ezeket fejtjük ki részletesen.

A szervezeti belépési korlátok között három különböző típust azonosít a szakirodalom, amelyek mind a belépési diszkriminációhoz járulnak hozzá: (1) attitűdből, egyéni előítéletekből fakadó korlátok, (2) intézményi korlátok, valamint (3) a fogyatékossgal élő személyek által saját maguk számára generált korlátok. Ez utóbbi típusba tartozik az önmegkérdőjelezés, kételkedés a saját képességekben, valamint az önszabotázs, amely tényezők – bár a cikk ezt nem nevesíti – gyakran internalizált épségista normákból fakadnak (Procknow–Rocco 2016). A belépés után jelentkező akadályok közé a szerzők olyan szervezeti gyakorlatokat soroltak, mint az egyenlőtlen bérezés, korlátozott tréninglehetőségek vagy a megrekedt karrierfolyamat. Mindezek háttérben az áll, hogy mivel az érintettek nem illeszkednek az ideális munkavállaló képéhez, ezt a diszkrepanciát a szervezeti folyamatok automatikusan büntetik, másodrangú munkavállalói státuszokat és egyenlőtlen szervezeti rezsimeket hozva létre (Acker 2006).

Egy további megfigyelt jelenség, a homofília is akadályozhatja a szervezeti előmenetelt: a fogyatékossgal élő munkavállalók sokszor a hozzájuk hasonló sorstársakkal keresik a kapcsolatot, vagy maga a szervezet hoz létre számukra különálló részleget. Ez a szervezeten belüli elkülönülés jelentősen akadályozhatja a munkatársak közti kölcsönös szimpátia, szolidaritás és elfogadás kialakulását, a befogadó munkakultúra létrejöttét (Procknow–Rocco 2016). Épségista lencsén keresztül – bár érthető a magatartás – ez a folyamat a munkavállalók önkirekesztéséhez járul hozzá, és gátolja a integrációt. Ezzel szemben kiemelt jelentősége van a mentorálásnak (Procknow–Rocco 2016), hiszen testreszabott támogatást, tacit tudástranszfert tud nyújtani azon területeken, ahol erre az adott egyénnek különösen szüksége van, beleértve akár a szociális kompetenciák fejlesztését is. A képzés-fejlesztés területén fontosak mind az általános, nyitott munkahelyi kultúrát és befogadást támogató, mind a fogyatékossgal élő munkavállalókat külön is célzó tréningek. A kutatási eredmények azt mutatják, hogy az emberierőforrás-áramlási modell utolsó állomása, az elbocsátás szempontjából is nehezebb helyzetben vannak a fogyatékossgal élő munkavállalók, hiszen gyakrabban érinti őket kedvezőtlenül egy elbocsátási hullám, vagy lesznek áldozatai jogszerűtlen elbocsátásnak (Procknow–Rocco 2016), amely szorosan kapcsolódik a már említett folyamatdiszkriminációhoz.

Bár a gazdasági és pénzügyi kiszolgáltatottság komoly akadályokat gördít a fogyatékossgal élő emberek munkaerőpiaci érvényesülése elé, épségista normáknak való ellenállás és diszkurzív stratégiák itt is dokumentáltak. Jammers és munkatársai (2016) fogyatékossgal élő munkavállalók identitásmunkáját

vizsgálva három eltérő mintázatot fedeztek fel az alacsonyabb kompetenciaszintre és termelékenységre adott egyéni válaszok között. Az első csoportba tartozók vitába szálltak azzal a feltételezéssel, hogy alacsonyabb termelékenységgel dolgoznának és kevésbé lennének hatékonyabbak csak azért, mert fogyatékossgal élnek. Alátámasztásul rámutattak korábbi sikereikre, magas szintű kompetenciáikra, valamint gyakran hoztak példát arra, amikor éppoly magas teljesítményt nyújtottak, mint nem fogyatékossgal élő társaik. Ezzel az érveléssel és a pozitív identitás kialakításával ugyan sikeresen ellenálltak az épségista diskurzus által kínált negatív identitásnak, ugyanakkor újra is termelték azt. A mércéül szolgáló teljesítményt az ép testhez kapcsolták, és nem kérdőjelezték meg a teljesítményelv elsődlegességét egy ember értékességének megítélésékor (Jammaers–Zanoni–Hardonk 2016).

A második tipikus mintázatban a munkavállalók újradefiniálták a termelékenységet azon kompetenciákat hangsúlyozva, melyekben erősebbek lehetnek a többiekénél, mint például az empátia (Jammaers–Zanoni–Hardonk 2016). Ezzel a megoldással azonban szintén újratermelték az épségista diskurzust, miszerint a fogyatékossgal élő emberekre jellemzőbbek a pozitív, „meleg” tulajdonságok, kapcsolódva a már említett sztereotípa tartalom modellhez (Fiske–Glick–Xu 2002, Branco–Ramos–Hewstone 2019, Nario–Redmond–Kermerling–Silverman 2019). Ráadásul nem morális, hanem üzleti alapon érveltek a diverzitásmenedzsment mellett, a hátrányos helyzetű csoportok számára káros neoliberais ideológia alapján, nem pedig megkérdőjelezve azt.

A neoliberais és épségista társadalmi diskurzust paradox módon leginkább az a harmadik megközelítés képes transzformálni, amelyik elfogadja ugyan az alacsonyabb termelékenységre vonatkozó feltételezést, de rámutat arra, hogy ez nem egyéni, hanem kollektív felelősség, és éppen az épségista munkahelyi környezet – legyen szó az épített környezetről vagy a szervezeti klímáról – az, ami kevésbé termelékennyé teszi a fogyatékossgal élő munkavállalót. Fontos továbbá hangsúlyozni azt is, hogy a munkahelyi közösségnek vagy szervezeti tagságnak létezik olyan teljesítményen túlmutató, alternatív értelmezése is, ami – például morális alapokon – egy más szervezési elven működő társadalom víziója felé mutat. A tanulmány fontos következtetése, hogy az épségista hegemon diskurzus az egyéni identitás munka szintjén megtörhető, a fogyatékossgal élő emberek képesek pozitív identitást és ellennarratívákat kialakítani, ugyanakkor ezek az egyéni szintű narratívák, megküzdések csak az első lépést jelentik a kollektív cselekvés és az egyenlőtlenségi rezsimegváltoztatása irányába (Jammaers–Zanoni–Hardonk 2016).

Az alkalmazotti léttel szemben egy újfajta mikroemancipációt jelent a munka világában az önfoglalkoztatás és a vállalkozóvá válás. Bár a neoklasszikus közgazdaságtan az épségista narratívát erősíti azzal, hogy a vállalkozást a gazdaság hajtómotorjának (Maroufkhani–Wagner–Wan Ismail 2018), a vállalkozót pedig innovatív, sikeres, erős, bátor és mindenekelőtt „alkalmas” személynek tekinti (Cooney 2008), mégis, a vállalkozói lét a fogyatékossgal élő emberek számára lehetőséget biztosít társadalmi státuszuk újradefiniálására, a jelentősen korlátozó fogyatékossgához képest a jóval pozitívabb társadalmi megítélés alá eső vállalkozói identitás választására (Csillag–Győri–Svastics 2020). Ugyanakkor a fogyatékossgal élő vállalkozók alacsony száma és gyenge társadalmi, gazdasági és politikai láthatósága miatt példájuk nem képes alapjaiban megváltoztatni a fogyatékossgal élő munkavállalóról kialakult általános képet és így az épségista keretrendszert sem (Cooney–Licciardi 2019, Csillag–Győri–Svastics 2020, Svastics–Csillag–Győri 2020).

ÖSSZEGRÉS

Tanulmányunkban felvázoltuk az épségizmus társadalmi és interperszonális hatásait, amelyek a sztereotipizálás, az előítélet és a hátrányos megkülönböztetés révén hozzájárulnak a fogyatékossgal élő emberek társadalmi elnyomásához és a többségi társadalom privilégiumainak fenntartásához. Betekintést adtunk abba, hogy milyen átfogó és komplex módon képes az épségizmus befolyásolni és korlátok közé szorítani cselekvési lehetőségeiket és a társadalmi kihívásokra adott válaszaikat. Az egyén szintjén akár természetesnek is tekintett, ugyanakkor társadalmi szinten összeadó és felerősödő negatív hatások tudatosítása és felülírása nem könnyű feladat, ugyanakkor elkerülhetetlen a helyzet legalább csekély mértékű javítása érdekében.

A munkaerőpiacot kiemelve bemutattuk, hogy az igazi változás eléréséhez az egyenlőtlen, épségista alapon nyugvó szervezeti rezsimek lebontására van szükség a munkahelyen. A fogyatékossgal élő embert sújtó hátrányok egyéni szinten különböző taktikai megoldásokkal ugyan kompenzálható, a megoldást azonban mindenképpen azon kollektív társas gyakorlatok, illetve épségista emberierőforrás-menedzsment folyamatok reformjai jelentenék, amelyek a fogyatékossgot pozitív értéké alakítják.

Az ebbe az irányba ható társadalmi-gazdasági folyamatok, maguknak az érintetteknek a fokozódó részvétele a mindennapi élet, a társadalom, a munka világa és a politika egyes színterein, valamint azok az ellenállási és megküzdési formák, amelyekkel magukban és környezetükben is tudatosítják az épségizmus jelenlétét és hatásmechanizmusait, lassan elvezethetnek a változáshoz.

Az épségizmus jelenségének elemzéséhez kapcsolódóan érdemes a keretrendszer kritikájáról is szót ejteni, ami kapcsolódik a társadalmi modellel kapcsolatos fenntartásokhoz is (Owens 2015). Könczei és Hernádi (2011:23) hangsúlyozta, hogy *„nem lehet [...] a fogyatékossgot csupán mint (nem egyéni szintű, hanem pl. makroszintű) társadalmi összefüggést felfogni. Azért nem, mert azzal elveszítjük egyebek mellett a saját tapasztalatot, a saját küzdelmet, s a fájdalmat, amelyek mind-mind konstitutív részei a fogyatékoslétnek.”* Ehhez kapcsolódva az épségista külső keretrendszerek vizsgálatánál is fontos a fogyatékossg fizikai-materiális-emocionális valóságának figyelembevétele és az erre való reflexió. Egy fogyatékossgal élő ember számára a saját fogyatékossgának testi-fizikai és pszichés megélése hétköznapi valóság, és ha ezt kizárólagosan az épségista társadalom konstrukciójának minősítjük, akkor ezzel a fogyatékossg fontos személyi aspektusait tagadjuk el és vesszük semmisnek. Ez a magatartás tudományos értelemben is kritikára adhat okot, hiszen egy komplex jelenség egydimenzióssá redukálásának veszélyét hordozhatja magában. A fogyatékossgal élő emberek aktív bevonása, szerepvállalása (például insider kutató, participatív kutatás és oktatás), valamint mindenkor ágenciájuk keresése és kiemelése is segíthet abban, hogy az épségista társadalmi és gazdasági diskurzusok maguk is ne váljanak normatív és más szempontokat kizáró, elnyomó (hegemón) diskurzussá, hanem azon emberi jogi és emancipatorikus folyamatokhoz kapcsolódjanak, amelyek a helyzet változását, javítását segítik elő.

Jelen írásunkban a cél az alapvetések összefoglalása és az elgondolkodtatás volt – így zárásként néhány kutatási irányt szeretnénk javasolni az erre nyitott szakembereknek, némiképp önkényesen válogatva a sok lehetséges irány közül.

Társadalmi szinten izgalmas irány az úgynevezett fogyatékosító diskurzusok azonosítása és elemzése a társadalmi, intézményi, szakpolitikai retorikában, párbeszédben, vagy a különböző társadalmi és gazdasági érintettek (például a kormányzat, a rehabilitációs szervezetek, a fogyatékossgal élő embereket képviselő szervezetek, a vállalatok, a civilek) szerepe az épségnormativitás létrehozásában, újratermelésében vagy lebontásában. Külön izgalmas kérdés a fogyatékossgal élő emberek és csoportjaik politikai és társadalmi

részvétele vagy hallgatása, és ennek intézményi, társadalmi és személyes hatásmechanizmusai az épségizmus és internalizált épségizmus lencséjén át való vizsgálata.

Magyarországon még mindig nagyon aktuális a fizikai és/vagy digitális akadálymentesítés kérdése – ennek fejlődése és/vagy akadályai szintén jól elemezhetőek lehetnek az épségizmus keretrendszerében. A munkaerőpiac szempontjából pedig érdekes lehet a vállalati gyakorlatok elemzése a kritikai fogyatékoságtudomány, illetve az épségizmus mint elemzési keret alapján: milyen befogadó, illetve kitaszító HR-rendszerek, illetve szervezeti kultúrák találhatók az üzleti gyakorlatban, és hogyan lehet az emberi méltóságot és egyenrangú partneri viszonyt támogató, befogadó szervezeteket fejleszteni. Egyéni szinten mind az épségizmus identitásra való hatása, mind az internalizált épségizmus és az *othering* jelenségének feltárása izgalmas kutatási terepet kínálhat.

HIVATKOZÁSOK

- Acker, J. (1990) Hierarchies, jobs, bodies: A theory of gendered organizations. *Gender & Society*, 4(2), 139–158. <https://doi.org/10.1177/089124390004002002>
- Acker, J. (2006) Inequality Regimes: Gender, Class, and Race in Organizations. *Gender & Society*, 20(4), 441–464. <https://doi.org/10.1177/0891243206289499>
- Bandura, A. (2000) Exercise of Human Agency Through Collective Efficacy. *Current Directions in Psychological Science*, 9(3), 75–78. <https://doi.org/10.1111/1467-8721.00064>
- Barnes, C. (1992) *Disabling imagery and the media. An exploration of the principles for media representations of disabled people*. Krumlin, Halifax: Ryburn Publishing Limited.
- Barnes, C. – Mercer, G. (2005) Disability, work, and welfare: challenging the social exclusion of disabled people. *Work, Employment and Society*, 19(3), 527–545. <https://doi.org/10.1177/0950017005055669>
- Berghs, M. – Atkin, K. – Graham, H. M. – Hatton, C. – Thomas, C. (2016) Implications for public health research of models and theories of disability: a scoping study and evidence synthesis. *Public Health Research*, 4(8). <https://doi.org/10.3310/phr04080>
- Blattner, C. E. (2020) Right to work or refusal to work: Disability rights at a crossroads. *Disability & Society*, 1–24. <https://doi.org/10.1080/09687599.2020.1788511>
- Bogart, K. – Dunn, D. (2019) Ableism special issue introduction. *Journal of Social Issues*, 75(3), 650–667. <https://doi.org/10.1111/josi.12354>
- Bogart, K. – Lund, E. – Rottenstein, A. (2017) Disability Pride Protects Self-Esteem Through the Rejection-Identification Model. *Rehabilitation psychology*, 63(1), 155–159. <https://doi.org/10.1037/rep0000166>
- Bogdan, R. – Biklen, D. (2013) Handicapism. In Wappett, M. – Arndt, K. (szerk.) *Foundations of Disability Studies*. New York: Palgrave Macmillan US, 1–16.
- Branco, C. – Ramos, M. – Hewstone, M. (2019) The Association of Group-Based Discrimination with Health and Well-Being: A Comparison of Ableism with Other “Isms”. *Journal of Social Issues*, 75(3), 814–846. <https://doi.org/10.1111/josi.12340>
- Calder-Dawe, O. – Witten, K. – Carroll, P. (2020) Being the body in question: young people’s accounts of everyday ableism, visibility and disability. *Disability & Society*, 35(1), 132–155. <https://doi.org/10.1080/09687599.2019.1621742>
- Campbell, F. K. (2009) *Contours of ableism. The Production of Disability and Aabledness*. London: Palgrave Macmillan.
- Campbell, F. K. (2014) Ableism as Transformative Practice. In Cocker, C. – Hafford-Letchfield, T. (szerk.) *Rethinking Anti-Discriminatory and Anti-Oppressive Theories for Social Work Practice*. Palgrave Macmillan, 78–92.
- Chouinard, V. (1997) Making space for disabling differences: Challenging ableist geographies. *Environment and Planning D: Society and Space*, 15, 379–387.
- Cooney, T. (2008) Entrepreneurs with Disabilities: Profile of a Forgotten Minority. *Irish Business Journal*, 4(1), 119–129.
- Cooney, T. M. – Licciardi, M. (2019) The same but different: Understanding entrepreneurial behaviour in disadvantaged communities. In McAdam, M. – Cunningham, J. (szerk.) *Entrepreneurial Behaviour*. Cham: Palgrave Macmillan, 317–345.
- Csillag S. – Győri Z. – Svastics C. (2020) Vaktában vállalkozni? Fogyatékosággal élő vállalkozók a hazai munkaerőpiacon. *Vezetéstudomány*, 51(4), 26–39. <https://doi.org/10.14267/VEZTUD.2020.04.03>
- Csillag S. – Primecz H. – Toarniczky A. (2018) Dolgoznánk, ha hagynátok... Megváltozott munkaképességű emberek és a HR-rendszerek. *Vezetéstudomány*, 49(6), 33–45.
- Dunn, D. S. (2019) Outsider Privileges Can Lead to Insider Disadvantages: Some Psychosocial Aspects of Ableism. *Journal of Social Issues*, 75(3), 665–682. <https://doi.org/10.1111/josi.12331>
- Evans, H. D. (2019) ‘Trial by fire’: forms of impairment disclosure and implications for disability identity. *Disability & Society*, 34(5), 726–746. <https://doi.org/10.1080/09687599.2019.1580187>
- Fiske, S. – Glick, P. – Xu, Y. (2002) A Model of (Often Mixed) Stereotype Content: Competence and Warmth Respectively Follow From Perceived Status and Competition. *Journal of Personality and Social Psychology*, 82(6), 878–902.
- Foucault, M. (1997) A szubjektum és a hatalom. In Kis, A. A. – Kovács, S. S. K. – Odorics, F. (szerk.) *Testes Könyv II*. Szeged: ICTUS és JATE Irodalomelmélet Csoport, 270–278.
- Freire, P. (2001) *Pedagogy of the oppressed*. New York: Continuum.
- Gent, P. J. (2011) Service-learning and the culture of ableism. In Stewart, T. – Webster, N. (szerk.) *Problematising service-learning: Critical reflections for development and action*. Charlotte, NC, US: IAP Information Age Publishing, 223–243.
- Goodley, D. (2014) *Dis/ability Studies: Theorising disableism and ableism*. London: Routledge.

- Goodley, D. (2017) *Disability Studies. An interdisciplinary introduction*. London: Sage.
- Goodley D. (2019) *Fogyatékoságtudomány. Interdiszciplináris bevezető*. Budapest: ELTE BGGYK. Elérhető: <http://fogyatekosagtudomany.elte.hu/index.php/dan-goodley-fogyatekosagtudomany-interdiszciplinaris-bevezeto/> [Letöltve: 2021-10-20].
- Goodley, D. – Lawthom, R. – Liddiard, K. – Runswick-Cole-Cole, K. (2020) The Desire for New Humanisms. *Journal of Disability Studies in Education*, 1, 1–20. <https://doi.org/10.1163/25888803-00101003>
- Grue, J. (2016) *Disability and Discourse Analysis*. 1st Edition. Routledge.
- Győri Z. – Csillag S. (2019a) Vállalati felelősségvállalás és fogyatékosággal élő személyek foglalkoztatása: külön múlt – közös jövő? 1. Rész: A kapcsolódó politikák fejlődése az EU-ban és Magyarországon. *Vezetéstudomány*, 50(6), 14–23. <https://doi.org/10.14267/VEZTUD.2019.06.02>
- Győri Z. – Csillag S. (2019b) Vállalati felelősségvállalás és fogyatékosággal élő személyek foglalkoztatása: külön múlt – közös jövő? 2. Rész: A fogyatékosággal élő személyek foglalkoztatása a CSR-szakirodalomban és a gyakorlatban. *Vezetéstudomány*, 50(7–8), 16–31. <https://doi.org/10.14267/VEZTUD.2019.07.02>
- Hastbacka, E. – Nygard, M. – Nyckvist, F. (2016) Barriers and facilitators to societal participation of people with disabilities: A scoping review of studies concerning European countries. *Alter*, 10(3), 201–220. <https://doi.org/10.1016/j.alter.2016.02.002>
- Hernádi I. (2014) *Problémás testek nőiség, szexualitás és anyaság testi fogyatékosággal élő magyar nők önreprezentációiban* (PhD). Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Irodalomtudományi Doktori Iskola Kultúratudományi Doktori Program, Pécs. Elérhető: <https://pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/14749/hernadi-ilona-phd-2015.pdf> [Letöltve: 2021-10-20].
- Holley, L. – Stromwall, L. – Bashor, K. (2012) Reconceptualizing Stigma: Toward a Critical Anti-Oppression Paradigm. *Stigma Research and Action*, 2, 51–61.
- Horváth M. – Lovász Á. – Nemes M. (2019) *A poszthumanizmus változatai. Ember, embertelen és ember utáni*. Prae.
- Hughes, B. (2007) Being disabled: towards a critical social ontology for disability studies. *Disability & Society*, 22(7), 673–684. <https://doi.org/10.1080/09687590701659527>
- Hutcheon, E. – Wolbring, G. (2013) Deconstructing the resilience concept using an ableism lens: implications for people with diverse abilities. *Dilemata*, 5(11), 235–252.
- Jammaers, E. – Zaroni, P. – Hardonk, S. (2016) Constructing positive identities in ableist workplaces: Disabled employees' discursive practices engaging with the discourse of lower productivity. *Human Relations*, 69(6), 1365–1386. <https://doi.org/10.1177/0018726715612901>
- Jammaers, E. – Zaroni, P. – Williams, J. (2019) "Not all fish are equal: a Bourdieuan analysis of ableism in a financial services company". *The International Journal of Human Resource Management*, 1–26. <https://doi.org/10.1080/09585192.2019.1588348>
- Jones, G. E. (1997) Advancement opportunity issues for persons with disabilities. *Human Resource Management Review*, 7(1), 55–76. [http://dx.doi.org/https://doi.org/10.1016/S1053-4822\(97\)90005-X](http://dx.doi.org/https://doi.org/10.1016/S1053-4822(97)90005-X).
- Kelemen Zs. – Könczei G. (2002) *Taigetostól az esélyegyenlőségig*. Budapest: Osiris.
- Könczei G. – Hernádi I. (2011) A fogyatékoságtudomány főfogalma és annak változásai Hipotetikus kísérlet rekonstrukcióra. In Nagy Z. E. (szerk.) *Az akadályozott és egészségkárosodott emberek élethelyzete Magyarországon*. Budapest: Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet, 7–28.
- Könczei G. – Hernádi I. (2015) A fogyatékoságtudomány „térképei”. In Hernádi I. – Könczei G. (szerk.) *A felelet kérdései között. Fogyatékoságtudomány Magyarországon*. Budapest: ELTE-BGGYK, 6–31.
- Lamb, J. M. (2001) Disability and the Social Importance of Appearance. *Clothing and Textiles Research Journal*, 19(3), 134–143. <https://doi.org/10.1177/0887302X0101900304>
- Langford, C. L. – Lengnick-Hall, M. L. – Kulkarni, M. (2013) How do social networks influence the employment prospects of people with disabilities? *Employee Responsibilities and Rights Journal*, 25, 295–310.
- Loja, E. – Costa, M. E. – Hughes, B. – Menezes, I. (2013) Disability, embodiment and ableism: stories of resistance. *Disability & Society*, 28(2), 190–203. <https://doi.org/10.1080/09687599.2012.705057>
- Maroufkhani, P. – Wagner, R. – Wan Ismail, W. K. (2018) Entrepreneurial ecosystems: a systematic review. *Journal of Enterprising Communities: People and Places in the Global Economy*, 12(4), 545–564. <http://dx.doi.org/https://doi.org/10.1108/JEC-03-2017-0025>.
- McDonald, K. E. – Keys, C. B. – Balcazar, F. E. (2007) Disability, race/ethnicity and gender: themes of cultural oppression, acts of individual resistance. *Am J Community Psychol*, 39, 145–161. <https://doi.org/10.1007/s10464-007-9094-3>
- McRuer, R. (2006) Compulsory Able-Bodiedness and Queer/Disabled Existence. In Davis, L. J. (szerk.) *The Disability Studies Reader*. 2. kiad. Routledge, 301–308.

- Miceli, N. – Harvey, M. – Buckley, R. M. (2001) Potential discrimination in structured employment interviews. *Employee Responsibilities and Rights Journal*, 13(1), 15–38.
- Mik-Meyer, N. (2016) Othering, ableism and disability: A discursive analysis of co-workers' construction of colleagues with visible impairments. *Human Relations*, 69(6), 1341–1363. <https://doi.org/10.1177/0018726715618454>
- Nario-Redmond, M. R. (2020) *Ableism: The Causes and Consequences of Disability Prejudice*. John Wiley & Sons, Inc.
- Nario-Redmond, M. R. – Kemerling, A. – Silverman, A. (2019) Hostile, Benevolent, and Ambivalent Ableism: Contemporary Manifestations. *Journal of Social Issues*, 75(3), 726–756. <https://doi.org/10.1111/josi.12337>
- Oliver, M. (1995) *Understanding disability: From theory to practice*. London: Palgrave Macmillan.
- Owens, J. (2015) Exploring the critiques of the social model of disability: the transformative possibility of Arendt's notion of power. *Sociology of Health & Illness*, 37(3), 385–403. <https://doi.org/10.1111/1467-9566.12199>
- Prilleltensky, I. (2003) Understanding, Resisting, and Overcoming Oppression: Toward Psychopolitical Validity. *American Journal of Community Psychology*, 31 (Nos 1/2, March), 195–201.
- Procknow, G. – Rocco, T. S. (2016) The unheard, unseen, and often forgotten: An examination of disability in the human resource development literature. *Human Resource Development Review*, 15(4), 379–403. <https://doi.org/10.1177/1534484316671194>
- Reeve, D. (2002) Negotiating Psycho-emotional Dimensions of Disability and their Influence on Identity Constructions. *Disability & Society*, 17(5), 493–508. <https://doi.org/10.1080/09687590220148487>
- Reeve, D. (2004) Psycho-emotional dimensions of disability and the social model. In Barnes, C. – Mercer, G. (szerk.) *Implementing the Social Model of Disability: Theory and Research*. London: SAGE, 83–100.
- Reeve, D. (2012) Psycho-emotional Disablism: The Missing Link? In *Routledge Handbook of Disability Studies*. London: Routledge, 78–92.
- Rocco, T. S. (2005) From Disability Studies to Critical Race Theory: Working Towards Critical Disability Theory. Adult Education Research Conference.
- Rocco, T. S. – Collins, J. C. (2017) A model for disclosure of accommodation needs between students with disabilities and faculty. In Kerschbaum, S. L. – Eisenman, L. T. – Jones, J. M. (szerk.) *Negotiating disability awareness: Disclosure and higher education*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 327–344.
- Sanmiquel-Molinero, L. – Pujol-Tarrés, J. (2020) Putting emotions to work: the role of affective disablism and ableism in the constitution of the dis/abled subject. *Disability & Society*, 35(4), 542–569. <https://doi.org/10.1080/09687599.2019.1650719>
- Shakespeare, T. (1996) Disability, identity and difference. In Barnes, C. – Mercer, G. (szerk.) *Exploring the Divide*. Leeds: The Disability Press, 94–113.
- Sue, D. W. (2010) Microaggressions, marginality, and oppression: An introduction. In Sue, D. W. (szerk.) *Microaggressions and marginality: Manifestation, dynamics, and impact*. John Wiley & Sons Inc., 3–22.
- Svastics C. (2019) Handicapped or disabled? Challenges in teaching the esp of special needs education and disability studies. In Gazsi, R. D. (szerk.) *Lingua Corvinus Nyelvi Napok Tanulmánykötet*. Budapest: BCE Corvinus Idegennyelvi Oktató- és Kutatóközpont, Közgáz Campus, 54–60.
- Svastics C. – Csillag S. – Győri Z. (2020) Entrepreneurs with Disabilities in Hungary A New Solution for Work Inclusion? *Fogyatékoság és Társadalom*, (Special Issue), 152–165. Elérhető: 10.31287/FT.en.2020.2.12 [Letöltve: 2021-10-20].
- Thomas, C. (2007) *Sociologies of Disability and Illness: Contested Ideas in Disability Studies and Medical Sociology*. London: Macmillan International Higher Education.
- Titchkosky, T. – Michalko, R. (2009) *Rethinking Normalcy. a Disability Studies Reader*. Toronto: Canadian Scholars' Press Inc.
- Tóth M. B. (2020) A kritikai fogyatékoságtudomány hatalomfelfogásáról. *Fogyatékoság és Társadalom*, (1), 34–42. <http://dx.doi.org/10.31287/FT.hu.2020.1.3>.
- Vickers, M. (2017) Dark Secrets and Impression Management: Workplace Masks of People with Multiple Sclerosis (MS). *Employee Responsibilities and Rights Journal*, 29(4), 175–195. <https://doi.org/10.1007/s10672-017-9295-3>
- Wade, A. (1997) Small acts of living: everyday resistance to violence and other forms of oppression. *Contemporary Family Therapy*, 19(1 March), 23–39.
- Watts-Jones, D. (2002) Healing Internalized Racism: The Role of a Within-Group Sanctuary Among People of African Descent. *Family Process*, 41(4), 591–601. <https://doi.org/10.1111/j.1545-5300.2002.00591.x>
- Wendell, S. (2010) *Az elutasított test. Feminista filozófiai elmélkedés a fogyatékoságról*. Budapest: ELTE BGGYK–ELTE Eötvös.
- Wolbring, G. (2008) The Politics of Ableism. *Development*, 51(2), 252–258. <https://doi.org/10.1057/dev.2008.17>

Wolbring, G. (2012) Expanding Ableism: Taking down the Ghettoization of Impact of Disability Studies Scholars. *Societies*, 2(3), 75–83.
<https://doi.org/10.3390/soc2030075>

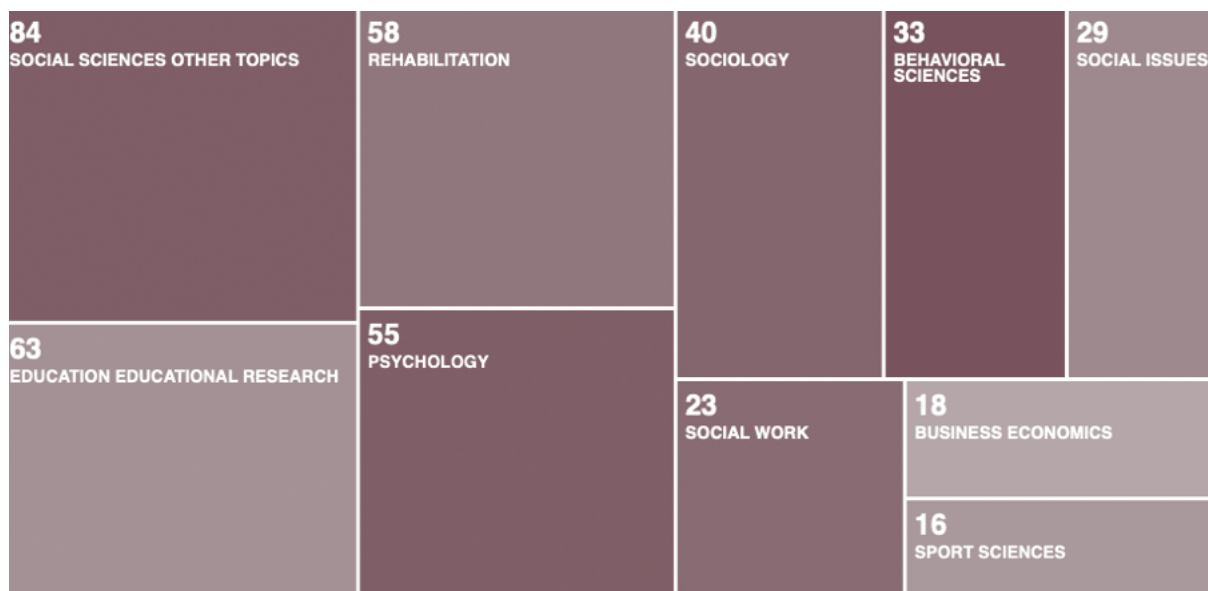
Young, I. M. (1990) *Justice and the politics of difference*. New York: Princeton University Press.

Zádori I. – Nemeskéri Z. (2019) Fogytékos munkavállalók és a jövő munkaerőpiaca: kihívások és esélyek. *Munkügyi Szemle*, 62(3), 39–49.

FÜGGELÉK

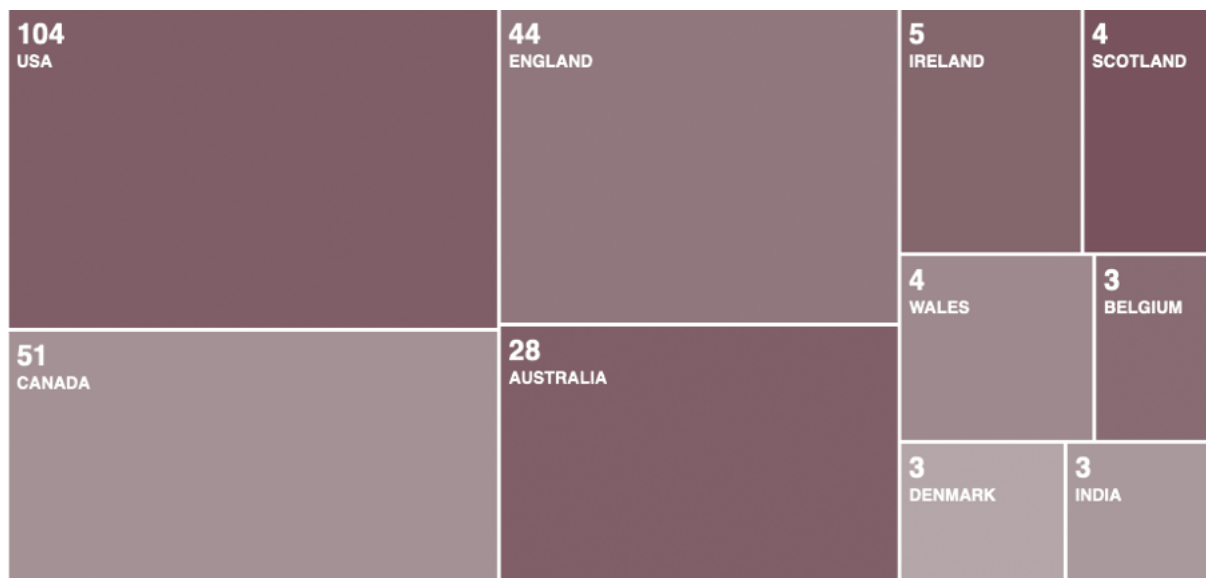
Az ábrákon a Scopus adatbázisra épülő szakirodalmi gyűjtésben azonosított cikkek néhány jellemző megoszlása látható.

1. ábra. A cikkek megoszlása tudományterületek szerint

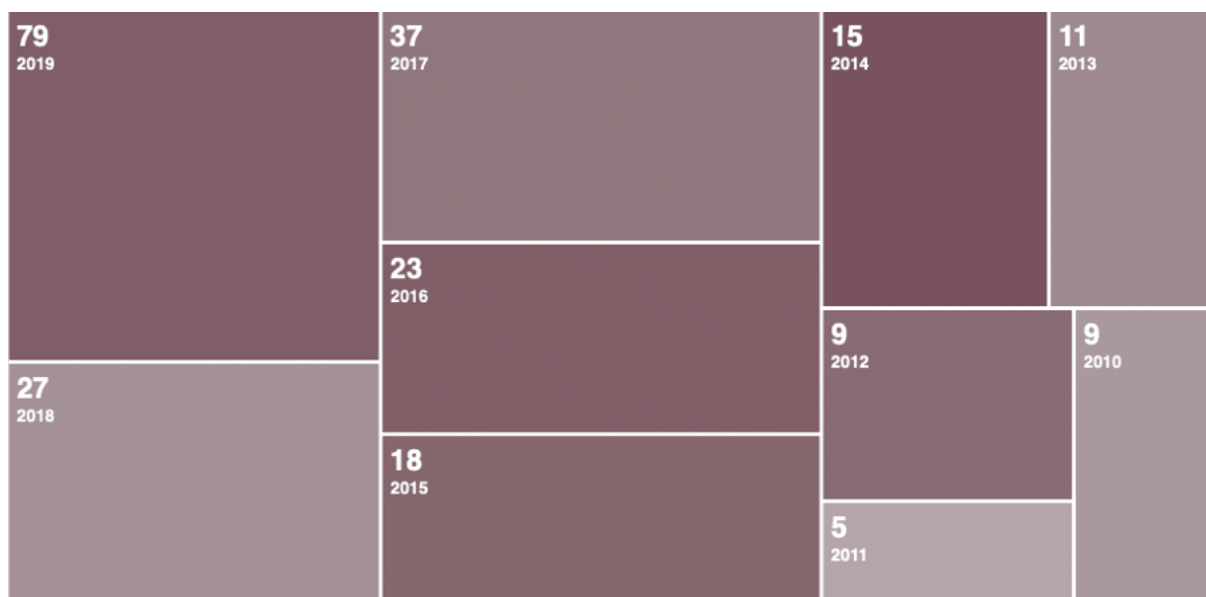
Forrás: saját szerkesztés

2. ábra. A cikkek megoszlása a megjelenés helye szerint

Forrás: saját szerkesztés

3. ábra. A cikkek megoszlása a megjelenés éve szerint

Forrás: saját szerkesztés

4. ábra. A cikkek megoszlása folyóiratok szerint

Forrás: saját szerkesztés

GYÓRI ÁGNES¹ – PERPÉK ÉVA²

SAKMAI MUNKAKÖRÜLMÉNYEK, KIÉGÉS ÉS MOBILITÁS A SZOCIÁLIS ÉS FEJLESZTŐ
SAKEMBEREK KÖRÉBEN³

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2021.3.20>

ABSZTRAKT

A tanulmány célja a szakmai munkakörülmények, a kiégés és a mobilitási szándék összefüggésének vizsgálata a szociális területen dolgozó szakemberek körében. Arra keresi a választ, hogy a szervezeti és munkatényezőkhogyan függenek össze a kiégéssel és a munkakör, az intézmény, illetve a pálya elhagyásának szándékával. Ismeretes, hogy a segítő szakmákban dolgozók erősen ki vannak téve a stressz és ezzel együtt a kiégés kockázatának, ez pedig növeli a fluktuációs szándékot és végső soron a szakmai kilépési mobilitást. Az is közismert, hogy mindez szorosan összefügg a munkahelyi körülményekkel. Annak ellenére, hogy a szakmai jóllét és ezzel kapcsolatban a kiégés, valamint a fluktuáció, pályaelhagyás külföldön széles körben kutatott a segítő foglalkozásúak – elsősorban az egészségügyi dolgozók – körében, Magyarországon eddig nem készült a témában vizsgálat a szociális területen dolgozó szakemberek körében. Kutatásunk újszerűsége továbbá, hogy a korábbi vizsgálatok által feltárt munkatényezőkhjelentőségén túl rámutat a kliensekkel és a terepmunkával kapcsolatos nehézségek közvetlen és közvetett hatására, a kiégésre és a mobilitás szándékára. Keresztmetszeti, feltáró vizsgálatunkat 261 Baranya megyei szociális és fejlesztő szakember megkérdezésével végeztük 2019-ben. Kutatásunk útelemzés során feltárt legfontosabb eredményei: 1) a terepmunka nehézségei, a munkakör és a feladatok illeszkedésének problémái és a nem megfelelő munkavégzési, motivációs körülmények mind közvetlenül, mind közvetetten – egyes kiégéstünetek mértékének növelésén keresztül – befolyásolják a mobilitási szándékot; 2) a kliensekkel kapcsolatos nehézségek és a munkaterület közvetett kapcsolatban áll a mobilitási szándékkal, és hatásukat a kiégés közvetíti; 3) a hosszabb szakmai (munka)tapasztalat csökkenti a mobilitási szándékot. Elemzésünk fő következtetése, hogy a szakemberek mobilitásának, pályaelhagyásának megelőzéséhez nemcsak a munkavégzés szervezeti, szervezési motiváló körülményeinek megteremtésére van szükség, hanem a munka tartalmi elemeinek, a való élethelyzetek és az ezekkel járó konfliktusok, nehézségek kezelésére való felkészítésnek is.

Kulcsszavak: szociális szakemberek, munkakörülmények, kiégés, mobilitási szándék

1 Társadalomtudományi Kutatóközpont, Eötvös Loránd Kutatási Hálózat MTA Kiváló Kutatóhely, Szociológiai Intézet.

2 Társadalomtudományi Kutatóközpont, Eötvös Loránd Kutatási Hálózat MTA Kiváló Kutatóhely, Gyerekesély-kutató Csoport.

3 A tanulmány a Mobilitás Kutatási Centrum (Társadalomtudományi Kutatóközpont, MTA Kiválósági Együttműködési Program) és az NKFI Alap 138315 sz. projekt keretében készült. A 138315 számú projekt az Innovációs és Technológiai Minisztérium Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból nyújtott támogatásával, az FK_21 pályázati program finanszírozásában valósult meg.

PROFESSIONAL WORKING CONDITIONS, BURNOUT AND MOBILITY AMONG SOCIAL AND DEVELOPMENTAL PROFESSIONALS

ABSTRACT

The aim of this study is to examine the correlation between professional working conditions, burnout and mobility intention among professionals working in the social field. It seeks answers to how organizational and work factors relate to burnout and intentions to quit a job, institution, or profession. It is known that those working in the helping professions are highly exposed to the risk of stress and thus burnout, which increases turnover intention and, ultimately, departure from the profession. It is also well known that all this is closely related to working conditions. While professional well-being and burnout related to it, as well as fluctuation and leaving the profession, have been widely researched abroad in helping occupations- primarily health care workers- no such research has been conducted among social work professionals in Hungary so far. Furthermore, the novelty of our research is that, in addition to the importance of the work factors revealed by previous studies, it points to the direct and indirect effects of client- and fieldwork-related difficulties on burnout and turnover intention. Our cross-sectional, exploratory study was conducted in 2019 by interviewing 261 social and developmental specialists from Baranya County. The most important results of our research revealed during the path analysis were: 1) the difficulties of fieldwork, the problems of the job and task fit and the inadequate working and motivational conditions both directly and indirectly- by increasing the degree of certain burnout symptoms- affect the mobility intention; 2) the difficulties related to clients and the work area are indirectly related to the mobility intention and their effect is mediated by burnout; 3) longer professional (work) experience reduces the mobility intention. The main conclusion of our analysis is that in order to prevent the mobility and exit of professionals, it is necessary not only to create motivating organizational conditions for work, but also to prepare social professionals for the substantial elements of work, real life situations and the conflicts and difficulties involved.

Keywords: social professionals, working conditions, burnout, mobility intention

SZAKMAI MUNKAKÖRÜLMÉNYEK, KIÉGÉS ÉS MOBILITÁS A SZOCIÁLIS ÉS FEJLESZTŐ SZAKEMBEREK KÖRÉBEN

BEVEZETÉS

A szociálismunka-szakma válsága nemzetközi és magyar viszonylatban egyaránt sokat tárgyalt probléma (Asquith et al. 2005, Bugarszki 2014, Kozma 2020). Nem újkeletű megállapítás, hogy az adminisztratív feladatok növekedése, az emelkedő ügyfélszám, az ellátottak nehéz élethelyzetéből fakadó terhek konfliktusokat okoznak a szakmai munkavégzés során (Center for Workforce Studies, NASW. 2006). A gyakran változó és/vagy nem egyértelmű jogszabályok, rendelkezések is mélyítik a szociális szakma krízishelyzetét (Bransford 2005).

E problémák miatt a hazai és nemzetközi kutatások a szociális szakemberek magas fluktuációjáról, jelentős szakemberhiányról, valamint pályaelhagyásról számolnak be (Mor Barak et al. 2001, Kopasz 2017, Rác 2015). A magas fluktuáció az ellátórendszerre, a kliensekre és a szakemberekre is negatívan hat: a szociális rendszerben alacsonyabb színvonalú szolgáltatásokat, a kliensek körében bizalmatlanságot, a szakemberek körében szorongást eredményezhet (De Croon et al. 2004, Geurts et al. 1998).

A szociális munkások többsége „a segítség vágyával”, azzal a szándékkal lép a pályára, hogy hozzásegítse a klienseket ahhoz, hogy az életüket minél nagyobb mértékben maguk irányíthassák (Johnson–Yanca 2004, Arches 1991). Abban, hogy a kezdeti elhivatottság és motiváltság fennmarad-e, számos, a munkakörnyezettel, a szervezettel, a kliensekkel, az ellátórendszerrel kapcsolatos körülmény, illetve probléma játszik szerepet.

A fentiek alapján releváns megvizsgálni, hogy a szociális és fejlesztő szakemberek „szakmai jólléte” hogyan függ össze kiégésérzékenységükkel, mobilitási-pályaelhagyási szándékukkal. Jóllehet a humán szolgáltató szektorban dolgozók stresszterheltsége, munkakörülményekkel való elégedettsége és fluktuációja népszerű kutatási terület (például Bakker et al. 2004, Burbeck et al. 2002, Chen et al. 2013, Cimiotti et al. 2012, Fogarty–Mckee 2007, Holden et al. 2011, Linzer et al. 2009), e problémaköröket viszonylag ritkán vizsgálják szociális és fejlesztő szakemberek körében. A problémák feltárásával kutatásunk kijelöli azokat a lehetséges szervezeti és/vagy szakpolitikai szintű beavatkozási, „kezelési” irányokat, amelyekkel csökkenthető a szakemberek érzelmi-mentális-fizikai megterhelése, kiégéskockázata. A kiégés mérséklése egyúttal a munka eredményességét, hatékonyságát – egyben ezek érzetét és az elégedettséget – is javítja, ami csökkenti a fluktuációt és a pályaelhagyást, valamint hosszú távon akár a szociálismunka-szakma válságából is egyfajta kivezető utat mutathat.

Jelen tanulmányban a szakmai jóllét, a kiégés és a mobilitás kölcsönös összefüggéseit vizsgáljuk egy speciális célcsoport, a szociális és fejlesztő szakemberek körében. A kutatásban a kiégés háromdimenziós modelljéből indultunk ki, amely megkülönbözteti az emocionális kimerülés, a deperszonalizáció és a teljesítményvesztés szegmenseit (Maslach–Jackson 1986). Építettünk ezen kívül a kiégés hagyományos (Cordes–Dougherty 1993) és részleges közvetítő modelljére (Moore 2000). Az elemzés alapjául egy 261 fős adatbázis szolgált, ami Baranya megyei szociális és fejlesztő szakemberek 2019-ben gyűjtött adatait tartalmazza. Hipotéziseinket lineáris regresszió alapuló útelemzéssel teszteltük.

HÁTTÉR

A szakirodalom egyöntetűen felhívja a figyelmet az intenzív, emberek problémáival foglalkozó munka érzelmileg megterhelő hatására: a kiszolgáltatott, nehéz helyzetben lévő célcsoportokkal, családokkal foglalkozó szociális szakemberek maguk is gyakran válnak „sérülékennyé” (Cohen–Collens 2013, Skovholt et al. 2001, Wilson 2016). Az emocionális – és egyéb munkahelyi – leterheltség pedig magában hordozza a kiégés veszélyét, mivel az egyébként motivált egyén telítődik azzal a sok – már-már kezelhetetlennek tűnő – problémával, amelyekkel naponta találkozik (Lambie 2006). A lelki és fizikai megterhelés, és a velük való megküzdés hiánya egészségügyi problémákat okoz(hat), de empirikusan bizonyított a szerepe a pályaelhagyásban, a munkaerő magas fluktuációjában is (Demerouti et al. 2001, Kim–Stoner 2008, Harrington et al. 2001, Huang et al. 2003, Maslach et al. 2001).

A kiégésszindrómát a szakirodalom „*krónikus, emocionális megterhelések, stresszek nyomán fellépő fizikai, emocionális, mentális kimerülés*” állapotaként írja le, amely jelentkezhet testi, szellemi és érzelmi területen, megnyilvánulhat szomatikus, magatartási, érzelmi és mentális tünetekben (Fekete 1991:17). Maslach és Jackson (1986) a kiégés három meghatározó dimenzióját különíti el: az emocionális kimerülését, a deperszonalizációt és a teljesítményvesztését. Az emocionális kimerülés a kiégés intraperszonális dimenziója, amely az érzelmi és fizikai fáradtság állapotával írható le. A deperszonalizáció a kiégés interperszonális dimenziója, és egy olyan állapotot jelöl, amit a kliensekhez, kollégákhoz és magához a munkához való negatív attitűdök jellemeznek (mint például közöny és érzéketlenség). A személyes teljesítmény pedig a kiégés önértékeléssel összefüggő dimenziója, amelyet alacsony produktivitás és csökkent kompetenciérzés jellemez. A szerzők emellett érvelnek, hogy a három dimenzió egymástól függetlenül is jelen lehet (Maslach et al. 2001). Cherniss (1980) a kiégés kialakulásának időbeli folyamatát három, egymást követő lépésként mutatja be modelljében: a stressz észlelése; a stressz fizikai elfáradáshoz, érzelmi kimerüléshez vezet; a stressz hatására attitűd- és tulajdonságváltozások mennek végbe, majd megjelenik a kliensekkel szembeni cinizmus, a visszahúzódás és az érzelmi elkülönülés.

A mentális igénybevételt követelő munka⁴ és a kiégés közötti összefüggést vizsgáló kutatások minden országban azonos eredményt mutatnak: az érzelmileg megterhelő foglalkozás önmagában is előre jelzi a kiégés kockázatát, egyik-másik kiégéskomponens bekövetkezését (Bozionelos–Kiamou 2008, Martínez–Iñigo et al. 2007, Zapf et al. 2001). Bizonyított az is, hogy ebből a szempontból a terepen dolgozó szociális munkások különösen veszélyeztetettek: személyes és szakmai életükben is nagyobb valószínűséggel érzik magukat fizikailag és mentálisan kimerültnek a szociális szakemberek más csoportjaihoz képest (Thompson et al. 1996).

A nemzetközi szakirodalom a kiégés prediktorai között az egyéni/személyi változók (például hajlamosító tényezők a személyiségjegyek szintjén) mellett a munka/ munkakörnyezet, illetve a társas környezet sajátosságait hangsúlyozza. Maslach és munkatársai (1981, 2001) egészségügyi dolgozók körében készült kutatásai rendre azt erősítették meg, hogy a kiégés kialakulásának magyarázatában a személyi változóknál meghatározóbb szerepe van a munka/munkakörnyezeti tényezőknek (hangsúlyozva, hogy a személyi változók is fontosak). A maslachi modellben a kiégést az alábbi munkával kapcsolatos területek legalább egyikén tapasztalt illeszkedési hiba (*mismatch*) indukálja: *a munkamegterhelés* (túlzott követelmények, ésszerűtlen/sok munkaóra/munkaidő, képességnek nem megfelelő munka), *a kontroll* (például hiányzik a feladatok elvégzése vagy a munkabeosztás feletti kontroll), *a jutalom* (nem megfelelő anyagi/erkölcsi megbecsülés), *a munkahelyi közösség* (rossz kollegiális kapcsolatok, társas támogatás hiánya), *a korrekt bánásmód* (nem igazságos munkamegterhelés, fizetés), valamint *a közös értékek összhangja* (például, amikor a céges értékek ütköznek az egyén értékrendjével).

⁴ A tanulmányok elsősorban az alábbi foglalkozásokra hivatkoznak: szociális munkások, orvosok, nővérek és más egészségügyi foglalkozások, tanárok, lelkészek.

Az elmúlt negyven év kiégésvizsgálatai a munkával, munkahellyel kapcsolatos tényezők hatásával kapcsolatban a szervezeti folyamatokban rejlő erőforrások fontosságára hívták fel a figyelmet és a munkával való elégedettség döntő szerepét emelték ki. Lee és munkatársai (2013) nagyszabású metaanalízise azt tárta fel, hogy az emocionális kimerülést – amely a kiégési folyamat első fázisa – leginkább a munkavégzés egyes tényezőivel való elégedettség befolyásolja: ezek az autonómia, a döntéshozatalban való részvétel lehetősége, a munkamegterhelés mértéke és a munkaórák számának alakulása. Más szerzők szerint a kiégés nagyobb valószínűséggel következik be, ha nincs előléptetési lehetőség, alacsony a jövedelem, valamint rossz az intézményen belüli szervezeti egységekkel és/vagy más intézményekkel való együttműködés (Shanafelt et al. 2014).

Számos kiégésmodellben jelenik meg a szerepfeszültség, szerepbizonytalanság hatásának elemzése. A szerepkonfliktus vizsgálata a szociális területen dolgozók körében különösen indokolt, hiszen az a gyakorlati szociális munka velejárója (Dillon 1990, Gilbar 1998). A segítő szakemberek felé többféle – egyenként indokolt, együttesen azonban ütköző – szerepelvárás irányul: a kliensek a problémáikkal való azonosulást és empátiát várnak el, a „hivatal” vagy a felettes szervek precíz adminisztrációt, a szabályok maradéktalan betartását és esetlegesen egyfajta „hatósági” szerepkört, ami a kliensekkel való konfliktushoz vezethet. A főként az egészségügyben dolgozó szociális szakemberek körében készült empirikus kutatások általában azt találták, hogy a szerepek összeegyeztetéséből fakadó nehézségek szignifikánsan növelik az érzelmi kimerülést és a személytelen attitűdök megjelenését (Jones 1993, Konstantinou et al. 2018). Számos kutató további fontos kiégésindikátorként említi a munka–család konfliktust (Roberts et al. 2014). Ugyanakkor a szakirodalomban a munkahelyi stresszterheltség családi életre való „áttérjedése” és negatív hatása is ismert (Burke–Greenglass 2001). A magas kiégésmutatókkal jellemezhető szociális munkások elégedetlenebbek a családi kapcsolataikkal (több családi konfliktusról számoltak be) a kiégés alacsonyabb övezetébe tartozó kollégáikhoz képest (Jayaratne et al. 1986). Nissly és munkatársai (2005) gyermekjólét területén dolgozók körében készült vizsgálata arra hívta fel a figyelmet, hogy a munka–család konfliktus kiégésre gyakorolt negatív hatását a támogató munkahelyi kapcsolatok, különösen a feletttestől érkező támogatás képes ellensúlyozni, illetve elhárítani. A munkahelyi vezetői támogatás erősebben tompítja a kiégés negatív hatásait, mint a munkatársaktól kapott társas támogatás (ez utóbbi esetben gyengébb a kimutatott statisztikai összefüggés).

Néhány kutatás (Kim–Stoner 2008, Mor Barak 2001, Posig–Kickul 2003) a munkahelyi társas támogatás hiányát nemcsak a kiégéssel hozza összefüggésbe, hanem a mobilitás szándékával is, és eredményeik szerint a döntéshozatalban való nagyobb részvétel, illetve a nagyobb munkahelyi autonómia csökkenti annak a valószínűségét, hogy a szociális szakember elhagyja a munkahelyét. Egy a kaliforniai szociális munkások körében készült vizsgálat (Kim–Stoner 2008) arra is rámutat, hogy a munkahelyi autonómia és támogató kapcsolatok hiánya nemcsak közvetetten – az egyes kiégéstünetek mértékének növelésén keresztül –, hanem közvetlenül is befolyásolja a fluktuációs szándékot. A fentiekben megemlített faktorokon túl – a humán szektorban dolgozók körében – a kliensekkel való interakció és kommunikáció problémáinak is fontos szerep jut a kiégés kialakulásának magyarázatában. Leake és munkatársai (2017) gyermekjólét területén dolgozók körében készült kutatásának figyelemreméltó eredménye, hogy a gondozottakkal való közvetlen kapcsolat a szakemberek számára a kliensek és/vagy a családtagok érzelmei, viselkedése, (egyéb) megnyilvánulásai komoly frusztrációt jelentenek, ami végül a kiégés kialakulásához vezet.⁵ Mindemellett eredményeikből az is kiderült, hogy a kliensekkel való interakció nehézségeinél a munkával kapcsolatos tényezők hatása erőteljesebb a kiégésre.

⁵ Az elsősorban kvalitatív kutatások egy külön csoportja az orvosokat – és az őket érő stresszt – vizsgálja, akiknek szembesülniük kell a halállal megküzdő betegekkel és hozzátartozóikkal.

Bár a segítő foglalkozásúak – főként egészségügyi dolgozók – szakmai jólléte és ezzel összefüggésben kiégésérintettség, illetve fluktuációja, pályaelhagyása külföldön viszonylag kutatott terület, hazánkban ennek alig vannak empirikus előzményei a szociális szakemberek körében. Számunkra releváns ugyanakkor Juhászné Klér (2015) kérdőíveken (N=116) és interjúkon (N=92) alapuló kutatása, melynek eredményei szerint a szociális szakemberek pálya iránti elköteleződéséhez elsősorban a pályailleszkedés, a belső munkahelyi jellemzők megfelelősége és a támogató munkahelyi környezet járul hozzá. Újváriné Siket (2011) magyar ápolók és ápolóhallgatók (N=822) pályaelhagyási szándékát vizsgálva egyebek mellett azt állapította meg, hogy a munkakörülmények közül a pályán maradáshoz a rugalmas munkaidő-kezelés, a kollegialitás és a fejlődési lehetőségek segítik elő.

Jelen kutatás egyik előzményeként a kiégéssel és a szakmai munkakörülményekkel kapcsolatban korábbi tanulmányunkban (Győri 2020a, 2020b) arra világítottunk rá, hogy a hátránykompenzációval foglalkozó magyar szakemberek körében a kiégésdimenziók közül az emocionális kimerülés a leggyakoribb, és ez leginkább a munkakörülményekkel van összefüggésben. Kimutattuk továbbá, hogy a szakemberek jellemzően eredményesnek tartják munkájukat, ugyanakkor azt érzik, hogy nem tudnak hosszú távú hatást elérni. Munkájukat nehezítik az adminisztrációs terhek, valamint az ellátottak kultúrájával, mentalitásával kapcsolatos akadályok.

ELEMZÉSI DIZÁJN ÉS HIPOTÉZISEK

Nemzetközi és hazai kutatások alapján az egészségügyi dolgozók és a pedagógusok kiégésének okairól, meghatározó tényezőiről sok információval rendelkezünk, a gyermekjólét, gyermekvédelem és egyéb, hátránykompenzációs munkát végző szakemberek kiégésének és mobilitási, pályaelhagyási szándékának vizsgálata ritkább.

Kutatásunk során alapvetően a szakmai munkakörülmények hatása érdekelt bennünket, azaz elsődleges kutatási kérdésünk az volt, hogy a szervezeti és munkatényezőkkal kapcsolatos attitűdök hogyan függenek össze a szociális és fejlesztő szakemberek érzelmi-mentális-fizikai kimerülésével és mobilitási szándékával. Vizsgálatunk újszerűsége, hogy nemcsak olyan munkahelyi jellemzők hatását vizsgáltuk, amelyek a legtöbb kiégéskutatásban szerepelnek, hanem kiterjesztettük a magyarázó változók körét, és a szociális-fejlesztő munka konkrét sajátosságait is figyelembe vettük, így például a kliensekkel való érintkezés, a kooperálás, a kulturális távolság és különbözőségek kezelésének problémáit, valamint a terepmunka nehézségeivel kapcsolatos tényezőket. Mindemellett a munkavégzés további meghatározó aspektusainak hatását is elemeztük: a szakmai munkaterület (gyermekvédelem, család- és gyermekjólét, pedagógiai szakszolgálat) és a szakterületi tapasztalat (a szakmában eltöltött idő) változók hatását. Elemzésünkben további újdonságot jelent, hogy a munkahelyi körülmények, a kiégés és a mobilitási szándék együttes elemzésével tártunk fel kapcsolatokat a változók között, így a kiégéstünetek mértékével és a fluktuáció, illetve pályaelhagyás szándékával közvetlen és közvetett kapcsolatban álló tényezőket is vizsgáltuk.

A kiégés hagyományos közvetítő modellje (*traditional model of burnout*) (Cordes–Dougherty 1993) szerint a munkahelyi tényezők közvetlen hatással vannak a kiégésre, a kiégés pedig a fluktuációra és a pályaelhagyás szándékára, vagyis a munkával kapcsolatos tényezők hatását a pályaelhagyási szándékra a kiégés közvetíti. Ugyanakkor Moore (2000) részleges közvetítő modelljében (*partial mediating model of burnout*) a munkakörülmények nemcsak a kiégésre, hanem a mobilitási szándékra is közvetlen hatást gyakorolnak, azaz a kiégés csak részlegesen közvetíti a munkatényező hatását a pályaelhagyásra. A szakirodalom áttekintése

alapján a következő összefüggéseket feltételezzük a munkatényezőők, a kiégés és a mobilitási szándék között (1. ábra).

H1: A munkahelyi és munkakörnyezeti tényezőőkkel való elégedetlenség pozitív összefüggést mutat a kiégéssel (H1a) és a mobilitási szándékkal (H1b).

H2: A szakmaspecifikus nehézségek pozitív összefüggést mutatnak a kiégéssel (H2a) és a mobilitási szándékkal (H2b).

H3: A különböző munkaterületen dolgozók kiégésérintettsége (H3a) és mobilitási szándékuk (H3b) eltér. A gyermekvédelem területén dolgozók a legérintettebbek mindkét szempontból (H3c).

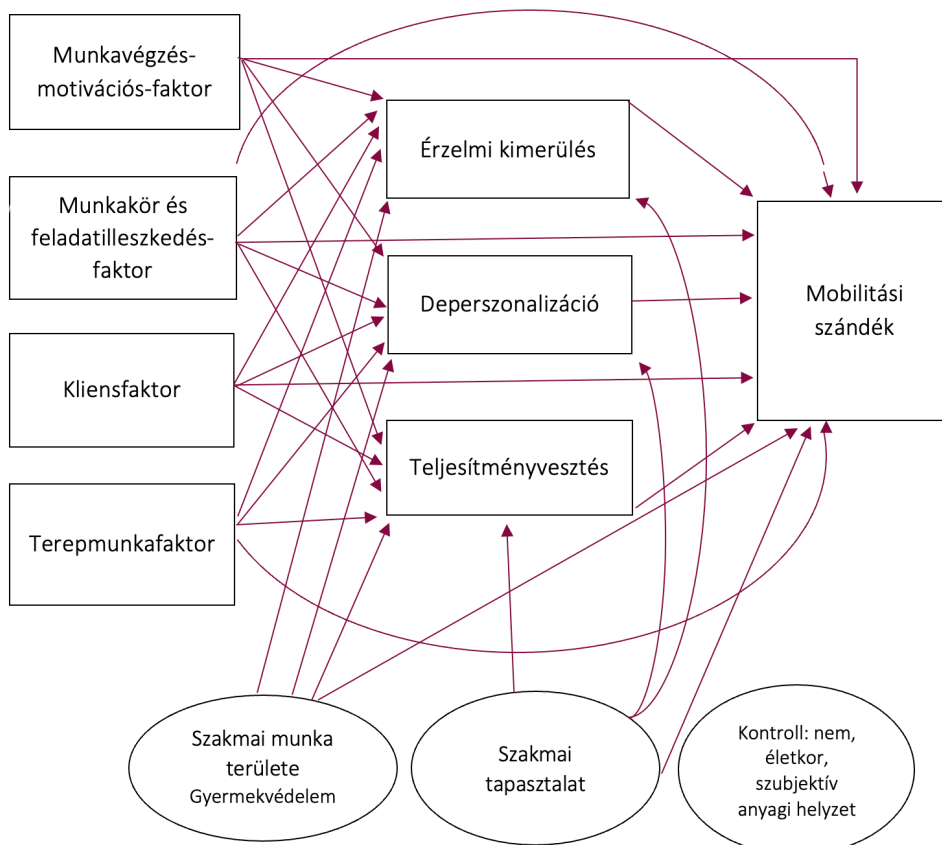
H4: A szakmában eltöltött idő a kiégést pozitívan (H4a), a mobilitási szándékot negatívan befolyásolja (H4b).

H5: A kiégés pozitív kapcsolatban áll a mobilitási szándékkal.

H1a, H2a, H3a, H4a és H5 hipotézisek a kiégés hagyományos közvetítő modelljén alapulnak és azt feltételezik, hogy a munkakörülmények közvetlen hatást gyakorolnak a kiégésre, a kiégés pedig a mobilitási szándéokra. H1b, H2b, H3b, H4b a kiégés részleges közvetítő modellje alapján azt feltételezik, hogy a munkakörülmények nemcsak a kiégésre, hanem a mobilitási szándéokra is hatást gyakorolnak.

A társadalmi-demográfiai változókkal kapcsolatban a korábbi kutatások ellentmondásos eredményeket tártak fel, így hatásukat tekintve konkrét feltételezéssel nem élünk, de kontrollváltozóként hipotetikus modellünkbe beépítettük a nem, az életkor, a családi állapot, a gyerekszám és a szubjektív anyagi helyzet változóit.

1. ábra. A mobilitási szándék elméleti útmodellje

Forrás: Saját szerkesztés

AZ ADATFELVÉTEL ÉS A VIZSGÁLT ADATOK

Vizsgálatunk a Baranya megyei szociális és fejlesztő szakemberek körében készült kérdőíves felmérés adatain alapul.⁶ Az adatgyűjtésre 2019 tavaszán került sor. Az empirikus elemzéshez felhasznált minta a család- és gyermekjóléti, a gyermekvédelmi és a pedagógiai (szak)szolgáltatásokat nyújtó szakemberek adatait tartalmazza (N=261). A kutatás által vizsgált szolgáltatási területeken dolgozó szakemberek alapsokasága 622 főből áll (KSH, 2019). Teljeskörű megkereséssel számolva megállapítható, hogy a válaszadási arány 43%-os volt, ami jónak minősíthető.

A minta 85%-a nő. Átlagosan 9,5 éve dolgoztak a szakterületükön, jelenlegi munkakörükben átlagosan 6 éve. Mintánk kétötöde (40,2%) gyermekvédelmi központban, szakszolgálatban dolgozott, harmada (36,8%) család- és gyermekjóléti központban, negyede (23%) pedagógiai szakszolgálatnál; átlagéletkoruk 40,4 év volt (legalacsonyabb átlagéletkor [36,9 év] a család- és gyermekjóléti ellátásban dolgozókat jellemzi, míg a mintaátlagot kissé meghaladó átlagéletkor [42,9 év] a gyermekvédelem területén dolgozókat). Munkaköri feladataik között jellemzően megjelent a hátránykompenzáció és felzárkóztatás: közel kétötödük (37,4%) számára ez kötelező feladat volt, további 56,4%-uk esetében a célcsoport igényétől függött, és csak 6%-uk esetében jelentett önkéntes feladatot.

VÁLTOZÓK

A kiégés

A *kiégés mérésére* a Maslach Kiégés Leltár (*Maslach Burnout Inventory – Human Service Survey, MBI–HSS*) 22 tételes, humán területen dolgozóakra specializált változatát használtuk (Maslach–Jackson 1986).⁷ A kérdőív a kiégést több dimenzióban méri. Ezek közül az első az emocionális kimerülés (például: „Úgy érzem, hogy a munkanap végére kifacsart vagyok”), a második a kliensekkel, kollégákkal szembeni személytelen bánásmód vagy deperszonalizáció (például: „Úgy érzem, hogy a munkám érzelmileg megkeményít”), a harmadik a személyes hatékonyság, illetve annak csökkenése (például: „Úgy érzem, a munkanap végére feltöltődöm”).⁸

A válaszadók egy hétfokú Likert-skálán jelölhették, hogy egyes, munkájukkal kapcsolatos érzéseiket milyen gyakran észlelik. A három kiégéscsökkentő dimenzió belső konzisztenciáját tesztelő 0,8 feletti Cronbach α mutatók mindhárom alskálán megbízhatónak minősülnek (Nunnally 1978).⁹ Elemzésünkben a három kiégéscsökkentő komponens mértékének mutatója folytonos változóként szerepel.

6 Az adatfelvétellel az EFOP-5.2.2-17 kódszámú, „Transznacionális együttműködések” elnevezésű projekt keretében került sor. Az adatfelvétel több témára terjedt ki: a szakemberek véleményére az oktatási hátrányok kialakulásáról és kompenzációjáról (Kiss–Vastagh 2020a, 2020b, 2020c), a szakmai együttműködésekéről (Perpék–Szászvai–Papp 2020a, 2020b) és a szakmai jóllétükről (Győri 2020a, 2020b). A szakmai munka körülményeit a kérdőív meghatározott szempontok szerint háttérinformációként mérte fel.

7 A jogtulajdonos Mind Garden, Inc. engedélyével. Az MBI–HSS magyar változatát orvosok körében validálták (Ádám–Mészáros 2012), amely megfelelő és érvényes mérőeszköznek bizonyult az orvosok kiégésének vizsgálatára, így felhasználható a humán szolgáltató szektorban dolgozók körében a kiégés mérésére.

8 Az emocionális kimerülés és a deperszonalizáció alskálán a magasabb, a személyes teljesítmény alskáláján az alacsonyabb értékek mutatnak a kiégés irányába.

9 A megerősítő faktorelemzés (CFA) mutatói is megfelelnek a követelményeknek (χ^2 /szabadságfok=2,25; $p < 0,001$; CFI=0,94; TLI=0,93; RMSEA=0,052). Ha a válaszadó az egyes skálákat alkotó itemek több mint felére nem válaszolt, a skálaértéket hiányzó adatként kezeltük (Pejtersen et al. 2010).

A szociális szakma munkakörülményei

A kiégésszindróma kialakulásával összefüggő *munka és szervezeti tényezők* mérésére egy saját fejlesztésű mérőeszközt alkalmaztunk. Mivel kutatásunk célcsoportját a Baranya megyei család- és gyermekjóléti, gyermekvédelmi és pedagógiai (szak)szolgáltatásokat nyújtó szakemberek alkották, célunk azoknak a munkahelyi sajátosságoknak a feltárása volt, amelyek rájuk jellemzőek. A vizsgált munkakörnyezeti tényezők egy része a humán ellátási körülményekre általában jellemzőek, de nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy ezek az adott szolgáltatás intézményi és szervezeti tulajdonságaiból is fakad(hat)nak. A saját mérőeszköz kialakításakor nemzetközileg bevált mérőeszközökre támaszkodtunk, amelyeket a munkahelyi tényezők – mint stresszorok – és a kiégés összefüggésének vizsgálatára dolgoztak ki: a követelmény-kontroll-társas támogatás modelljére¹⁰ (Karasek–Theorell 1990), az erőfeszítés-jutalom-egyenlőtlenség modelljére¹¹ (Siegrist 1996) és a követelmények-erőforrások modelljére¹² (Demerouti et al. 2001). Továbbá eddig kevésbé vizsgált indikátorokat is figyelembe vettünk, mint az ellátottakkal és a terepmunkával kapcsolatos nehézségeket.

Az általunk kialakított mérőeszköz 36 egyszerű, ám érzékletes leíró állítást tartalmaz azokról a szakmai munkával, munkahelyi környezettel kapcsolatos nehézségekről, amelyek felhalmozódása stresszorként jelenhet meg a vizsgált szakemberek körében. A felsorolt állítások egyfelől a korábbi empirikus elemzésekben hangsúlyosan megjelenő *munkahelyi és munkakörnyezeti tényezők* feltárására irányultak, másfelől olyan – eddig kevésbé vizsgált – indikátorok, amelyek kifejezetten a *szociális szakmai munka nehézségeire* vonatkoznak.

A *munkahelyi környezetet* feltáró kérdések a *munkavégzés körülményeire* (fizikai, infrastrukturális), a *szervezeten belüli előrelépésre, szakmai fejlődésre* (karrierlehetőség, új dolgok tanulása, továbbképzési lehetőségek, szupervízió hatékonysága), a *munkáért kapott jutalmazásra* (anyagi/erkölcsi megbecsülés, juttatások), a *munkahely stabilitására és a munkahellyel való általános elégedettségre* irányultak, továbbá vizsgálták a *vezetővel/vezetéssel* (vezetés minősége, felettes irányából érkező elismerés és támogatás, szakmai döntésekbe történő bevonás, együttműködés hatékonysága a vezetővel) és a *munkatársakkal, munkahelyi közösséggel* kapcsolatos attitűdöket (munkatársaktól kapott segítség és támogatás, munkahelyi légkör, együttműködés és kommunikáció hatékonysága a kollégákkal).

A *munkaköri tényezőket* felmérő kérdések a *munkahelyi feladatokkal* (sok új munkaköri feladat, sok olyan feladat, amiben nem kompetens, alapfeladatok közé nem tartozó feladatkörök), a *rendeleti/szabályozási háttérrel* (szabályok gyakori változása, nem egyértelmű szabályok/rendelkezések) és a *szerepkonfliktusokkal, illetve a munka-család konfliktussal* kapcsolatosak (ellentétes szerepelvárások, segítő és hatósági szerepek együttes betöltése, kliensek érdekeinek ellentétes megítélése, munkahelyi elfoglaltságok vs. családi tevékenységek, családi vs. munkahelyi tevékenységek).

A *szakmai munkatényezőket* leíró kérdések a *kliensekkel* (együttműködési készségük/magatartásuk, sajátos kultúrájuk, szociális helyzetük) és a *terepmunkával kapcsolatos* problémákra fókuszáltak (túl sok utazás, nem biztonságos terep, nehezen megközelíthető helyekre utazás), valamint a munka során észlelt *érzelmi/*

10 A modell a munkahelyi követelmények, az autonómia/kontroll és a munkatársaktól, feletttestől kapott támogatás szerepét (illetve ennek hiányát) emeli ki (Karasek–Theorell 1990).

11 A modellben az elvégzett munka és az érte kapott elismerés aránytalansága a hangsúlyos stresszor, valamint a munkával kapcsolatos erőfeszítések, mint például a szoros határidők, túlórák, növekvő követelmények.

12 A modellben a követelmények azokat a munkakörnyezeti, szervezeti vagy társas tényezőket jelölik, amelyek a munkavállalók leterheltségét és az őket érő stressz mértékét növelik (például fizikai vagy szellemi munka, érzelmileg megterhelő helyzetek, zajszint, váltott műszak), míg az erőforrások olyan munkahelyi jellemzők, amelyek a követelmények teljesítését segítik (például döntéshozatalban való részvétel, visszajelzések, jutalmazások).

mentális megterhelésre (csak átmeneti segítségnyújtás a rászorulóknak, érzelmi bevonódás a munka során, időhiány a túl sok adminisztráció/ túl sok kliens miatt).

A megkérdezettek egy négyfokú Likert-skálán értékelték, hogy az adott állítások milyen mértékben jellemzőek rájuk (1 – egyáltalán nem jellemző; 4 – teljes mértékben jellemző). Az egyoldalúság elkerülése miatt pozitív és negatív tartalmú állítások egyformán szerepeltek. Az elemzés során az ellentétes értéktartalmú állítások irányát megfordítottuk, hogy minden változó magas értéke az adott állítással kapcsolatos negatív attitűdöt, azaz akadályozó tényező tartalmat fejezzen ki.

A kérdőív belső faktorstruktúráját megerősítő faktorelemzéssel (CFA) vizsgáltuk. Mivel a háromfaktoros struktúra gyenge modellilleszkedést mutatott (χ^2 /szabadságfok=1,84; $p < 0,001$; CFI=0,87; TLI=0,84; RMSEA=0,07), ezért feltáró faktorelemzéssel (EFA) igyekeztünk a megfelelő struktúrát megállapítani. Az EFA során PAF (*Principal Axis Factoring*, promax forgatás) elemzéssel négy faktor emelkedett ki. Az elemzés során figyelembe vettük, hogy egy állítás csak egy faktoron legyen 0,32 feletti töltéssel, és ne rendelkezzen 0,32 feletti keresztöltéssel (Tabachnik–Fidell 2001). Ezt követően – a nem adekvát tételek elhagyásával – CFA elemzéssel kerestük a megfelelő modellilleszkedésű négyfaktoros struktúrát. A bevont 36 állítás közül a végső modell 26 itemet tartalmaz, és illeszkedési mutatói a megfelelő tartományban vannak (χ^2 /szabadságfok=1,86; $p < 0,001$; CFI=0,96; TLI=0,93; RMSEA=0,04). A négy faktor sajátértéke egynél nagyobb, ezek együttesen az eredeti változók információtömegéből 61,8%-nyit őriznek meg (a faktorelemzés részletes eredményeit lásd a Függelék 1. táblázatában).

Az *első faktorhoz* (10 item, Cronbach α 0,88) a szervezeti előrelépéssel, a szakmai fejlődés lehetőségével, az anyagi/ erkölcsi megbecsüléssel, a felettes irányából érkező támogatással (pozitív visszajelzés, szakmai döntésekbe történő bevonás), a munkahely stabilitásával, a munkahelyi körülményekkel és a munkahelyi légkörrel, kollegialitással kapcsolatos attitűdök tartoznak, ezért *munkavégzésmotivációs-faktornak* nevezzük. A *második faktorhoz* tartozó mutatók között (9 item, Cronbach α 0,89) a munkaköri feladatokkal kapcsolatos problémák (sok új feladat, alapfeladatok közé nem tartozó feladatok ellátása), a szabályok gyakori változása és a szerepkonfliktusok, valamint a munka–család konfliktus jelenik meg, így az itemek jellegéhez igazodva *munkakör-és feladatilleszkedés-faktornak* neveztük el. A *harmadik faktorba* (5 item, Cronbach α 0,78) az ellátottak irányából érkező problémák és nehézségek kerültek: a kliensek együttműködési készsége, sajátos kultúrája és szociális helyzete, a csak átmeneti segítségnyújtás a rászorulóknak, továbbá a terepmunkával kapcsolatos itemek közül a sokszor nem biztonságos terep (*kliensfaktor*). Végül, a *negyedik, a terepmunkafaktort* (2 item, Cronbach α 0,72) a túl sok utazás és a kliensek nehezen megközelíthető helyeken történő meglátogatása alkotják. Elemzésünkben ezek a – magas mérési szintű – szakmai munkakörülmény-faktorok szerepelnek.

Mobilitási szándék

A szervezeten és a szakmán belüli mobilitás, valamint a kilépési mobilitás (*pályaelhagyás vagy -váltás*) szándékát a Kim és Stoner (2008) által alkalmazott három tételes skálával mértük. A skála kérdőívben szereplő, átfogalmazott állításai: „Terveim között szerepel, hogy a közeljövőben más munkakörben fogok dolgozni”; „Terveim között szerepel, hogy a közeljövőben másik intézményben fogok dolgozni”; „Terveim között szerepel, hogy elhagyom a pályát”. A kérdéseket egy négyfokú skálán értékelték a megkérdezettek (1 – egyáltalán nem jellemző; 4 – teljes mértékben jellemző). A három mobilitásváltozó jó belső konzisztenciával rendelkezik (Cronbach α 0,84), a feltáró faktorelemzés (EFA) egydimenziós struktúrát tárt fel mögöttük. Így a három változót egy főkomponensben aggregáltuk, amely a teljes variancia 65,48%-át őrizte meg (a részletes eredményeket

lásd a Függelék 2. táblázatában). Elemzésünk függő változója ez a – magas mérési szintű, szakmán belüli vagy kívüli – mobilitási vagy fluktuációs szándékot kifejező index.

Egyéb változók

A regressziós becslésekbe további kontrollváltozókat is bevontunk, amelyek hatással lehetnek a mobilitási, pályaelhagyási szándékra: a szakmai munka területét (három bináris változó: gyermekvédelem, család- és gyermekjólét, pedagógiai szakszolgálat), a szakterületi tapasztalatot (a szakmában eltöltött idővel mérve, folytonos változóként szerepel), a megkérdezett életkorát (folytonos változó), nemét, családi állapotát (dichotóm változó: házas-e), gyermekeinek számát (folytonos változó) és szubjektív anyagi helyzetét (dichotóm változó: anyagi deprivációban él-e).

EREDMÉNYEK

Fő kutatási kérdésünk a mobilitási szándék, a kiégés, valamint a szervezeti és munkatényezőik kapcsolatára irányult, amelyet lineáris regresszió alapuló útmodellezéssel vizsgáltunk. Az útmodellezés nemcsak a függő és a magyarázó változók kapcsolatának létre és irányára ad választ, hanem arra is, hogy ez a kapcsolat milyen látens mechanizmusokon keresztül működik (Adedokun et al. 2011). Az útmodellünk elsődleges célja tehát – elméleti felvetésünknek megfelelően – a mobilitási szándék magyarázatának megragadása volt, és logikai struktúrájának kialakításához a korábbi empirikus eredményeket (Kim–Stoner 2008, Mor Barak et al. 2001) vettük alapul. Modellünkben a szervezeti és munkatényezőket magyarázó változóként használva, azok közvetlen és közvetett hatásait vizsgáltuk a fluktuációra, és közöttük köztes változóként a kiégésdimenziókat (az érzelmi kimerülés, a deperszonalizáció és a teljesítményvesztés skáláit) szerepeltettük. A modellbe további munkavégést meghatározó aspektusokat és szocio-demográfiai változókat is beépítettünk.

Ahogy az az útmodell ábráján (2. ábra) jól látható, a mobilitási szándék varianciájából több mint 40,5%-ot magyaráznak a bevont változók, és mindössze 59,5%-ot nem sikerült ezzel a változószettel megmagyarázni. A szervezeti és munkatényezőik csoportjai közül egyedül a kliens(ekkel kapcsolatos nehézségek)-faktor hatása érvényesül csak közvetetten – a kiégés érzelmi tünetének növelésén keresztül – a mobilitási szándékra.¹³ A többi vizsgált munkakörülmény-faktor, azaz a terepmunka nehézségei, a munkakör- és feladatilleszkedés problémái, illetve a nem megfelelő munkavégzési, motivációs körülmények mind közvetlenül, mind közvetetten befolyásolják a fluktuációt.

A regressziós együtthatók nagysága alapján a legszorosabb összefüggés a munkavégzés – motivációs faktor és a mobilitási szándék között figyelhető meg ($\beta_{\text{közvetlen}}=0,45$). Ugyanakkor ez a munkakörülmény-faktor közvetetten, a kiégés teljesítményvesztés-dimenzióján – négy közvetett úton – keresztül is kifejti hatását ($\beta_{\text{közvetett}}=0,077^{14}$), vagyis a közvetlen és közvetett hatások összege 0,527-ös bétával jellemezhető. A munkakör- és feladatilleszkedés-faktor szintén közvetlen és közvetett kapcsolatban áll a mobilitási szándékkal: szignifikánsan kapcsolódik a deperszonalizációhoz, így azon keresztül¹⁵ és önállóan is ($\beta_{\text{közvetlen}}=0,29$) befolyásolja a mobilitást (mobilitás szándékát), és teljes hatása közepesen erős (0,354). A terepmunkafaktor közvetlen hatása a fluktuációra alacsonyabb a többi munkakörülmény-faktornál ($\beta_{\text{közvetlen}}=0,20$), de a deperszonalizáció mértékének növelésén keresztül is kifejti némi hatást, jóllehet teljes hatása ezzel együtt is gyenge (0,24).¹⁶

13 A kétszeres közvetett út erőssége: $0,27 \times 0,16 = 0,043$.

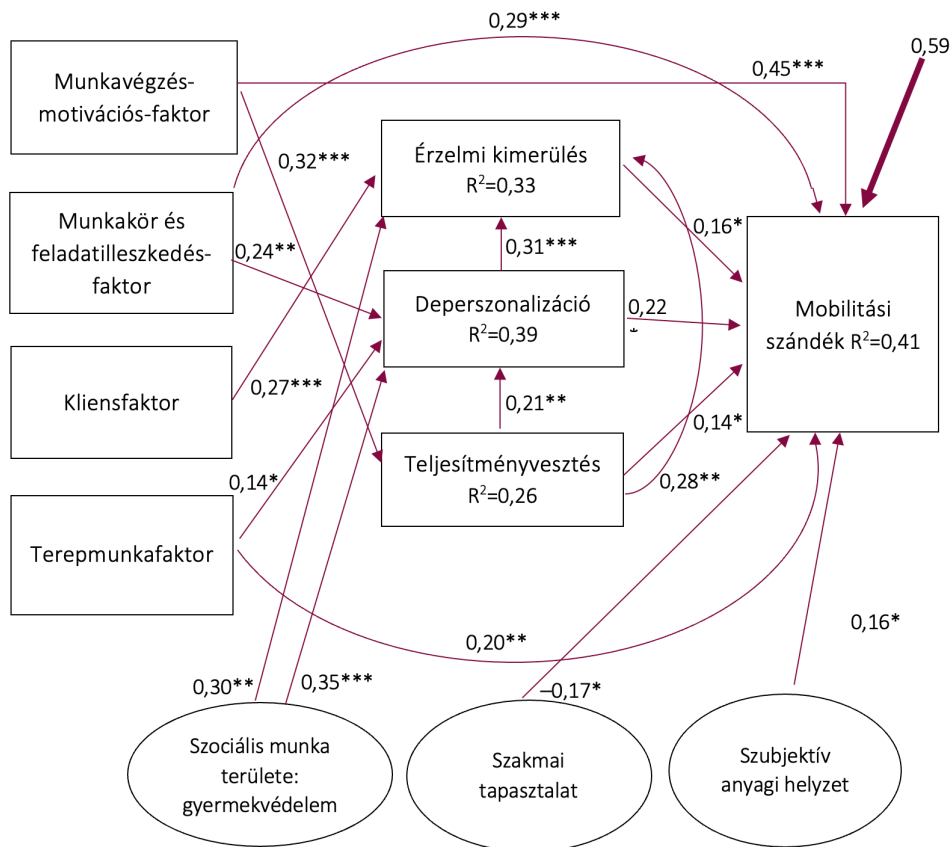
14 A kétszeres, háromszoros és négyszeres utak erőssége: $0,32 \times 0,14 + 0,32 \times 0,21 \times 0,22 + 0,32 \times 0,21 \times 0,31 \times 0,16 + 0,32 \times 0,28 \times 0,16 = 0,077$.

15 A közvetett utak standardizált regressziós β -értékeit összeadva:

$0,32 \times 0,14 + 0,32 \times 0,21 \times 0,22 + 0,32 \times 0,21 \times 0,31 \times 0,16 + 0,32 \times 0,28 \times 0,16 = 0,064$.

16 A közvetett utak standardizált regressziós β -értékeit összeadva: $0,14 \times 0,22 + 0,14 \times 0,31 \times 0,16 = 0,037$.

2. ábra. A mobilitási szándék empirikus útmodellje (szignifikáns regressziós β -értékek feltüntetésével)

Forrás: Saját szerkesztés

Magyarázat: * $p < 0,1$; ** $p < 0,05$; *** $p < 0,01$

Előzetes várakozásainknak megfelelően a kiégés pozitív kapcsolatban áll a mobilitási szándékkal. A kiégésdimenziók közvetlen és közvetett hatásait vizsgálva azt látjuk, hogy az érzelmi kimerülés – amellet, hogy közvetíti a kliensekkel kapcsolatos nehézségek-faktor hatását – közvetlen kapcsolatban van a mobilitás szándékával ($\beta_{\text{közvetlen}} = 0,16$). Két kiégéstünet, a deperszonalizáció és a teljesítményvesztés nemcsak önállóan ($\beta_{\text{közvetlen}} = 0,22$, ill. $0,14$), hanem közvetve is befolyásolja a mobilitást: a deperszonalizáció az érzelmi kimerülés növelésén keresztül határozza meg,¹⁷ míg a teljesítményvesztés esetén kétszeres és háromszoros kapcsolatok is megfigyelhetők a deperszonalizáció növelésén, valamint a deperszonalizáción és az érzelmi kimerülésen mint közbülső változókon keresztül.¹⁸ Vagyis a személyes hatékonyság csökkenése azon keresztül is vezet a mobilitási szándékhoz, hogy közben növeli a deperszonalizáció és az érzelmi kimerülés mértékét (teljes hatásának nagysága $0,241$).

Megfigyelhető továbbá a szakmai munka területének közvetlen és meglehetősen erős hatása a deperszonalizációra ($\beta_{\text{közvetlen}} = 0,35$) és az érzelmi kimerülésre ($\beta_{\text{közvetlen}} = 0,30$), de nem vezet közvetlen út a mobilitási szándék felé. A munkaterület közvetett hatása együttesen $0,135$ -ös erősségű,¹⁹ ezzel útmodellünk egyik legerősebb közvetett hatású változója. Ennél alacsonyabb erősségű (és negatív előjelű) út rajzolódik ki a szakterületi tapasztalat és a mobilitási szándék között ($\beta_{\text{közvetlen}} = -0,17$), ami azt jelenti, hogy a jelentősebb

17 A kétszeres közvetett út erőssége: $0,31 \times 0,16 = 0,049$.

18 A közvetett utak standardizált regressziós β -értékeit összeadva: $0,21 \times 0,31 \times 0,16 + 0,21 \times 0,22 + 0,28 \times 0,16 = 0,101$.

19 Ebből a deperszonalizáción mint közbülső változón keresztüli közvetett út erőssége $0,048$, míg az érzelmi kimerülésen keresztül vezető utak erőssége $0,087$.

tapasztalat alacsonyabb fluktuációs szándékot jelez előre. Ehhez nagyon hasonló nagyságú bétával jellemezhető, de pozitív irányú közvetlen út látható a szubjektív anyagi helyzet és a mobilitási szándék között ($\beta_{\text{közvetlen}}=0,16$), ami arra utal, hogy az anyagi depriváció, ugyan nem túl jelentős mértékben, de növeli a mobilitási szándékot.

A közvetlen és közvetett utak együttes erősségét vizsgálva megállapíthatjuk, hogy az egész modell legerősebb közvetlen útja a munkavégzés – motivációs faktortól vezet a mobilitáshoz, és a teljes hatása is ennek a munkakörülmény-faktornak a legerősebb (0,527). Ugyancsak meghatározó a szerepe a mobilitás szándékának magyarázatában a munkakör- és feladatilleszkedés-faktornak (közvetlen és közvetett utak együttes hatásának erőssége 0,354). A többi vizsgált változó, mint a terepmunkafaktor, a deperszonalizáció és a teljesítményvesztés szerepe a parciális béták alapján már gyengébbnek bizonyult. Fontos kiemelni, hogy ugyan a teljesítményvesztés nem túl jelentős önálló hatást gyakorol a mobilitásra, ugyanakkor közvetett hatása jelentős (az egész modellben az egyik legerősebb). Továbbá a szakmai munkaterületől induló közvetett utak együttes hatásának erőssége sem elhanyagolható.

ÖSSZEGZÉS

Tanulmányunkban a mobilitási szándék, a kiégés és a munkakörülmények összefüggéseit vizsgáltuk. Célunk az volt, hogy a mobilitási vagy fluktuációs szándék mögött meghúzódó közvetett és közvetlen befolyásoló tényezőket feltérképezzük. Nemzetközi kutatási tapasztalatokból merítve (Kim–Stoner 2008, Mor Barak et al. 2001) a mobilitásnak mind a szervezeten és a szakmán belüli, mind a szakmán kívüli (kilépési mobilitás, pályaelhagyás vagy-váltás) vetületét is vizsgáltuk. Modelljeinkben e három mobilitási aspektust egy főkomponensbe aggregálva magyaráztuk.

A mobilitási szándék magyarázata és hipotéziseink megfogalmazása során a kiégés hagyományos közvetítő modelljére (*traditional model of burnout*) (Cordes–Dougherty 1993) és részleges közvetítő modelljére (*partial mediating model of burnout*) (Moore 2000) egyaránt támaszkodtunk. A hagyományos modell értelmében a munkával kapcsolatos tényezők hatását a kiégés közvetíti a pályaelhagyási szándéokra. A részleges közvetítő modell szerint a munkakörülmények a mobilitási szándéokra is közvetlenül hatnak, így a kiégés csak részlegesen közvetíti a munkatényezők hatását a pályaelhagyásra. Az elemzésben a kiégés három tünetcsoportját (érzelmi kimerülés, személytelen bánásmód, teljesítményvesztés) vizsgáltuk.

A munkakörülmények mobilitási szándéokra és kiégésre gyakorolt hatását négy, adatredukciós eljárással létrehozott faktorról mértük, és az elemzésbe a munkavégzés-motivációs, a munkakör- és feladatilleszkedés, valamint a kliens-, illetve a terepmunkafaktorokat vontuk be. Az első két faktor a munkaszervezeti körülményekre, a második két faktor a szociális szakma konkrét nehézségeire vonatkozik. Emellett a munkaterület (család- és gyermekjólét, gyermekvédelem, pedagógiai szakszolgálat) és a szakterületi tapasztalat hatását is beépítettük a modellbe. Az összefüggéseket útelemzéssel vizsgáltuk.

Eredményeink szerint a terepmunka nehézségei, a munkakör és feladatok illeszkedési problémái és a nem megfelelő munkavégzési, motivációs körülmények mind közvetlenül, mind közvetetten – egyes kiégéstünetek mértékének növelésén keresztül – befolyásolják a mobilitási szándékot. E megállapítások teljes összhangban vannak az első (H1a, H1b) és részlegesen a második (H2b) hipotézisünkkel. Eredményeink tehát alátámasztják a munkahelyi és a munkaszervezeti tényezők meghatározó szerepét a kiégés kialakulásában és a mobilitási szándék megjelenésében (Demerouti et al. 2001, Kim–Stoner 2008, Harrington et al. 2001, Huang et al. 2003, Maslach et al. 2001). Bizonyítást nyert a terepmunka jelentős hozzájárulása (Thompson et al. 1996), valamint

a szerepkonfliktusok (Jones 1993, Konstantinou et al. 2018) és a család–munkahely diszkrepancia (Roberts et al. 2014) érzékelhető hatása is.

Megállapítható, hogy a kliensekkel kapcsolatos nehézségek hatását a kiégés közvetíti (Leake et al. 2017) a mobilitási szándékra, vagyis a kliensfaktor közvetetten befolyásolja a mobilitást, de nincs közvetlen hatása (H2a). A kliensekkel kapcsolatosan a kiégés hagyományos közvetítő modellje érvényesült.

Megerősítést nyert az is, hogy a gyermekvédelem mint munkaterület közvetlen és szoros kapcsolatban áll a deperszonalizáció és az érzelmi kimerülés megjelenésével, de a mobilitási szándékot közvetlenül nem befolyásolja. Ez az eredmény részben megfelel az előzetes várakozásainknak (H3a) és teljes mértékben a kiégés hagyományos modelljének. Feltételezésünkkel összhangban a szakterületi tapasztalat és a mobilitási szándék között negatív összefüggés van: a hosszabb szakmában töltött idő alacsonyabb fluktuációs szándékkal társul (H4b). A szakmai tapasztalat és a kiégés között ugyanakkor nincs kapcsolat (H4a). Előzetes várakozásainknak megfelelően a kiégés pozitív kapcsolatban áll a mobilitási szándékkal (H5). Továbbá az útelemzés rámutatott arra is, hogy az anyagi depriváció, ugyan nem túl jelentős mértékben, de növeli a mobilitási szándékot.

KÖVETKEZTETÉSEK

Vizsgálatunk egyik újszerűsége, hogy a szakmai jóllét, a kiégés és a mobilitás kölcsönös összefüggéseit vizsgálta egy speciális célcsoport, a szociális és fejlesztő szakemberek körében. E tényezők együttes vizsgálata a nemzetközi kutatási gyakorlatban is viszonylag ritka, Magyarországon pedig példa nélküli. Amellett, hogy vizsgálatunk erősen épített a nemzetközi és hazai kutatási előzményekre, a segítő szakmák jellegzetességeinek beépítésével mérőeszközünket célcsoport-specifikusan egészítettük ki, fejlesztettük tovább.

A kutatómódszertani hozzáadott értéken túl eredményeink egyúttal diagnózist nyújtanak a szociális és fejlesztő szakemberek kiégésének okairól és következményeiről. Régóta ismeretes, hogy a segítő szakmákban dolgozók erősen ki vannak téve a stressz és ezzel együtt a kiégés kockázatának, ez pedig növeli a fluktuációt és végső soron a kilépési mobilitást. Az is közismert, hogy mindez szorosan összefügg a munkahelyi körülményekkel. Kutatásunk e megállapításokat egyfelől megerősíti, másfelől árnyalja.

Azt találtuk, hogy a szociális szakemberek kiégéstüneteit és mobilitási szándékát egyaránt meghatározó tényezők: a terepmunka nehézségei, a munkakör és feladatok illeszkedésének problémái és a nem megfelelő munkavégzési, motivációs körülmények. Ezeken a területeken tehát a legsürgetőbb a beavatkozás. A terepmunka kiemelt nehézségei között jelentkezik a túl sok utazás és az, hogy a klienseket nehezen megközelíthető helyeken kell felkeresni.

A szakemberek jóllétét a munkakör és a feladatok illeszkedésével kapcsolatos problémák is csökkentik. Láthatóan megterhelő számukra a szabályok gyakori változása, a sok új feladat megjelenése, az alapfeladatok közé nem tartozó feladatok ellátása, a munkahelyi és családi tevékenységek összeegyeztetése, illetve az, hogy a kliensekre nem jut elég idő, és hogy érdekeiket ellentétesen látják más szakmák képviselőivel.

A vizsgált szakemberek a motiváció terén is hiányokkal szembesülnek, ami egyfelől az anyagi és erkölcsi megbecsültség, a szakmai előrelépési és fejlődési lehetőségek, a vezetői visszajelzés, a munkahelyi stabilitás hiányával függ össze. Másfelől hiányok mutatkoznak a munkahelyi infrastruktúráis körülmények, a munkahelyi légkör és a kollegiális kapcsolatok terén is.

A teljes munkaerőpiacra érvényes, hogy magas színvonalú munkavégzés és elkötelezettség csak elégedett munkavállalótól várható el. A fokozott érzelmi és mentális jelenlétet igénylő segítő szakmákra ez kiemelten

igaz. A munkavégzést övező számos deficit miatt a szakemberek aligha képesek hatékonyan hozzájárulni az ellátottak helyzetének és életesélyeinek javulásához, problémáik megoldásához. Így pedig maga a felzárkóz(tat)ás, a hátrányok kezelése, a fejlesztés, és végeredményben a teljes szociális (és fejlesztő) szektor hatékonysága kerülhet veszélybe. Kutatásunk eszközeivel ennek elkerüléséhez kívánunk bizonyos korlátok között hozzájárulni.

Feltáró kutatás lévén vizsgálatunk korlátja, hogy eredményei nem általánosíthatóak a magyar szociális (és fejlesztő) szakemberekre, illetve szigorú értelemben vett oksági magyarázatokat sem kínálnak. Ezeket az akadályokat országos reprezentatív mintán alapuló longitudinális vizsgálattal tervezzük elhárítani a jövőben.

HIVATKOZÁSOK

- Ádám Sz. – Mészáros V. (2012) A humán szolgáltató szektorban dolgozók kiégésének mérésére szolgáló Maslach Kiégés Leltár magyar változatának pszichometriai jellemzői és egészségügyi korrelatívái orvosok körében. *Mentálhigiéne és Pszichoszomatika*, 13(2), 127–143. <https://doi.org/10.1556/Mental.13.2012.2.2>
- Adedokun, O. A. – Childress, A. L. – Burgess, W. D. (2011) Testing Conceptual Frameworks of Nonexperimental Program Evaluation Designs Using Structural Equation Modeling. *American Journal of Evaluation*, 4, 480–493. <https://doi.org/10.1177/1098214011401368>.
- Arches, J. (1991) Social Structure, Burnout, and Job Satisfaction. *Social Work*, 36(3), 202–206. <https://doi.org/10.1093/sw/36.3.202>
- Asquith, S. – Clark, C. – Waterhouse, L. (2005) *The Role of the Social Worker in the 21st Century – A Literature Review*. Vol. 25., Edinburgh: Scottish Executive Education Department.
- Bakker, A. B. – Demerouti, E. – Verbeke, W. (2004) Using the job demands resources model to predict burnout and performance. *Human Resources Management*, 43(1), 83–104.
- Bozionelos, N. – Kiamou, K. (2008) Emotion work in the Hellenic frontline services environment: How it relates to emotional exhaustion and work attitudes. *International Journal of Human Resource Management*, 19(6), 1108–1130. <https://doi.org/10.1080/09585190802051410>
- Bransford, C.L. (2005) Conceptions of authority within contemporary social work practice in managed mental health care organizations. *American Journal of Orthopsychiatry*, 75(3), 409–42. <https://doi.org/10.1037/0002-9432.75.3.409>
- Bugarszki Zs. (2014) A magyarországi szociális munka válsága. *Esély*, (3), 64–73.
- Burbeck, R. – Coomber, S. – Robinson, M. – Todd, C. (2002) Occupational stress in consultants in accident and emergency medicine: a national survey of levels of stress at work. *Emergency Medicine Journal*, 19(3), 234–238.
- Burke, R. J. – Greenglass, E. (2001) Hospital restructuring, work-family conflict and psychological burnout among nursing staff. *Psychology and Health*, 32(5), 126–138. <https://doi.org/10.1080/08870446.2010.497267>
- Center for Workforce Studies, NASW. (2006) Licensed Social Workers in the U.S., 2004. Elérhető: <http://workforce.socialworkers.org/studies/intro.pdf> [Letöltve: 2020-10-15]
- Chen, K. Y. – Yang, C. M. – Lien C. H. – Chiou, H. Y. – Lin, M. R. – Chang, H. R. – Chiu, W. T. (2013) Burnout, job satisfaction, and medical malpractice among physicians. *International Journal of Medical Sciences*, 10(11), 1471–1478. <https://doi.org/10.7150/ijms.6743>
- Cherniss, C (1980) *Professional burnout in human service organizations*. New York: Praeger Publishers.
- Cimiotti, J. P. – Aiken, L. H. – Sloane, D. M. – Wu, E. S. (2012) Nurse staffing, burnout, and health care-associated infection. *American Journal of Infection Control*, 40(6), 486–90. <https://doi.org/10.1016/j.ajic.2012.02.029>
- Cohen, K. – Collens, P. (2013) The impact of trauma work on trauma workers: A metasynthesis on vicarious trauma and vicarious posttraumatic growth. *Psychological Trauma. Theory, Research, Practice, and Policy*, 5(6), 570–280. <https://doi.org/10.1037/a0030388>
- Cordes, C. L. – Dougherty, T. W. (1993) A review and an integration of research on job burnout. *Academy of Management Review*, 18(4), 621–656. <https://doi.org/10.2307/258593>
- De Croon, E. M. – Sluiter, J. K. – Blonk, R. W. B. – Broersen, J. P. J. – Frings-Dresen, M. H. W. (2004) Stressful work, psychological job strain, and turnover: A two-year prospective cohort study of truck driver. *Journal of Applied Psychology*, 89(3), 442–454. <https://doi.org/10.1037/0021-9010.89.3.442>
- Demerouti, E. – Bakker, A. B. – Nachreiner, F. – Schaufeli, W. B. (2001) The job demands-resources model of burnout. *Journal of Applied Psychology*, 86(3), 499–512. <https://doi.org/10.1037/0021-9010.86.3.499>
- Dillon, C. (1990) Managing stress in health social work roles today. *Social Work in Health Care*, 14(4), 91–108. https://doi.org/10.1300/J010v14n04_08
- Fekete S. (1991) Segítő foglalkozások kockázatai. Helyer szindróma és burnout jelenség. *Psychiatria Hungarica*, 1, 17–29.
- Fogarty, G. J. – Mckeon, C. M. (2007) Patient safety during medication administration: The influence of organizational and individual variables on unsafe work practices and medication errors. *Journal Ergonomics*, 49(5–6), 444–456. <https://doi.org/10.1080/00140130600568410>
- Geurts, S. – Schaufeli, W. – De Jonge, J. (1998) Burnout and intention to leave among mental health-care professionals: A social psychological approach. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 17(3), 341–362.
- Gilbar, O. (1998) Relationship between burnout and sense of coherence in health social workers. *Social Work in Health Care*, 26, 39–49. https://doi.org/10.1300/J010v26n03_03

- Győri Á. (2020a) Opinions of social and special education professionals on professional working conditions. In Perpék É. (szerk.) *Professional cooperation, disadvantage compensation in schools, professional well-being: the results of a Hungarian-Croatian comparative study*. Pécs: Abaliget, Research Publication with the subsidy of the Government of Hungary and the European Research Fund. 116–128.
- Győri Á. (2020b) Emotional, physical and mental strain of social and special education professionals. In Perpék É. (szerk.) *Professional cooperation, disadvantage compensation in schools, professional well-being: the results of a Hungarian-Croatian comparative study*. Pécs: Abaliget, Research Publication with the subsidy of the Government of Hungary and the European Research Fund. 129–144.
- Juhász Klér A. (2015) „És rajtuk mi segít?” – Szociális szakemberek helyzetértékelése napjainkban. In Karlovitz J. T. (szerk.) *Fejlődő jogrendszer és gazdasági környezet a változó társadalomban*. Komárno: International Research Institute, 322–332.
- Harrington, D. – Bean, N. – Pintello, D. – Mathews, D. (2001) Job satisfaction and burnout: Predictors of intentions to leave a job in a military setting. *Administration in Social Work*, 25(3), 1–16. https://doi.org/10.1300/J147v25n03_01
- Holden, R. J. – Scanlon, M. C. – Patel, N. R. et al (2011) A human factors framework and study of the effect of nursing workload on patient safety and employee quality of working life. *BMJ Quality & Safety*, 20(1), 15–24. <https://doi.org/10.1136/bmjqs.2008.028381>
- Huang, I. – Chuang, C.J. – Lin, H. (2003) The role of burnout in the relationship between perceptions of organizational politics and turnover intentions. *Public Personnel Management*, 32(4), 519–531. <https://doi.org/10.1177/009102600303200404>
- Jayarathne, S. – Chess, W. – Kunkel, D. (1986) Burnout: Its impact on child welfare workers and their spouses. *Social Work*, 31, 53–59. <https://doi.org/10.1093/sw/31.1.53>
- Johnson, L. C. – Yanca, S. J. (2004) *Social Work Practice: A Generalist Approach*. Chicago: Allyn and Bacon.
- Jones, M. (1993) Role conflict: Cause of burnout or energiser? *Social Work*, 38, 136–141. <https://www.jstor.org/stable/23716990>
- Karasek, R. – Theorell, T. T. (1990) *Healthy work: Stress, productivity and the reconstruction of working life*. New York: Basic Books.
- Konstantinou A-K. – Bonotis, K. – Sokratous, M. – Siokas, V. – Dardiotos, E. (2018) Burnout Evaluation and Potential Predictors in a Greek Cohort of Mental Health Nurses. *Archives of Psychiatric Nursing*, 32(3), 449–456. <https://doi.org/10.1016/j.apnu.2018.01.002>
- Kim, H. – Stoner, M. (2008) Burnout and Turnover Intention Among Social Workers: Effects of Role Stress, Job Autonomy and Social Support. *Administration in Social Work*, 32(3), 5–25. <https://doi.org/10.1080/03643100801922357>
- Kiss M. – Vastagh Z. (2020a) Az oktatás területén megnyilvánuló hátrányok okai a szociális és fejlesztő szakemberek szemszögéből. In Perpék É. (szerk.) *Szakmai együttműködés, iskolai hátránykompenzáció, szakmai jóllét: Egy magyar-horvát összehasonlító vizsgálat eredményei*. Pécs, Abaliget Község Önkormányzata. 91–110.
- Kiss M. – Vastagh Z. (2020b) Az oktatási hátrányok kompenzációjának eszközei a szociális és fejlesztő szakemberek olvasatában. In Perpék É. (szerk.) *Szakmai együttműködés, iskolai hátránykompenzáció, szakmai jóllét: Egy magyar-horvát összehasonlító vizsgálat eredményei*. Pécs, Abaliget Község Önkormányzata. 111–128.
- Kiss M. – Vastagh Z. (2020c) Az iskolai teljesítmény és előmenetelt hátrányosan befolyásoló tényezők megítélése a szociális szakemberek nézőpontjából. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 10 (1) 45–73. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2020.1.45>
- Kopasz M. (2017) A családsegítő és gyermekjóléti szolgáltatás integrációjának és az ellátórendszer kétszintűvé történő átalakításának tapasztalatai. Budapest: Tárki. Elérhető: https://www.tarki.hu/hu/news/2017/kitekint/20170425_csaladsegito.pdf [Letöltve: 2020-11-25]
- Kozma J. (2020) A szociális munkások munkahelyi biztonságáról, a kockázatokról és a szakma identitáskriziséről. *Párbeszéd: Szociális Munka folyóirat*, 7(1), 1–25.
- Lambie, G. W. (2006) Burnout Prevention: A Humanistic Perspective and Structured Group Supervision Activity, *Journal of Humanistic Counseling, Education and Development*, 45, 32–44. <https://doi.org/10.1002/j.2161-1939.2006.tb00003.x>
- Leake, R. – Rienks, S. L. – Obermann, A. (2017) A Deeper Look at Burnout in the Child Welfare Workforce. *Human Service Organizations Management*, 41(5), 492–502. <https://doi.org/10.1080/23303131.2017.1340385>
- Lee, R. T. – Seo, B. – Hladkyj, S. – Lovel B. L. – Schwartzmann L. (2013) Correlates of physician burnout across regions and specialties: a meta-analysis. *Human Resources for Health*, 11(48), 1–16. <https://doi.org/10.1186/1478-4491-11-48>
- Linzer, M. – Manwell, L. B. – Williams, E. S. – Bobula, J. A. – Brown, R. L. – Varkey, A. B., et al. (2009) Working conditions in primary care: physician reactions and care quality. *Annals of Internal Medicine*, 151(1), 28–36. <https://doi.org/10.7326/0003-4819-151-1-200907070-00006>
- Martínez-Iñigo, D.– Totterdell, P. – Alcover, C.M. – Holman, D. (2007) Emotional labour and emotional exhaustion: Interpersonal and intrapersonal mechanisms. *Work & Stress*, 21(1), 30–47. <https://doi.org/10.1080/02678370701234274>

- Maslach, C. – Jackson, S.E. (1981) The measurement of experienced burnout. *Journal of Organizational Behavior*, 2(2), 99–113.
- Maslach, C. – Jackson, S. E. (1986) *Maslach burnout inventory manual* (2. kiadás). Palo Alto, CA: Consulting Psychologists Press.
- Maslach, C. – Schaufeli, W. B. – Leiter, M. P. (2001) Job Burnout. *Annual Review Psychology*, 52, 397–422.
- Moore, J. E. (2000) One road to turnover: An examination of work exhaustion in technology professionals. *MIS Quarterly*, 24(1), 141–168. <https://doi.org/10.2307/3250982>
- Mor Barak, M.E. – Nissly, J.A. – Levin, A. (2001) Antecedents to retention and turnover among child welfare, social work, and other human service employees: What can we learn from past research? A review and meta-analysis. *Social Service Review*, 75(4), 625–662. <https://doi.org/10.1086/323166>
- Nissly, J. – Mor Barak, M. E. – Levin, A. (2005) Stress, Social Support, and Workers’ Intentions to Leave Their Jobs in Public Child Welfare. *Administration in Social Work*, 29(1), 79–100. https://doi.org/10.1300/J147v29n01_06
- Nunnally, J. C. (1978) *Psychometric theory*. 1–2. New York: McGraw-Hill.
- Perpék É. – Szászvai-Papp G. (2020a) Vélemények a szociális területet érintő szakmai együttműködés fontosságáról, gyakoriságáról és hatékonyságáról. In Perpék É. (szerk.) *Szakmai együttműködés, iskolai hátránykompenzáció, szakmai jóllét: Egy magyar-horvát összehasonlító vizsgálat eredményei*. Pécs, Abaliget Község Önkormányzata. 55–72.
- Perpék É. – Szászvai-Papp G. (2020b) Szakmák közötti kapcsolatok és együttműködés: a szociális és fejlesztő szakemberek percepciói. In Perpék É. (szerk.) *Szakmai együttműködés, iskolai hátránykompenzáció, szakmai jóllét: Egy magyar-horvát összehasonlító vizsgálat eredményei*. Pécs, Abaliget Község Önkormányzata. 73–90.
- Pejtersen, J. H. – Kristensen, T. S. – Borg, V. – Bjorner, J. B. (2010) The second version of the Copenhagen Psychosocial Questionnaire. *Scandinavian Journal of Public Health*, 38(3), 8–24. <https://doi.org/10.1177/1403494809349858>
- Rácz A. (szerk.) (2015) Gyermekjóléti szolgáltatások feladatellátásának értékelő elemzése. Műhelytanulmány. Budapest: Rubeus Egyesület. Elérhető: <http://rubeus.hu/wp-content/uploads/2015/07/a-gyermekjoleti-szolgaltatok-feladatellatasanak-ertekelo-elemzese-orszagos-szinten.pdf> [Letöltve: 2020-11-10]
- Roberts, D. L. – Shanafelt, T. D. – Dyrbye, L. N. et al. (2014) A national comparison of burnout and work-life balance among internal medicine hospitalists and outpatient general internists. *Journal of Hospital Medicine*, 9(3), 176–181. <https://doi.org/10.1002/jhm.2146>
- Posig, M. – Kickul, J. (2003) Extending our understanding of burnout: Test of an integrated model in nonservice occupations. *Journal of Occupational Health Psychology*, 8(1), 3–19.
- Shanafelt, T. D. – Gradishar, W. J. – Kosty, M. et al. (2014) Burnout and career satisfaction among US oncologists. *Journal of Clinical Oncology*, 32(7), 678–686. <https://doi.org/10.1200/JCO.2013.51.8480>
- Siegrist, J. (1996) Adverse health effects of high-effort/low-reward conditions. *Journal of Occupational Health Psychology*, 1(1), 27–41. <https://doi.org/10.1037/1076-8998.1.1.27>
- Skovholt, T. – Grier, T. – Hanson, M. – Matthew, R. (2001) Career Counseling for Longevity: Self-Care and Burnout Prevention Strategies for Counselor Resilience, *Journal of Career Development*, 27(3): 167–176. <https://doi.org/10.1023/A:1007830908587>
- Tabachnik, B. G. – Fidell, L. S. (2001) *Using multivariate statistics*. 1–4. Boston: Allyn & Bacon.
- Thompson, N. – Stradling, S. – Murphy, M. – O’Neill, P. (1996) Stress and organizational culture. *British Journal of Social Work*, 26, 647–665.
- Újváriné Siket A. (2011) Pályaválasztás és elvándorlás. Ápoló hallgatók a felsőoktatásban és a munkaerőpiacon. Doktori értekezés, Pécs. Elérhető: http://doktoriiskola.etk.pte.hu/public/upload/files/Doktoriiskola/Teziszuzetek/UjvarineSiketAdrienn_hun.pdf [Letöltve: 2021-05-10]
- Wilson, F. (2016) Identifying, Preventing, and Addressing Job Burnout and Vicarious Burnout for Social Work Professionals. *Journal of Evidence-Informed Social Work*, 13(5), 479–483. <https://doi.org/10.1080/23761407.2016.1166856>
- Zapf, D. – Seifert, C. – Schmutte, B. – Mertini, H. – Holz, M. (2001) Emotion work and job stressors and their effects on burnout. *Psychology & Health*, 16, 527–545.

FÜGGELÉK

F1. táblázat. A szociális és fejlesztő munkával kapcsolatos munkatényezők faktorstruktúrája

Tétel megnevezése	1. faktor	2. faktor	3. faktor	4. faktor	Kommunalitás
Szervezetben belüli előrelépés	0,781	0,039	0,086	-0,180	0,651
Szakmai fejlődési, képzési lehetőségek	0,772	0,167	-0,072	-0,009	0,629
Jutalmazás (anyagi megbecsülés)	0,764	0,107	0,090	-0,118	0,616
Felettes elismerése	0,723	0,178	-0,017	0,008	0,555
Szakmai döntésekben való részvétel	0,705	0,145	-0,089	-0,004	0,527
Munkahelyi elégedettség	0,702	0,195	0,104	0,200	0,569
Munkahelyi stabilitás	0,676	0,223	0,230	0,096	0,582
Képességeknek megfelelő munkakör	0,602	0,249	0,055	0,164	0,455
Fizikai munkakörnyezet	0,558	0,183	-0,030	-0,068	0,351
Munkahelyi légkör	0,483	0,066	-0,124	0,012	0,476
Szabályok gyakori változása	0,229	0,769	0,205	-0,092	0,695
Sok olyan feladat ellátása, amiben nem kompetens	0,226	0,746	0,168	0,131	0,766
Alapfeladatok közé nem tartozó feladatok	0,288	0,732	0,147	0,070	0,698
Kliensek érdekeinek ellentétes megítélése	0,124	0,728	0,115	-0,123	0,573
Sok új munkaköri feladat	0,202	0,704	0,077	0,072	0,682
Ellentétes szerepelvárások	0,110	0,669	0,158	0,014	0,485
Munkahelyi elfoglaltságok vs. családi tevékenységek	0,245	0,646	0,117	0,312	0,589
Családi vs. munkahelyi tevékenységek	0,239	0,586	0,072	0,224	0,585
Időprés (nincs elegendő idő a kliensekre)	0,097	0,540	0,125	-0,006	0,317
Kliensek sajátos kultúrája	-0,053	0,245	0,734	0,007	0,614
Kliensek együttműködésének hiánya	0,040	-0,105	0,670	0,201	0,541
Kliensek szociális helyzete	-0,050	0,173	0,645	-0,227	0,584
Nem biztonságos terep	0,067	0,220	0,634	0,203	0,496
Csak átmeneti eredmények	0,305	0,276	0,634	-0,186	0,605
Nehezen megközelíthető helyekre utazás	-0,169	0,122	0,199	0,493	0,532
Túl sok utazás	-0,151	0,134	0,107	0,725	0,577

Megjegyzés: megőrzött variancia 61,8%

F2. táblázat. A mobilitási szándékot mérő változók faktorelemzésének eredménye (faktorsúlyok)

	Faktor	Kommunalitás
A szervezet elhagyásának szándéka	0,883	0,659
A munkakör elhagyásának szándéka	0,812	0,779
A pálya elhagyásának szándéka	0,710	0,504

Megjegyzés: megőrzött variancia 65,48%

KAZAI ÓNODI ANNAMÁRIA¹

A TÁVMUNKA ALKALMAZÁSI ARÁNYÁT BEFOLYÁSOLÓ KULTURÁLIS TÉNYEZŐK EURÓPÁBAN

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2021.3.39>

ABSZTRAKT

A technikai fejlődés és a Covid-19 járvány elleni küzdelem hatására mérföldkőhöz értünk a távmunka alkalmazásában. Az információs technológia fejlődése, széles körű hozzáférhetősége jelentősen kiszélesíti a lehetőségeket. A járvány elleni védekezés egyik eleme, a fizikai távolságtartás elszigetelődéshez vezetett. Ez a két tényező a távmunka megítélésében komoly változásokat hozott. Az otthon végzett távmunka lehetőséget adott a fertőzésveszéllyel járó személyes kontaktusok számának csökkentésére. Kutatásunk fő hipotézise, hogy 2019-ben Európában az otthoni távmunka (home office) alkalmazási arányában megmutatkozó különbségek hátterében kulturális tényezők is állnak. Kutatásunk eredménye összhangban van a korábbi kutatások megállapításával, miszerint az individualista társadalmakban magasabb arányban alkalmazzák a távmunkát, illetve a kis hatalmi távolság és a bizonytalanságkerülés alacsony mértéke is kedvezően hat a távmunka alkalmazására. Kutatásunk egyedisége abban áll, hogy vizsgálatunkba bevontuk az engedékeny/korlátozó jelleg társadalmi jellemzőt, amely a legmeghatározóbb tényezőnek bizonyult mind a korrelációelemzés, mind a regresszióelemzés alapján. A megengedő társadalmakban fontos az egyén boldogsága, jóléte, a szabadidő, az emberek saját maguk feletti kontrollja. Ezeket a tényezőket érdemes figyelembe venni a távmunka jövőbeli rendszerének kialakítása során, mivel ezáltal lehet a távmunkában rejlő előnyöket realizálni.

Kulcsszavak: távmunka, Hofstede, engedékeny társadalom

CULTURAL FACTORS INFLUENCING TELEWORK IN EUROPE

ABSTRACT

Technical development and the struggle against the Covid-19 epidemic have led us to a milestone in the use of telework. The main hypothesis of our research was that cultural factors made an impact on the rate of telework at home (home office) in Europe in 2019. The results of our research were in line with the findings of previous studies. We found that the rate of telework is at a higher rate in individualistic societies, and low power distances and low levels of uncertainty avoidance have a positive impact on the use of telework as well. A distinctive feature of our study was the inclusion of the indulgent/restrictive social characteristic factor, and both correlation analysis and regression analysis proved the determining role of this factor. In indulgent societies, people's happiness, well-being, and leisure are important, as well as having control over their own lives. We should consider these factors in designing the future teleworking system in order to get the full benefits of teleworking.

Keywords: telework, Hofstede, indulgent society

¹ Budapesti Corvinus Egyetem

A TÁVMUNKA ALKALMAZÁSI ARÁNYÁT BEFOLYÁSOLÓ KULTURÁLIS TÉNYEZŐK EURÓPÁBAN

BEVEZETÉS

A munka világában napjainkban jelentős átalakulások zajlanak. A Világ Gazdasági Fórum 2016-os felmérése a 4. ipari forradalommal összefüggésben a legjelentősebb változásnak azt tekintette, hogy az új technológiák lehetővé teszik a munkahelyi innovációkat, biztosítják a távmunka lehetőségét, a megosztott helyeket, a telekonferenciákat (WEF 2016). A távmunka lehetőségével az 1970-es évek óta foglalkoznak a szakemberek. Számos tanulmány vizsgálta a távmunka előnyeit, hátrányait és az alkalmazását befolyásoló tényezőket.

A munkakörök egy részében a munka jellege lehetővé teszi a távmunka alkalmazását. A jelenlétet követelő technológiai folyamatok estében természetesen csak komoly korlátokkal, vagy egyáltalán nem alkalmazható. A távmunka alkalmazásának lehetősége a tudásintenzív szolgáltatásoknál a legmagasabb (50%), ezen belül érdemes kiemelni az info- és telekommunikációs szektort (60%), a szakértői, tudományos és műszaki tevékenységeket (56%). Ezzel szemben a feldolgozóiparban, illetve az egészségügyben az arány 25% alatt van (OECD 2020). Az otthoni távmunka alkalmazását az is korlátozza, ha a munkavállalók nem rendelkeznek a nyugodt, ugyanakkor inspiráló munkavégzés körülményeit biztosító lakókörülményekkel. 2019-ben az Európai Unióban a népesség 17,1%-a élt túlszűfolt háztartásban,² Magyarországon ez az arány 20,3% volt. A túlszűfoltág Európán belül legjellemzőbb Montenegróban (63%), Albániában (60,7%), Szerbiában (53,3%) és Romániában (45,5%) (Eurostat 2021a).

A távmunka a 2019-ben Kínából kiinduló és 2020-ra világvárossá váló koronavírus-járvány elleni védekezés egyik meghatározó eszközévé vált. Az Eurostat becslése alapján Európában 40%-ra nőtt a távmunka aránya a Covid-19 elleni védekezés következtében, miközben 2019-ben még csupán 15% volt (European Commission 2020). Magyarországon hasonló jellegű változást figyelhetünk meg. A KSH felmérése szerint Magyarországon a távmunka aránya 2020 májusában volt a legmagasabb (17%). Az egy évvel korábban távmunkában dolgozók számához képest több mint nyolcszoros növekedés figyelhető meg. Az enyhítések következtében a távmunkában dolgozók száma is csökkent. A koronavírus-járvány második hullámának hatására 2020 októberében újabb kisebb mértékű növekedés volt megfigyelhető a távmunkában dolgozók számában, de a májusi szintet nem érte el, annak csak 45%-a, de még így is több mint háromszorosa volt a 2020. február havi mértéknek (KSH 2020a adatai alapján saját számítás). Gosztola és Nagy (2020) felmérése arra mutatott rá, hogy Magyarországon a megkérdezettek több mint fele gondolta úgy, hogy hosszú távon is nőni fog a távmunka aránya. A felsővezetők körében ez az arány még magasabb volt, 70%-uk nyilatkozott úgy, hogy komoly változások küszöbén vagyunk és sokkal többet fogunk távmunkában dolgozni a jövőben.

A távmunkával kapcsolatban már nem az a kérdés, hogy megvalósítható-e vagy sem, vagy hogy milyen előnyei és hátrányai vannak, hanem hogy milyen rendszert alakítsanak ki a vállalatok. Egyre több cikk, tanul-

² Az Eurostat a háztartások rendelkezésére álló szobaszámok és a háztartásban élő személyek kora és száma alapján határozza meg, hogy mely háztartásokat tekintik túlszűfoltaknak. Például túlszűfoltak tekinthető az a háztartás, ahol házaspáronként nincs külön szoba, 18 év feletti önálló személy nem rendelkezik külön szobával, több mint két gyerek lakik egy szobában (részletes leírás: Eurostat 2021b).

mány hangsúlyozza, hogy a hibrid rendszerré a jövő (Grzegorzcyk et al. 2021, Gurchiek 2021, Kelly 2021, PwC 2021). Egyrészt, érdemes biztosítani az alkalmazottak számára a távmunka lehetőségét, mivel ez hozzájárulhat a dolgozói elégedettség és hatékonyság növeléséhez. Másrészt, az irodai munkavégzés szerepe továbbra is fenn fog maradni, ami elősegíti a hatékonyabb kommunikációt, illetve a személyes kapcsolatok erősítik a vállalati kultúrát, a csapatmunkát. Kutatásunk a jövőbeli hibrid munkavégzési forma kialakításához kíván hozzájárulni. Többváltozós statisztikai elemzések segítségével támasztjuk alá azt a feltételezésünket, hogy a kulturális különbségek nagy mértékben befolyásolták a távmunkavégzés arányát Európában 2019-ben, a koronavírus-járvány kitörése előtt. Kutatásunk fő üzenete, hogy a távmunkavégzés aránya a megengedő társadalmakban volt a legmagasabb, melyekben fontosnak tartják az egyén jólétét, boldogságát, a szabadidőt, a nagyobb szabadságot, az emberek saját maguk feletti kontrollját. Állításunk szerint a távmunka akkor fogja tudni betölteni a társadalomban a megfelelő szerepét, ha nem feledkezünk el erről a megengedő jellegről.

A TÁVMUNKA DEFINÍCIÓJA ÉS TÍPUSAI

A 2012. I. törvény a Munka törvénykönyvéről 196. §-a az alábbiak szerint határozza meg a távmunkát: „Távmunkavégzés a munkáltató telephelyétől elkülönült helyen rendszeresen folytatott olyan tevékenység, amelyet számítástechnikai eszközzel végeznek és eredményét elektronikusan továbbítják”. Ez a definíció összhangban van az angolszász nyelvterületen használt „telework” és „ICT-mobile work” fogalmakkal (ICT: információs és kommunikációs technológiák), amelyek az infokommunikációs eszközök – okostelefonok, tabletek, laptopok, asztali személyszámítógépek – használatával, a munkáltató telephelyén kívül végzett munkavégzést jelentik (Eurofound – ILO 2017).

A távmunkának különböző csoportosításai léteznek. Az Eurofound – ILO (2017) az alábbi három kategóriát alkalmazza:

- rendszeres otthoni munkavégzés;
- alkalmi távmunka, ami történhet az alkalmazott otthonában vagy más helyszínen, amely kevesebb mobilitást igényel;
- magas mobilitású távmunka, amely a munkáltató telephelyén kívüli különböző helyeken végzett munkát jelent magas gyakorisággal.

Az Eurofound – ILO (2017) csoportosítása két fontos kérdéskört érint. Egyrészt, hogy a dolgozó milyen gyakran végez munkát a munkáltató által, jellemzően annak telephelyén biztosított munkahelyétől eltérő helyen, illetve hol végzi a munkát. A gyakorisággal kapcsolatban lényegi kérdés, hogy a munkahelyen kívüli munkavégzés állandónak tekinthető, előre kiszámítható rendszerességű, vagy időszakonkénti. Gyakran használt megközelítés, hogy távmunkában dolgozik az, aki hetente legalább egy nap a munkahelyén kívül végezheti a munkáját. Ez a megközelítés jelenik meg az amerikai *General Social Survey*, valamint a svéd és a német központi statisztikai felmérésekben. A holland statisztikai hivatal ennél megengedőbb, már a heti félnapos munkahelyen kívüli munkavégzést is a távmunkához sorolja (Eurofound – ILO 2017). A magyar Központi Statisztikai Hivatal a rendszeres távmunkában dolgozók közé azokat sorolja, akik a megkérdezés időpontját megelőző négy hétben a munkájukra fordított idejük legalább 50%-át távmunkában töltötték. Ha ennél kevesebb időt fordítottak távmunkára, akkor az alkalmankénti távmunkát végző kategóriába kerültek (KSH 2020b). Az Eurostat (2020) is ugyanezt a hármas kategorizálást alkalmazza: rendszeres távmunkát végzők, alkalmankénti távmunkát végzők és távmunkát nem végzők. A munkavégzés helye szerint megkülönböztetünk otthoni távmunkát, mobil távmunkát és távmunkaházban végzett távmunkát.

A távmunkának többfajta egyéb csoportosítása is létezik (pl. munkaviszony típusa alapján vagy a munkavégzés tudástartalma alapján), de tanulmányunk szempontjából a távmunkavégzés helyszínének és gyakoriságának van kiemelt jelentősége.

A TÁVMUNKA ELŐNYEI ÉS HÁTRÁNYAI

A távmunka előnyeit és hátrányait sok kutató vizsgálta különböző nézőpontokból, különböző módszertannal. Gyakori az egyéni, a szervezeti és a társadalmi előnyök, illetve hátrányok megkülönböztetése (Dambrin 2004). Tanulmányunkban nem célunk a szakirodalom teljes körű bemutatása, néhány olyan felmérés eredményeit emeljük ki, amelyek fontosak lehetnek a távmunka jövőbeli hibrid rendszerének kialakítása során.

A távmunka egyének számára biztosított előnyeit a kutatók elsősorban kérdőíves felmérés segítségével vizsgálták. A felmérések eredményeinek összehasonlítását nehezíti, hogy a válaszadóknak különbözőképpen megfogalmazott előnyöket kellett értékelniük, tehát a következtetéseket az is befolyásolta, hogy a kutatók előzetesen milyen előnyöket fogalmaztak meg. A módszertani problémák ellenére kirajzolódik néhány fő tendencia. 2020 tavaszán több felmérés irányult arra, hogy széles körben megismerjék az alkalmazottak véleményét a távmunkáról. Az alkalmazottak számára a két legfontosabb előnynek a rugalmasság és az ingázás csökkenése bizonyult (Statista 2020a, Holst 2020a). A munkavégzés rugalmassága többféleképpen értelmezhető. Holst (2020a) felmérésében a válaszadók 32%-a emelte ki legnagyobb előnyként a rugalmas munkaszervezést és 26%-a a munkavégzési helyszín megválasztásának a rugalmasságát. A rugalmasság tehát megjelenik a munkavégzés helyében, a munka szervezésében, illetve sok esetben abban is, hogy a munkavállaló mikor végzi el a munkáját. A *Sustel project* 5 országban 30 vállalatnál vizsgálta a távmunka jellemzőit (James 2004). Országonként, vállalatonként eltérő tendenciákat tapasztaltak. A válaszadók 34–91%-a inkább az esti órákban dolgozott, 15–82%-a a hétvégi munkavégzést preferálta és 42–81% a munkáltatónál szokásos munkaidő kezdeténél korábban kezdte a munkát (James 2004). Az ingázás csökkenése esetén az időmegtakarítás mellett a költségek csökkenése is előnyt jelent. A *Sustel project* felmérése szerint ebből származik a távmunkában dolgozók számára a legnagyobb pénzügyi nyereség (James 2004).

A rugalmasság és az utazással eltöltött idő megtakarítása hozzájárulhat a munka-magánélet kedvezőbb egyensúlyához. Ez az előny viszont csak akkor érvényesül, ha az alkalmazottak munkaideje nem növekszik meg a távmunka során. A legtöbb felmérés konklúziója, hogy a távmunka inkább hozzájárul a munka és magánélet egyensúlyához, több előnnyel rendelkezik, mint hátránnyal. A *Sustel project* felmérésében a távmunka hatását a munka-magánélet egyensúlyára Németországban a válaszadók 89%-a, Olaszországban 96%-a, Hollandiában 91%-a ítélte meg pozitívan (James 2004). Hasonló eredményekre jutott Lasfargue és Fauconnier (2015): a francia válaszadók 95%-a szerint a távmunka jó hatást gyakorol az életminőségre, és 88%-a szerint hozzájárul a kedvezőbb munka-magánélet egyensúlyhoz (idézi: Eurofound 2020).

A távmunka egészségre gyakorolt hatása hasonlóan összetett kérdés. A kutatások többsége azt vizsgálta, hogy hogyan változik a stressz a távmunka hatására. Távmunkában nyugodtabb körülmények között tudnak-e az alkalmazottak dolgozni vagy extra kihívásokkal kell megbirkózniuk? Többet vagy kevesebbet dolgoznak? Negatív hatásként megjelenik-e az elkülönültség, a magányosság, a depresszió? Az Eurofound 2020-as felmérése arra a következtetésre jutott, hogy a távmunka növeli a szorongást, a fáradtságot és a stresszt. Más felmérések ezzel szemben a távmunka egészségre gyakorolt pozitív hatását mutatták ki. A *Sustel Project* felmérésében részt vevő öt ország közül Dániában és az Egyesült Királyságban volt a legkevesbé pozitív a távmunka egészségre gyakorolt hatásának értékelése, de itt is csak 10% körül volt azon válaszadók aránya, akik szerint a távmunka negatívan

befolyásolja az egészségüket. Olaszországban értékelték a legpozitívabbnak a távmunka egészségre gyakorolt hatását (a válaszadók 46%-a szerint erős pozitív hatása van), amelynek elsődleges forrása a stressz csökkenése (James 2004). A *Merit Systems Protection Board* (2011) felmérése, amely 9773 köztisztviselő véleményét összegezte, arra világít rá, hogy a távmunkában dolgozók sokkal pozitívabban nyilatkoztak a távmunka előnyeiről, mint a nem távmunkában dolgozók. Az előbbieket 83%-a nyilatkozott úgy, hogy a távmunka pozitív hatást gyakorol az egyén teljesítményére, míg az utóbbi csoportnak csak a 9%-a. Ugyanilyen különbség látható a munkával kapcsolatos stressz csökkenésével kapcsolatban is (sorrendben 79% és 11%) (idézi: Mahler 2012).

A vállalatok szempontjából az egyik fő kérdés, hogy hogyan alakul a távmunkavégzés hatékonysága. 2020 márciusában az Egyesült Királyságban megkérdezett 887 marketinges 73%-a válaszolta azt, hogy távmunkában hatékonyabban dolgozik (Statista 2020c). A Román Elemzési és Stratégiai Intézet (*Institutul Român pentru Evaluaare și Strategie*) felmérése (több mint 1300 résztvevő) szerint a válaszadók 80%-a hatékonynak értékelte az otthoni munkáját (Sava 2020). 2020 tavaszán több mint 3000 fő részvételével négy országban (Ausztrália, Kanada, Egyesült Királyság, USA) végzett felmérés alapján a munkaadók számára a legfontosabb előnyként a növekvő termelékenységet (52%) és hatékonyságot (48%) emelték ki. Ezt követte a javuló alkalmazotti morál (44%) és az alkalmazotti lojalitás (43%) (Statista 2020a). James (2004) szerint a teljesítményjavulás két legfontosabb forrása a magasabb termelékenység és a jobb munkaminőség. Németországban az előbbi 80%-ban, míg az utóbbit 66%-ban tekintették a termelékenység forrásának. Ehhez képest a magasabb kibocsátást csak 42%-ban, míg a kreatív munkavégzést csak 29%-ban. Bár a kreatív munkavégzés megjelenik potenciális előnyként, a felmérések azt mutatják, hogy a távmunka elsősorban nem a kreatív munkavégzés támogatása miatt hasznos az alkalmazottak és a munkaadók számára. James (2004) azt a következtetést vonja le, hogy nem a hosszabb munkaidőből adódik a magasabb teljesítmény.

A szervezetek számára a távmunka másik lehetséges nagy előnye, ha a dolgozók elégedettebbek lesznek. Ez nemcsak a hatékonyságukat, hanem a szervezeti lojalitásukat is növeli. Hunton és Norman (2010) a kizárólag otthon végzett munkavégzés esetében nem talált szignifikánsan magasabb szervezeti elkötelezettséget a kontrollcsoporthoz képest, ugyanakkor, amikor az alkalmazottaknak lehetőségük volt választani az otthoni és az irodai munkavégzés között, akkor szignifikánsan magasabb szervezeti elkötelezettséget tudtak kimutatni. Ez az eredmény is a hibrid munkavégzés, illetve a megengedő jelleg fontosságát támasztja alá.

A vállalat számára fontos előnyt jelenthet a kevesebb hiányzás is. Ennek egyik forrása, hogy ha kisebb a munkavégzés alatti stressz mértéke, az javítja a dolgozók egészségi állapotát. A másik forrás, hogy kisebb megbetegedések esetén lehetséges az otthoni munkavégzés (Eurofound 2020, James, 2004). A távmunka alkalmazásának további előnye az emberi erőforrásgazdálkodás terén, hogy könnyebb jól képzett munkaerőt felvenni, akár távolabbi területekről is (Mahler 2012, Statista 2020a).

Bár a legtöbb munkaadó nem végez költség-haszon elemzést a távmunka bevezetése előtt, érdemes megfontolni, hogy a távmunka bevezetése milyen hatást gyakorol a vállalat jövedelmezőségére. Az ausztrál kormány tanácsadó bizottsága által közzétett költség-haszon elemzési modell 100 dolgozóval számol, akik közül tíz távmunkás dolgozik heti két nap otthon. A modell elsődleges megtakarítását a toborzás, a költséghatékony működés, a hiányzások csökkentése, az irodai felszerelések, a kevesebb irodahelyiség iránti igény és a parkolóhelyek alapján számolják. A modell alapján a vállalat a távmunkában dolgozó munkavállalók esetében az éves fizetés 56%-át takarítja meg (Shavings 2009, idézi: Forgács 2009). Az egyik legfontosabb a korábbiakban még nem tárgyalt tényező a munkainfrastruktúra kiépítésének és fenntartásának költsége. A *Sustel Project* megállapította, hogy a vizsgált esetek kevesebb mint felében kevesebb irodaterületre volt szükség a távmunka

eredményeként. Ugyanakkor az irodaépületek rugalmas, változó létszámmal való működtetése nem vezetett automatikusan költségmegtakarításhoz. A kisebb központi irodákon kívül létrehozott munkaállomások működtetése a berendezések jelentős duplikációját eredményezi (James 2004).

Az egyéni és szervezeti előnyök mellett fontos számba venni azt is, hogy a távmunka milyen problémákkal, kihívásokkal járhat. A 2020 első félévében, a koronavírus járvány alatt készült felmérések a korábbi felmérések eredményeihez hasonlóan azt mutatták ki, hogy az alkalmazottak számára a legnagyobb problémát a kollégáiknak a hiánya jelenti. Dániában egy több mint 1000 fő bevonásával végzett felmérésben a válaszadók majdnem fele (48,5%) a kollégákkal való kapcsolat hiányát érezte a legnagyobb problémának (Statista 2020b). Holts (2020b) felmérésében a válaszadók 20%-a érzett nehézséget a kommunikációval kapcsolatban, 20%-uk érezte magát magányosnak. Hasonló eredményre jutott egy több mint 3000 alkalmazott bevonásával készült nemzetközi felmérés is. A válaszadók 35%-a szerint problémás volt a kollégákkal, ügyfelekkel való együttműködés, 35%-uk elszigeteltséget, magányt érzett. Ezt a két problémát csak az otthoni zavaró tényezők kezelése előzte meg (47%) (Statista 2020a). A „főnök mindent lát” érzése általában nem hiányzott az alkalmazottaknak.

Egy másik fontos kérdés, hogy a távmunka hogyan befolyásolja a munka-magánélet egyensúlyát. A felmérések általában arra a következtetésre jutottak, hogy a távmunka összességében inkább pozitív hatást gyakorol a munka és a magánélet egyensúlyára. Ennek ellenére figyelembe kell venni a felmerülő kihívásokat is, mert csak ezáltal lehet kialakítani egy olyan rendszert, amelyben az alkalmazottak jól érzik magukat, és ezáltal nő a munkavégzés hatékonysága és minősége. Egy 2020-as romániai felmérés azt mutatta ki, hogy a válaszadók legalább egyharmadának problémát jelentett a gyerekevel és a munkavégzés közötti egyensúly megtalálása (Sava 2020). Az Egyesült Királyságban végzett felmérésben a résztvevők 67%-a érezte úgy, hogy többet dolgozik otthon, 25%-uk pedig arról panaszkodott, hogy a munka behatolt a személyes életterületükbe (Statista 2020c). Több felmérés világított rá arra a problémára, hogy az embereknek nehéz szétválasztaniuk a munkájukat a magánéletüktől. A másik fontos kérdés a távmunkában ténylegesen ledolgozott órák száma. Felmérések alapján az emberek gyakran többet dolgoznak távmunkában. A *Sustel Project* szerint Hollandiában a munkavállalók 56%-a többet dolgozott otthon. Ez az arány Németországban 41%, Olaszországban 38%, Dániában 23% volt (James 2004). A gyakori túlórázás és az a helyzet, hogy a munkaidőnek nincs vége könnyen kiégéshez vezethet.

Szervezeti oldalról is komoly kihívásokkal kell szembenézni. Gajendran és Harrison (2007) negatív kapcsolatot mutattak ki a távmunka és a munkatársi kapcsolatok minősége között. Az elszigeteltség, a fizikai távollét csökkenti a csapatként való együttműködés lehetőségeit. A *Merit Systems Protection Board* 2011-es felmérése arra mutatott rá, hogy a távmunka akadályozhatja a csoportmunkát, az együttműködést és az interperszonális kapcsolatokat (idézi: Mahler 2012). Forgách (2009) felmérésében munkaadói oldalon a következő problémák jelentkeztek: a távmunka alkalmazása nem megfelelő a magyarországi cégek vállalati kultúrája miatt (a válaszadók 55%-a tartotta meghatározó mértékűnek), nehezebb a kontroll a munkavállalók felett (51%), növeli az adatbiztonság kockázatát (42%), kevés róla az elérhető információ, tapasztalat (42%), bonyolulttá válik a kommunikáció (33%), bevezetése jelentős költségekkel jár (28%).

Összességében azt mondhatjuk, hogy a távmunkával kapcsolatos egyik legfontosabb kérdés, hogy hogyan hat az emberek társas kapcsolataira, a vállalati kultúrára, a csapatmunkára. Szükséges-e bizonyos szintű személyes kapcsolat a munkavégzés során? Az összes többi felmerülő probléma megfelelő rendszer kialakítása mellett kezelhető. Természetesen fontos, hogy az alkalmazottak tudnak-e úgy hatékonyabban otthonról dolgozni, hogy az ne legyen negatív hatással a magánéletükre. Csak az tud hosszú távon hatékonyan távmunkában

dolgozni, aki képes megfelelő rendszert vinni a mindennapjaiba, aki nem válik túlterheltté, hanem a rugalmasság lehetőségét kihasználva képes növelni az életminőségét. Az otthoni hatékony munkavégzés feltétele a megfelelő infrastruktúra kialakítása is. Ebben bizonyos mértékig a munkaadó is szerepet tud vállalni, például laptop biztosításával, de abban nem tud segíteni, hogy az alkalmazott lakásában legyen egy olyan valamennyire elkülöníthető hely, ahol nyugodtan tud dolgozni. A vezetőknek kihívást jelent az alkalmazottaik távmunkában való irányítása. Ez más irányítást igényel, de a rendszer kialakítható és a vezetési technikák elsajátíthatók. Sok vezető számára már most sem jelent ez problémát. A távmunka kapcsán a jövőben nem az lesz a kérdés, hogy alkalmazzák-e vagy sem, hanem az, hogy milyen rendszert alakítsanak ki, amelyben csökkenthetők a távmunka lehetséges hátrányai, de kihasználhatók a lehetséges előnyei.

A TÁVMUNKA ALKALMAZÁSI ARÁNYÁT BEFOLYÁSOLÓ TÉNYEZŐK

A távmunka alkalmazási arányát egyéni, szervezeti, iparági és országtényezők egyaránt befolyásolják. A távmunka nyilvánvalóan nem minden munkakörben alkalmazható. Az Eurofound (2015) felmérése szerint a magasan képzett munkavállalók körében a legmagasabb az alkalmazási arány. Daniels és szerzőtársai (2001) szervezeti szintű modellalkotásuk során abból indultak ki, hogy a társadalmi, politikai és kulturális tényezők egyaránt befolyásolják a távmunka alkalmazási arányát. A szervezeti és iparági tényezőkhöz túl az országtényezők vizsgálatát is javasolták, amelybe beletartozik a szabályozás, a kultúra és az attitűd. Javasolták többek között a szervezeti kultúra jellemzőinek vizsgálatát is: például rugalmasság, bizalom, nyitottság. Feltételezésük szerint azoknál a szervezeteknél, ahol a kontroll és a stabilitás meghatározó elem, ott kevésbé valószínű, hogy a távmunka bármely formáját alkalmazni fogják.

Gareis és szerzőtársai (2003) a távmunka alkalmazására ható tényezőket vizsgálták. A gazdasági szektor, a foglalkozási struktúra, az iskolai végzettség és a vállalat méretének figyelembevételével is találtak az egyes országok között különbségeket. A különbség háttérében két tényező hatását vizsgálták. Arra a következtetésre jutottak, hogy a munkaerőpiaci szabályozás erőssége negatív hatást gyakorol a távmunka arányára. A hofstedei kulturális dimenziók közül a kockázatkerülés hatását vizsgálták. Összefüggést véltek felfedezni a távmunka aránya és a kockázatkerülési hajlandóság között. Bár Gareis és szerzőtársai (2003) kimutatták az országekülönbségek hatását a távmunkára, az e mögött álló tényezőket nem tesztelték széleskörűen.

Masuda és szerzőtársai (2012) régiók szintjén vizsgálták a kulturális különbségnek az atipikus munkavégzésre gyakorolt hatását. Jelentős különbségeket tártak fel az individualista (például az angolszász) és a kollektivistista (például az ázsiai és latin-amerikai) országokban a vezetők attitűdje között. Míg az angolszász országokban a vezetők elégedettségét növelte a rugalmas munkavégzés lehetősége, addig az ázsiai és a latin-amerikai országokban nem lehetett hasonló kapcsolatot kimutatni. Az ázsiai országokban a távmunka lehetőségét annak a jeleként értelmezték a vezetők, hogy a vállalat nem eléggé elkötelezett az irányukba és nem akarnak erős kapcsolatot kiépíteni velük.

Peters és Dulk (2003) kutatásának fókuszában Észak- és Dél-Európa összehasonlítása állt, részletesen öt országot vizsgáltak. A távmunkát befolyásoló tényezők négy nagy csoportját elemezték: az országok jellemzői, a szervezetek jellemzői, a munkaadók jellemzői, illetve az alkalmazottak távmunkával kapcsolatos igényei. A vizsgált országjellemzők: a kultúra, az állami szabályozás és az információs társadalom voltak. A kulturális tényezők hatásának vizsgálatához két hofstedei dimenziót alkalmaztak: a hatalmi távolságot és a bizonytalanságkerülést. Feltételezésük szerint az alacsony fokú bizonytalanságkerülés és a kis hatalmi távolság kedvezően hat a távmunka alkalmazásának arányára.

A nemzeti és a szervezeti kutúra befolyásoló szerepe mellett több kutató úgy ítélte meg, hogy a távmunka alacsony aránya alapvetően a menedzseri érdeklődés hiányára, a menedzseri attitűdre vezethető vissza. Huws és munkatársai 1990-ben 4000 vezető körében végzett felmérése (idézi: Bailey–Kurland 2002) azt állapította meg, hogy a távmunka nem népszerű az európai vezetők körében. Ezt két okra vezették vissza. Az egyik, hogy a vezetők nem érezték szükségét a változásnak, a másik, hogy bonyolultnak érezték az alkalmazását. A nagyvállalatok vezetői a munkavállalók ellenőrzését tartották nehézségnek. A kisebb vállalatok vezetői számára a távmunkaprogramok megvalósításának és irányításának költsége jelentett kihívást.

HOFSTEDE KULTÚRAMODELLJE

A tanulmány célja a távmunka háttérében álló kulturális különbségek vizsgálata Európában, amelyhez Hofstede kultúramodelljét alkalmaztuk. A kultúrakutatások sokszínűek és szerteágazók. Milassin (2019) tanulmányában áttekintést ad a különböző kultúradefiníciókról és rendszerezi a kultúrakutatásokat. „*A kultúra normák, értékek, eszmék, szimbólumok, eszközök összesége, amely viselkedési mintát ad és segít eligazodni a kultúra tagjai számára*” (Milassin 2019:40). Jelen tanulmánynak nem célja a kultúrakutatások összehasonlító elemzése, csak olyan mélységig érinti ezt a tudományterületet, amely ahhoz szükséges, hogy alátámassza az alkalmazott módszertan relevanciáját. A kultúra statikus megközelítését alkalmazzuk, azaz feltételezzük, hogy a kultúra meghatározó elemei nem, vagy csak lassan változnak. A kultúrát a nemzeti kultúra határaival tesszük egyenlővé, az országhatárokat és nem a népcsoportokat használjuk a beazonosításhoz. Ugyan a távmunka alkalmazása szempontjából kiemelkedő jelentősége lehet a szubkultúráknak, a jelen kutatás a szubkultúrák vizsgálatára nem tér ki, marad a makroszintű vizsgálatnál. Kutatásunk az étikus kultúrakutatási megközelítéshez kapcsolódik, amely azon a feltételezésen alapul, hogy a kultúrák összehasonlíthatók, valamint kívülről tekint a kultúrákra. A kutatási célból eredően a kultúraösszehasonlító kutatásoknak van kiemelt jelentőségük. (Az étikus és émikus kultúrakutatások áttekintését lásd: Primecz 2006.)

Az összehasonlító kultúrakutatásokra az egyik legnagyobb hatást Geert Hofstede gyakorolta (Primecz 1999). Primecz (2006) szerint Geert Hofstede 1967-ben indított kutatása az IBM nemzetközi leányvállalatainál tekinthető az első igazán étikus kutatásnak. Hofstede azzal a feltételezéssel élt, hogy vannak olyan univerzális dimenziók, amelyek segítségével a kultúrák összehasonlíthatóak. Hofstede eredeti modellje négy dimenziót tartalmazott: hatalmi távolság, individualizmus-kollektívizmus, bizonytalanságkerülés, maszkulinitás-feminitás. Az eredeti modell azóta kiegészült két új dimenzióval is: időorientáció és megengedő/korlátozó jelleg. Hofstede hatását mutatja, hogy 2008-ban a Wall Street rangsorolásában a 16. legbefolyásosabb üzleti gondolkodónak tekintették (Minkov–Hofstede 2011). Hofstede kultúramodelljét, a modell megbízhatóságát, alkalmazhatóságát sokan vitatták, illetve több tanulmány foglalkozott a modell validálásával is (Minkov 2017). A kritikák azon részét, amelyek kifejezetten egy-egy kulturális dimenzió megbízhatóságával foglalkoznak, a következő, kutatási módszertan fejezetben fogjuk részletezni. Nem célunk a hofstedei modell teljeskörű kritikai elemzése, a modellt abból a szempontból vizsgáljuk, hogy az a jelen kutatás céljára alkalmazható-e vagy sem. Sokan bírálták abból a szempontból, hogy egy multinacionális vállalatnál végzett kérdőíves felmérés eredményeiből lehet-e általános következtetéseket levonni egy nemzet kultúrájára vonatkozóan. Hofstede felmérése során 1967 és 1973 között összesen 117.000 kérdőívet töltöttek ki, 66 országban. McSweeney (2002) kiemeli, hogy a válaszadók magas száma önmagában nem garantálja a megfelelő reprezentativitást. Csupán hat országban haladta meg a válaszadók száma az ezret, tizenöt országban nem érte el a kétszázat. A reprezentativitás problémája Magyarország esetében is fennáll. Varga (2008) Hofstede-könyvének előszavában egy olyan magyarországi, nem reprezentatív felmérésre hivatkozik, amelynek eredményei nem támasztották alá a hofstedei dimenziókat (idézi:

Primecz 2018). Bakacsi (2008) is felhívja a figyelmet arra a problémára, hogy a kelet-európai hofstedei kutatás nincs megfelelően dokumentálva. A megfelelő reprezentativitás bizonyítottságának hiánya jelenti kutatásunk esetében a hivatkozhatóság fő korlátját. Egy multinacionális vállalatcsoporton belüli nemzetközi felmérésből levont általános következtetések relevanciáját az is gyengíti, hogy egy adott munkakörhöz különböző státusz kapcsolódhat az egyes országokban. Például: a kormányzati tisztségviselőknek magas elismertségük van Japánban, míg a nyugati országokban ez nem jellemző. A tanárokat elismertség övezi Kínában, de Kelet-Európában inkább az alacsony státuszú munkakörhöz tartoznak (Minkov 2017). Ez a jelenség szintén gyengíti a modell megbízhatóságát. Több kutató hangsúlyozta, hogy a hofstedei modell dimenziói nem függetlenek egymástól, illetve a dimenziók nem univerzálisak, amire a kutatási módszertan és az egyes dimenziók bemutatásánál még visszatérünk.

A modellel szemben megfogalmazott gyakori ellenérv, hogy egy 50 évvel ezelőtti kutatás eredményein alapuló kategorizálást használunk napjainkban is. Ezzel kapcsolatban két tényt szükséges megemlíteni. Egyrészt, nem teljesen statikus a modell, mivel az eredeti négydimenziós modell 1979-ben kiegészült az időtávorientációval a Kínai Értékkutatások hatására, ezt követően 2010-ben pedig a 6. dimenzióval (megengedő/korlátozó jelleg) a *World Values Survey* eredményeire alapozva. Másrészt, sok kutató foglalkozott a modell validálásával, tesztelésével. Primecz (1999) a hofstedei modell kritikus elemzése során azt a következtetést vonta le, hogy a széleskörben gyűjtött adatokra épülő kategorizálás jól alkalmazható vezérfonalként a kulturális különbségek vizsgálatánál, ugyanakkor nem szabad figyelmen kívül hagyni a modellel kapcsolatban megfogalmazott kételyeket. Semmilyen általános modellből nem lehet következtetéseket levonni az egyénre.

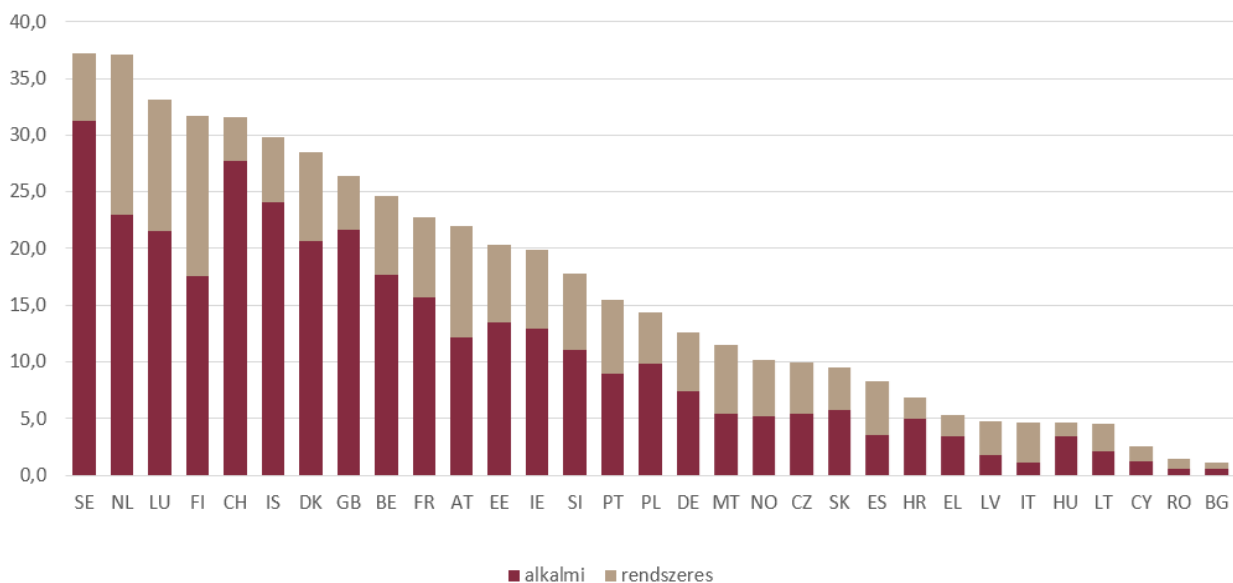
Az első GLOBE (*Global Leadership and Organizational Behavior Effectiveness*) kutatási konferenciát 1994-ben tartották 54 kutató részvételével, akik 38 különböző országból érkeztek. Az első felmérés során 17.000 kérdőívet töltöttek ki a megkérdezett középvezetők, 825 szervezetben, 61 országban (House et al. 2002). Az azóta is folyó GLOBE kutatásban kilenc dimenziót alkalmaznak: hatalmi távolság, bizonytalanságkerülés, intézményi kollektívizmus, csoportkollektívizmus, nemi egyenlőség, teljesítményorientáció, jövőorientáció, humán orientáció és asszertivitás. A GLOBE kutatás újdonsága az, hogy nemcsak leíró vizsgálatot alkalmaznak, hanem arra is rákérdéznek, hogy valaminek hogyan kellene lennie, tehát bevezették a normatív, előíró dimenziót. A követett érték mellett a vallott értéket is vizsgálják (House et al. 2002). A legutóbbi kutatási programjukba (GLOBE 2020) 160 országot vontak be több mint 500 kutató részvételével.

Az értékkutatások kapcsán fontos kiemelni a *World Values Survey* (WVS) 1981 óta folytatott nemzetközi kutatásait. A hetedik felmérésüket 2017–2020 között bonyolították le. Első körben 49 ország részvételével (WVS 2020a). A felmérés első körében (WVS 2020b) Magyarország nem vett részt, így az országjelentések (*WVS Results By Country 2017–2020*) között sem szerepel. 2020 szeptembere és 2021 májusa között további országokban végeztek felmérést, így a kutatók számára elérhető adatbázisban (Haerpfer et al. 2020) már megtalálhatóak a magyarországi adatok is. Az adatbázis szerint Közép-Magyarországon (454 fő), Dunántúlon (487 fő), Alföldön és Észak-Magyarországon (573 fő) történt az adatfelvétel. Bár a WVS adatbázisa is felhasználható lenne a kulturális különbségek vizsgálatára, a távmunka esetében azért választottuk Hofstede modelljét, mert a témával korábban foglalkozó kutatók (pl. Peters–Dulk 2003, Gareis et al. 2003) is ezt a módszertant alkalmazták. Kutatásunkban a kulturális különbségek elemzésére magyarázóváltozóként Hofstede hat kulturális dimenzióját vontuk be, mivel ezzel a módszertannal tudjuk kutatási eredményeinket a szakirodalom korábbi megállapításaihoz kötni.

KUTATÁSI KÉRDÉS ÉS MÓDSZERTAN

2019-ben Európában csak három országban haladta meg a 10%-ot a rendszeresen (munkaidejük 50%-át meghaladó mértékben) távmunkában, otthonról dolgozók aránya: Hollandiában (14,1%), Finnországban (14,1%) és Luxemburgban (11,6%) (Eurostat 2020). Romániában (0,8%) és Bulgáriában (0,5%) még az 1%-os arányt sem érte el. Hét európai országban volt 20% felett az alkalmi távmunkában otthonról dolgozók aránya: Svédországban (31,3%), Svájcban (27,7%), Izlandon (24,1%), Hollandiában (23%), Luxemburgban (21,5%), az Egyesült Királyságban (21,7%) és Dániában (20,7%). Ugyanakkor az 5%-ot sem érte el az alkalmi távmunka aránya kilenc országban (Spanyolország (3,5%), Görögország (3,4%), Magyarország (3,4%), Litvánia (2,1%), Lettország (1,8%), Ciprus (1,2%), Olaszország (1,1%), Románia (0,6%), Bulgária (0,6%)). Svédországban és Hollandiában összességében 37% felett volt a távmunkában dolgozók aránya. Romániában és Bulgáriában ez az érték 2% alatt volt (1. ábra). Kutatásunkban azt vizsgáltuk, hogy okozhatják-e a kulturális tényezők ezeket a jelentős eltéréseket.

1. ábra. Otthoni távmunka aránya 31 európai országban 2019-ben (%)

Forrás: saját szerkesztés Eurostat (2020) alapján

Peters és Dulk (2003) öt európai országra kiterjedő kutatásukban kiemelték a kultúra meghatározó szerepét. A Hofstedei dimenziók közül a hatalmi távolságot és a bizonytalanságkerülést vizsgálták. Más kutatók az individualizmus szerepét emelték ki (Masuda et al. 2012).

Kutatásunk kiinduló hipotézise az volt, hogy az európai országoknál tapasztalt eltérő távmunkaarányok oka részben a kulturális különbség. A kulturális különbségeket a szakirodalom eredményeivel való összehasonlíthatóság érdekében Hofstede hat kulturális dimenziójával írtuk le, melyek: individualizmus/kollektívizmus, hatalmi távolság, bizonytalanságkerülés, nőies/férfias társadalmak, rövid-/hosszú távú orientáció, engedékeny/korlátozó társadalmi jelleg.

A nemzetközi összehasonlítás során különösen fontos, hogy hogyan definiáljuk a távmunkában dolgozókat. Kutatásunkban mindvégig az Eurostat adatbázisára támaszkodtunk (Eurostat 2020). Nem vizsgáltuk a nemek és az életkori kategóriák szerinti különbségeket, illetve nem foglalkoztunk az önfoglalkoztatókkal. Az Eurostat adatai az otthon végzett távmunka arányára vonatkoznak. Annak ellenére, hogy ez a távmunkának egy szűkebb kategóriája, elemzésünk során gyakran minden egyéb megkülönböztetés nélkül távmunkaként fo-

gunk rá hivatkozni. Az Eurostat a távmunkavégzés gyakoriságára három kategóriát alkalmaz: rendszerint, néha és soha. Az elemzés során ez alapján három kategóriát hoztunk létre és alkalmaztunk: 1.) rendszeres otthoni távmunka, 2.) alkalmankénti otthoni távmunka, illetve e kettő együttesen 3.) otthoni távmunka. Elemzésünket a 2019-as év adatai alapján végeztük.

A kiinduló hipotézisünket, miszerint az európai országoknál tapasztalt eltérő távmunkaarányok háttérében kulturális különbségek is állnak, több részhipotézisre bontottuk a Hofstedei kulturális dimenzióknak megfelelően.

H1: Minél inkább az individualizmus jellemzi egy ország kultúráját, annál nagyobb arányban alkalmazzák a távmunkát.

Az individualista társadalmakban az állampolgárok a saját és a közvetlen családjuk érdekeire fókuszálnak, míg a kollektivistákban az embereknek a közösségük érdekeit kell szolgálniuk, cserébe a közösség védelmet nyújt számukra (Hofstede 1983). Az individualista országok közé tartozik például Belgium, Dánia, Franciaország, Németország. Kollektivista országok például Bulgária, Horvátország, Görögország, Románia (Hofstede Insight 2020).

Romani és szerzőtársai (1998) arra hívták fel a figyelmet, hogy ugyanaz a személy másként viselkedhet egy saját maga által választott csoportban vagy egy nem választott csoportban. Ugyanaz az ember viselkedhet individuálisan egy munkahelyen, míg egy maga által választott csoportban kollektivistán. A kérdőíves felmérés során felvázolt szituáció befolyásolja a besorolás eredményét (idézi: Primecz 1999). A Globe kutatásban különválasztják az intézményi kollektivismust és a csoportkollektivismust. Kutatási kérdésünk szempontjából a megkérdezettek munkahelyi viselkedése a releváns, ezért kedvező, hogy az eredeti Hofstedei modell kialakítása vállalatcsoporton belüli felmérésen alapult. Az individualista-kollektivista dimenzió validálását szolgálja, hogy ezt a dimenziót a Kínai Értékkutatás (*Chinese Value Survey*) is megerősítette.

H2: Minél kisebb hatalmi távolság jellemzi egy ország kultúráját, annál nagyobb arányban alkalmazzák a távmunkát.

A szervezetekben a hatalmi távolság összefügg a tekintély centralizációjával és az autokratikus vezetés mértékével. Hofstede (1983) amellett érvelt, hogy ez a kapcsolat a társadalom tagjainak „mentális programozásában” gyökerezik. Azokban a társadalmakban, ahol a hatalom egyenlőtlenül oszlik meg, ez a helyzet állandósulhat, mivel a hatalommal nem rendelkező emberek függőség iránti pszichológiai igényét kielégíti. Nagy hatalmi távolság jellemzi például Belgiumot, Bulgáriát, Franciaországot és Romániát. Kis hatalmi távolsággal jellemezhető országok például: Ausztria, Dánia, Írország és Svédország (Hofstede Insight 2020).

Primecz (1999) tanulmányában kiemeli, hogy a hatalmi távolság és az individualizmus-kollektivismus erősen korrelál egymással. Hofstede faktorelemzésében eredetileg ez a két dimenzió egy faktort képzett, a szétválasztásával viszont megszűnt a modell dimenzióinak függetlensége. Ugyanakkor mind a Kínai Értékkutatás megerősítette mind a két dimenzió érvényességét, mind a Globe kutatásban külön dimenzióként szerepelnek. Bakcsi (2008) számításai alapján a Globe kutatás hatalmi távolság leíró értéke és a Hofstede modelljében szereplő hatalmi távolság dimenzió közötti korrelációs együttható értéke 0.61 ($p < 0,01$). Érdeemes megemlíteni, hogy a Globe kutatás hatalmi távolság és csoportkollektivismus dimenziói között is közepesen erős korrelációs kapcsolatot lehetett kimutatni (Bakcsi 2008). Kutatási kérdésünk szempontjából az erős korreláció nem jelent limitációt. Parciális korrelációszámítás és regressziószámítás segítségével a jelenség kezelhető.

H3: Az alacsony bizonytalanságkerüléssel jellemezhető országokban magasabb a távmunka alkalmazásának aránya.

Azokban a társadalmakban, ahol alacsony fokú a bizonytalanságkerülés, ott a társadalom tagjai úgy szocializálódtak, hogy a bizonytalanság a mindennapjaik része, nem próbálják elkerülni és nem vált ki bennük erőteljes érzelmeket. Ezzel szemben az erősen bizonytalanságkerülő társadalmakban az emberek megpróbálják kiszámítani a jövőt. Amikor ez nem sikerül nekik, a bizonytalanság hatására megnő bennük a szorongás, amely fokozott idegességben, esetleg agresszivitásban nyilvánul meg. Igyekeznek biztonságot teremteni és elkerülni a kockázatot (Hofstede 1983). Alacsony fokú bizonytalanságkerülés jellemzi például Dániát, Svédországot és az Egyesült Királyságot. Magas fokú bizonytalanságkerülés jellemzi például Belgiumot, Bulgáriát, Franciaországot, Görögországot, Magyarországot és Portugáliát (Hofstede Insight 2020).

A vizsgált kultúradimenziókkal kapcsolatban felmerülő kérdés, hogy azok univerzálisak-e vagy sem (Primecz 1999). Az egyik gyakran megfogalmazott aggály, hogy a Hofstede által összeállított kérdőív a nyugati gondolkodást tükrözi. A Kínai Értékkutatás eredményei három hofstedei dimenziót megerősítettek, ugyanakkor a bizonytalanságkerülésnek nem volt megfelelője, ezt a kínai kultúrában nem tudták értelmezni. Helyette bejött a jövőorientáció. A dimenziók értelmezésénél is körültekintően kell eljárni. Hofstede hangsúlyozta, hogy a bizonytalanságkerülés nem egyenlő a kockázatkerüléssel (Minkov–Hofstede 2011). A bizonytalanságkerülés dimenziója Európán belüli összehasonlító elemzésnél releváns tényező lehet, ugyanakkor a dimenzió értelmezésénél körültekintően kell eljárni. Bakacsi (2008) szignifikáns korrelációs kapcsolatot talált a Globe kutatás és a Hofstede modell bizonytalanságkerülés dimenziói között, ugyanakkor a kapcsolat iránya nem egyértelmű.

H4: A nőies társadalmakban magasabb a távmunka alkalmazásának aránya.

A korábbi kutatásokban a férfias, nőies jellemvonást nem vizsgálták a távmunka összefüggésében, mi bevontuk ezt a dimenziót is a teljeskörű vizsgálat érdekében. A férfias társadalmakban erőteljesen elkülönülnek a társadalmi nemi szerepek. A férfiak a határozottabb, dominánsabb szerepet töltik be, a nőkre jellemzően a szolgálatközpontú, gondoskodó szerepek jutnak. A hagyományos férfias társadalmi értékek áthatják az egész társadalmat. Ezek a látható anyagi javak prezentálása, a pénzkeresés, a „nagy szép” értékrendje. A nőies társadalmakban viszonylag kicsi a társadalmi nemi szerepek megosztottsága, a domináns értékek a hagyományosan női szerephez kapcsolódnak: az emberekkel való kapcsolatok fontosabbak, mint a pénz, fontos az életminőség, a környezet megóvása, mások segítése, a „kicsi szép” értékrend a meghatározó (Hofstede 1983). Férfias társadalmak például Ausztria, Magyarország és Szlovákia. Nőies társadalmak például Dánia, Izland, Lettország és Norvégia (Hofstede Insight 2020).

A férfias-nőies dimenziót az elnevezése miatt érte sok bírálat, mivel a dimenzió tartalma nemi sztereotípiákat erősít meg (Milassin 2019). A dimenzió relevanciáját a Kínai Értékkutatás és a Globe kutatás is megerősítette. A dimenzió értelmezésénél kell fokozott óvatossággal eljárni. Annak ellenére, hogy a Globe kutatásban a férfias és nőies értékek, attitűdök összhangban vannak Hofstede koncepciójával, ők a nemi egyenlőség (*gender egalitarianism*) dimenzió elnevezést alkalmazták. A két kutatás kapcsolódó dimenziói között Bakacsi (2008) nem talált szignifikáns korrelációs kapcsolatot. Kutatásunkban Minkov (2017) alapján a férfias jelleget úgy értelmezzük, hogy ott a „siker” fontossága dominál, a nőies társadalmakban a „segítségnyújtás”. Ezt a két dimenziót a World Value Survey is megerősítette, a kapcsolódó dimenziók között szignifikáns korrelációs kapcsolat volt (Minkov 2017).

H5: A hosszú távú orientációval rendelkező társadalmakban magasabb a távmunka alkalmazásának aránya.

1979-ben a Kínai Értékkutatást követően került bevezetésre az ötödik dimenzió. Ugyanúgy, ahogy a bizonytalanságkerülés nem tekinthető univerzális dimenzióknak, a hosszú távú gondolkodás, vagy a konfuciusz dinamikája sem. Ez utóbbi elsősorban a keleti kultúrára jellemző (Primecz 1999). Ezt a dimenziót is a teljeskörűség érdekében vontuk be a kutatásba. Európában ez a dimenzió kevésbé értelmezhető. Minkov és Kaasa (2021) ennek a dimenzióknak az újraértelmezését javasolja, más elnevezéssel: rugalmasság–monumentalizmus. Kutatásunkban az egységesség érdekében következetesen a *Hofstede Insight* honlapon szereplő megközelítést alkalmazzuk.

A hosszú távon orientált társadalmak a kitartásra és a takarékosagra összpontosítanak. A rövid távú orientáció a hagyományok tiszteletben tartását és a társadalmi kötelezettségek teljesítését hangsúlyozza. Hosszú távú orientáció jellemzi például Belgiumot, Észtországot, Németországot és Litvániát. Rövid távú orientáció jellemzi például Dániát, Finnországot, Norvégiát, Lengyelországot és Portugáliát (Hofstede Insight 2020).

H6: Egy társadalomban minél inkább az engedékeny jelleg dominál a korlátozó jelleggel szemben, annál magasabb a távmunka alkalmazásának aránya.

A hatodik, az engedékeny vagy korlátozó társadalmi jelleg 2010-ben került be a modellbe. Minkov bolgár szociológus *World Values Survey* adatbázis elemzésének az eredményei voltak az alapja. Kidolgozása egy intenzív kutatómunka eredménye volt, amelyben Geert Hofstede, Gert Jan Hofstede, Michael Minkov és kutatócsapatuk vett részt (Hofstede Insight 2020). A megengedő társadalmak viszonylag nagyobb teret engednek az emberi vágyak megélésének, az élet élvezetének, a szórakozásnak. A megengedő kultúrákban előnyben részesítik az egyéni boldogság és jólét megélését, fontos a szabadidő, a nagyobb szabadság és az emberek saját életük feletti kontrollja. A korlátozó társadalmak szerint ezeket az emberi vágyakat szükséges korlátozni és normák közé szorítani, melyekben a boldogság, a szabadság, a szabadidő nem tartoznak a kiemelten fontos értékek közé, az emberek sokkal visszafogottabbak a pozitív érzelmeik kifejezéseiben is. Megengedő társadalmak például Dánia, Hollandia, Svédország, Svájc és az Egyesült Királyság. Korlátozó társadalmak például Bulgária, Észtország, Lettorság, Litvánia és Románia (Hofstede Insight 2020).

Minkov és Kaasa (2021) a hofstedei modellt tesztelték. Elsősorban a bizonytalanságkerüléssel és a férfias-nőies jelleggel foglalkoztak. Konklúzióként az átdolgozott Minkov–Hofstede modellt, vagy pontosabban Minkov–Bond–Hofstede modellt alkalmazását javasolták, amelynek része az engedékeny-korlátozó társadalmi jelleg. A 6. dimenzió bírálata, tesztelése nem szerepel Minkov és Kaasa (2021), valamint Minkov és Hofstede (2011) tanulmányaiban.

A kutatásunkhoz használt adatok a *Hofstede Insight* weboldalról származnak. Vizsgálatunkba 30 európai országot vontunk be: Ausztria, Belgium, Bulgária, Horvátország, Csehország, Dánia, Észtország, Finnország, Franciaország, Németország, Görögország, Magyarország, Izland, Írország, Olaszország, Lettorság, Litvánia, Luxembourg, Málta, Hollandia, Norvégia, Lengyelország, Portugália, Románia, Szlovákia, Szlovénia, Spanyolország, Svédország, Svájc, Egyesült Királyság.

A hipotéziseink tesztelésére regresszióelemzést végeztünk. Korreláció-, illetve parciális korrelációelemzés (kontrollváltozó: egy főre jutó GDP) segítségével azonosítottuk azokat a kulturális dimenziókat, amelyek együttjárást mutattak a távmunka alkalmazási arányával. Ezeket a változókat vontuk be magyarázó változóként a regresszióelemzésbe. A regressziószámítás során a forward módszert alkalmaztuk. Annak érdekében, hogy Magyarország helyzetét, a távmunkában rejlő lehetőségeit nemzetközi összehasonlításban jobban meg tudjuk ítélni, kutatásunkat klaszterelemzéssel egészítettük ki.

KUTATÁSI EREDMÉNYEK

Az elvégzett korrelációelemzés alapján a harmadik és a negyedik hipotézisünket el kellett vetni. Az európai országok körében a társadalmak férfias-nőies jellegének, illetve a hosszú távú orientációnak nincs szignifikáns hatása a távmunka alkalmazásának arányára (1–3. táblázat).

Az individualista jelleg esetében közepes erősségű kapcsolatot lehetett kimutatni az alkalmi távmunka esetében és ezen keresztül a teljes távmunkaarányra. Amikor a korrelációelemzésbe bevontuk az egy főre jutó GDP-t, akkor már nem lehetett kimutatni szignifikáns kapcsolatot (1–3. táblázat). Az első hipotézisünket nem vetettük el, de igazolása további vizsgálatot igényel.

A korábbi kutatásokkal összhangban a korrelációelemzés alátámasztotta azt a feltételezést, hogy minél kisebb egy társadalomban a hatalmi távolság, annál nagyobb arányban alkalmazzák a távmunka alkalmi és rendszeres formáját (1–3. táblázat). Ugyanakkor, a parciális korrelációelemzés nem erősítette meg ezt az összefüggést.

A bizonytalanság kerülése negatívan befolyásolja az alkalmi távmunka és ezen keresztül az összesített távmunka arányát. Az alkalmi távmunka esetében a parciális korrelációs számítás is gyenge negatív kapcsolatot mutatott ki (1–3. táblázat).

A korábbi kutatások nem foglalkoztak a hatodik Hofstedei dimenzióval, az engedékeny-korlátozó társadalmi jelleggel. A korrelációanalízis alapján ennél a kulturális tényezőnél mutatható ki a legerősebb együttjárás az otthoni távmunka elterjedésének mértékével. A rendszeres távmunka esetében a korrelációs együttható értéke 0,559 ($p=0,001$), az alkalmi távmunkánál 0,760 ($p=0,000$), amely összességében egy erős korrelációs kapcsolatot mutatott ($r=0,770$, $p=0,000$). A többi vizsgált kulturális dimenzióval nem mutatható ki ilyen erős együttjárás. A közepes erősségű kapcsolatot a parciális korrelációs számítás is megerősítette az alkalmi távmunka ($r=0,683$, $p=0,000$) és a teljes távmunka arány ($r=0,657$, $p=0,000$) esetében (1–3. táblázat). A korrelációanalízis eredménye arra utal, hogy a távmunkavégzés arányát az befolyásolja leginkább, hogy az adott társadalomban mennyire tartják fontosnak az egyén jólétét, boldogságát, a szabadidőt, mekkora szabadsággal rendelkeznek az emberek és mennyire kontrollálhatják a saját életüket.

1. táblázat. Az otthoni távmunka aránya – Hofstede kulturális dimenziók korrelációelemzés eredménye (kontrollváltozó: 1 főre jutó GDP) 30 európai ország 2019

Hofstede kulturális dimenziói	Otthoni távmunka aránya			
	Pearson korreláció		Parciális korreláció	
	Korrelációs együttható	p-érték	Korrelációs együttható	p-érték
Individualizmus	0,437*	0,016	0,156	0,456
Hatalmi távolság	-0,526**	0,003	-0,188	0,368
Bizonytalanságkerülés	-0,522**	0,003	-0,317	0,123
Férfias jelleg	-0,243	0,196	-0,332	0,105
Hosszú távú orientáció	-0,131	0,490	-0,072	0,731
Engedékeny társadalom	0,770**	0,000	0,657**	0,000

** $p < 0,01$ szinten szignifikáns, * $p < 0,05$ szinten szignifikáns

2. táblázat. A rendszeres otthoni távmunka aránya – Hofstede kulturális dimenziók korrelációelemzés eredménye (kontrollváltozó: 1 főre jutó GDP) 30 európai ország 2019

Hofstede kulturális dimenziói	Rendszeres otthoni távmunka aránya			
	Pearson korreláció		Parciális korreláció	
	Korrelációs együttható	p-érték	Korrelációs együttható	p-érték
Individualizmus	0,299	0,109	-0,075	0,721
Hatalmi távolság	-0,452*	0,012	-0,095	0,652
Bizonytalanságkerülés	-0,275	0,141	0,000	0,999
Férfias jelleg	-0,227	0,227	-0,305	0,139
Hosszú távú orientáció	-0,147	0,437	-0,083	0,695
Engedékeny társadalom	0,559**	0,001	0,258	0,214

** $p < 0,01$ szinten szignifikáns, * $p < 0,05$ szinten szignifikáns

3. táblázat. Az alkalmi otthoni távmunka aránya – Hofstede kulturális dimenziók korrelációelemzés eredménye (kontrollváltozó: 1 főre jutó GDP) 30 európai ország 2019

Hofstede kulturális dimenziói	Alkalmi otthoni távmunka aránya			
	Pearson korreláció		Parciális korreláció	
	Korrelációs együttható	p-érték	Korrelációs együttható	p-érték
Individualizmus	0,439*	0,015	0,214	0,305
Hatalmi távolság	-0,492**	0,006	-0,187	0,370
Bizonytalanság kerülés	-0,555**	0,001	-0,376	0,064
Férfias jelleg	-0,220	0,243	-0,278	0,178
Hosszú távú orientáció	-0,109	0,567	-0,055	0,795
Engedékeny társadalom	0,760**	0,000	0,683**	0,000

** $p < 0,01$ szinten szignifikáns, * $p < 0,05$ szinten szignifikáns

A regresszióelemzésbe azt a négy kulturális dimenziót vontuk be, ahol a korrelációelemzés legalább az alkalmi távmunka esetében közepes erősségű kapcsolatot mutatott ki. Három regressziós modellt állítottunk fel. A függő változók rendre: otthoni távmunka aránya, rendszeres otthoni távmunka aránya, alkalmi otthoni távmunka aránya. A rendszeres otthoni távmunka esetében a regressziós modell magyarázóereje gyenge volt, a forward módszer egy szignifikáns magyarázó tényezőt azonosított: az engedékeny társadalmi jellemzőt. Az alkalmi otthoni távmunka aránya esetében a regressziós modell magyarázóereje 60%-os volt, két kulturális dimenzió hatása bizonyult szignifikánsnak. A magas bizonytalanságkerülés csökkentően hat a távmunka alkalmazási arányára és az engedékeny társadalmi jellemző ösztönzően hat rá. A teljes távmunkaarányra közepes erősségű regressziós modellt tudtunk felállítani, amelyben az engedékeny társadalmi jellemző bizonyult szignifikáns magyarázó változónak (4. táblázat). A regressziószámítás eredménye a hatodik hipotézisünket alátámasztotta, a harmadik hipotézisünket részben támasztotta alá, az alkalmi távmunka esetében szignifikáns befolyásoló tényezőnek bizonyult.

4. táblázat. A regressziószámítás eredményei

Függő változó	Modellösszegzés	ANOVA		Modell		
	Korrigált R négyzet	F	p-érték	Változók	Sztendertizált együtthatók	p-érték
Otthoni távmunkaarány	0,579	40,876	0,000	Engedékeny társadalom	0,770	0,000
Rendszeres otthoni távmunkaarány	0,287	12,698	0,001	Engedékeny társadalom	0,559	0,001
Alkalmi otthoni távmunkaarány	0,609	23,609	0,000	Engedékeny társadalom	0,640	0,000
				Bizonytalanságkerülés	-0,269	0,048

A kulturális hatások könnyebb áttekinthetősége érdekében K-középpontú klaszterelemzést végeztünk. A klaszterképzéshez használt változók: otthoni távmunkaaránya, individualizmus, hatalmi távolság, bizonytalanságkerülés, engedékeny társadalmi jelleg. A távmunka arányát tekintve három egymástól szignifikánsan különböző klasztert kaptunk. (One-Way ANOVA test, $F=19,78$, $p=0,000$.) A klasztereket a távmunka átlagos aránya alapján neveztük el. (A klaszterelemzés eredményeit a 5. táblázat mutatja.) A magas távmunkaaránnyal jellemezhető klaszterben erőteljes volt az individualista jelleg, alacsony volt a hatalmi távolság, ebben a csoportban volt a legkisebb a bizonytalanságkerülés és a legjellemzőbb az engedékeny társadalmi jelleg. Ebbe a klaszterbe került többek között Hollandia, Svédország, Izland, Dánia és Finnország. Az alacsony távmunkaarányú klaszterben volt a legalacsonyabb az individualista jelleg, a legnagyobb a hatalmi távolság, itt volt a legerősebb a bizonytalanságkerülés és legkevésbé jellemző az engedékeny társadalmi jelleg. Ebbe a klaszterbe került Bulgária, Horvátország, Görögország és Románia.

5. táblázat. A klaszterelemzés eredményei

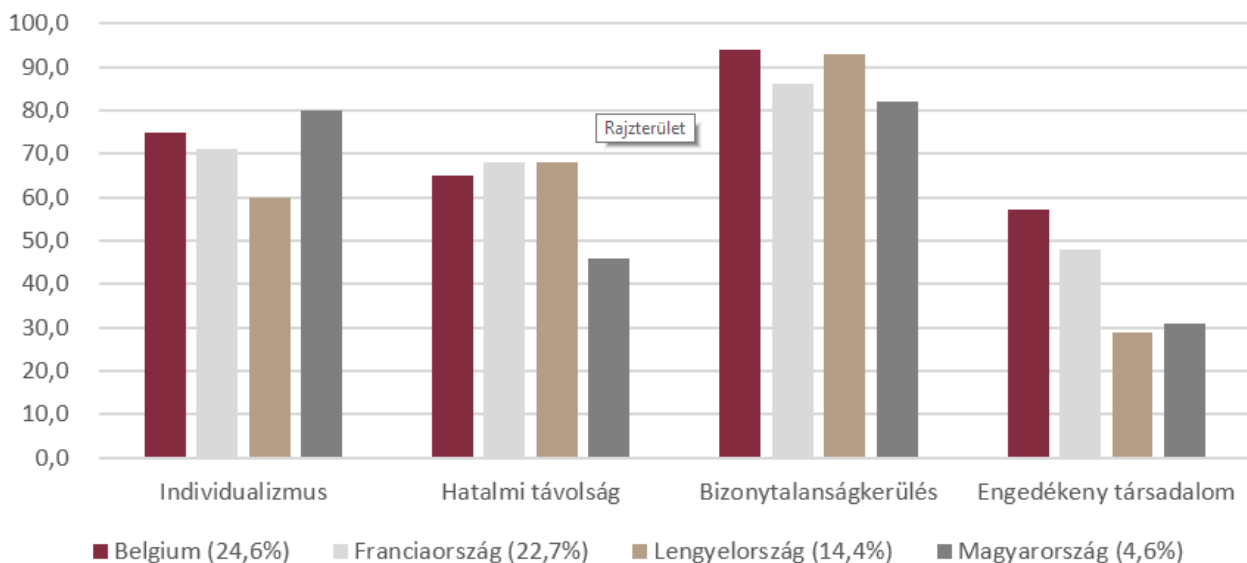
	Klaszterek		
	Magas távmunkaarány (n=11)	Vegyes (n=12)	Alacsony távmunkaarány (n=7)
Otthoni távmunkaarány	27,95	11,92	8,21
Individualizmus	69,000	65,583	33,429
Hatalmi távolság	30,00	52,33	75,29
Bizonytalanságkerülés	48,36	78,25	84,71
Engedékeny társadalom	64,91	34,92	32,57

A klaszterképző változókat tekintve az előbb említett két klaszter között helyezkedik el a vegyes klaszter. Ebbe a klaszterbe kerültek egyrészt azok az országok, ahol 13–14% körül volt a távmunka aránya, például Németország és Lengyelország. Az SPSS K-középpontú klaszterelemzése ide sorolta azokat a magas távmunkaaránnyal rendelkező országokat, ahol magas volt a bizonytalanságkerülés, például Franciaország és Belgium. Ezen felül megtalálhatóak az 5% alatti távmunkaaránnyal rendelkezők országok is, ahol erőteljes az individualista jelleg és közepes mértékű a hatalmi távolság, például Magyarország és Olaszország. Az elemzések egyrészt megerősítik a korábbi kutatások eredményeit, miszerint a kulturális tényezők hatással lehetnek a távmunkavégzés arányára, de nem lehet sablonokban gondolkodni. A kulturális tényezők együttesen fejtik ki a hatásukat, illetve figyelembe kell venni az egyéb befolyásoló tényezőket (például: infrastrukturális háttér, egyéni preferenciák).

Magyarországon a távmunka aránya nemzetközi összehasonlításban is alacsony volt 2019-ben, ugyanakkor a kulturális jellemzői alapján nem az alacsony távmunkaarányú, hanem a vegyes klaszterbe került.

A Hofstedei kategorizálás alapján az individualista jelleg Magyarországon domináns, a hatalmi távolság közepes mértékű, tehát ez a két kulturális jellemző nem hátráltatja a távmunka alkalmazását. A magyar társadalom individualista jellegét a Globe kutatás is megerősítette (Bakacsi 2008). A hatalmi távolság kapcsán érdemes kiemelni Bakacsi (2008) megállapítását, miszerint a Globe kutatás alapján Magyarország a legmagasabb hatalmi távolságú országcsoporthoz sorolható, de közepes mértékű hatalmi távolságot tartanak kívánatosnak. A Globe kutatás nem cáfolja megállapításainkat, de érdemes szervezetszintű vizsgálatot végezni annak érdekében, hogy a nagy hatalmi távolság milyen mértékben akadályozza a távmunka alkalmazását Magyarországon. A bizonytalanságkerülés magas, de Belgiumban például ennél magasabb érték mellett is 24,6% volt a távmunka aránya, szemben a magyarországi 4,6%-os értékkel. A bizonytalanságkerüléssel kapcsolatban is érdemes szervezeti szintű kutatásokat végezni. Az egyén habitusa nagymértékben eltérhet az általános nemzeti karakterisztikától. Varga (1983 idézi: Bakacsi 2008) azt a következtetést vonta le, hogy inkább bizonytalanságkerülő kultúra vagyunk, ugyanakkor a Globe felmérés alapján a bizonytalanságtűrő skálatartományba került Magyarország mind szervezeti, mind nemzeti szinten (Bakacsi 2008). Magyarország inkább a korlátozó társadalmak közé tartozik, ami jelentheti a távmunka terjedésének gátját, de Lengyelország példája azt mutatja, hogy ilyen társadalmi jellemzők mellett is elérhető magasabb távmunkaarány. A megengedő-korlátozó jelleget szintén érdemes lenne szervezeti szintű kultúrakutatásokban tovább vizsgálni.

4. ábra. A vegyes klaszter négy kiemelt országának jellemzői a Hofstedei kulturális dimenziók alapján (Az otthoni távmunkaarány 2019-es értékét az ország neve mellett zárójelben tüntettük fel.)

Forrás: saját szerkesztés Hofstede Insight alapján

KÖVETKEZTETÉSEK

Kutatásunkban arra a kérdésre kerestük a választ, hogy milyen tényezők állhatnak az eltérő távmunkaarányok hátterében Európában. A rendszeres otthoni távmunka aránya alacsony volt, csak Hollandiában (14,1%), Finnországban (14,1%) és Luxemburgban (11,6%) haladta meg a 10%-ot. 2019-ben az otthoni távmunkában dolgozók arányának legmagasabb összértéke (37%) Svédországban és Hollandiában volt. Korábbi kutatások már felhívták a figyelmet a kulturális tényezők távmunkára gyakorolt lehetséges hatására. Kutatásunk eredménye összhangban van a korábbi kutatások megállapításával, miszerint az individualista társadalmakban magasabb arányban alkalmazzák a távmunkát, illetve a kis hatalmi távolság és a bizonytalanságkerülés alacsony mértéke is kedvezően hat a távmunka alkalmazására. Kutatásunk egyedisége abban áll, hogy a vizsgálatunkba bevontuk az engedékeny-korlátozó társadalmi jelleg jellemzőit, amely mind a korrelációelemzés mind a regresszióelemzés alapján a legmeghatározóbb tényezőnek bizonyult. A megengedő társadalmakban fontos az egyén boldogsága, jóléte, a szabadidő, az emberek saját maguk feletti kontrollja, amely mind hozzájárul a távmunka előnyeinek érvényesüléséhez.

Kutatási eredményeink relevanciája abban áll, hogy a munkaszervezés és azon belül a távmunka megítélésében fordulóponthoz érkeztünk, és nem mindegy, hogy milyen irányba fogunk tovább menni. A technika fejlődése egyre több munkakörben teszi lehetővé a távmunka alkalmazását. A Covid-19 világjárvány elleni védekezés sok vállalatot rákényszerített a távmunka kipróbálására. Egy világszintű kísérlet részesei voltunk, amelyben a felmérések szerint az alkalmazottak többsége megfelelően helyállt. Ennek ellenére fontos kérdés, hogy a munkavállalók milyen mértékben szeretnének távmunkában dolgozni a jövőben. A felmérések azt mutatják, hogy a hibrid távmunka a jövő, ami a mi kutatásunkban mint alkalmi távmunka jelent meg. A koronavírus-járvány előtt elsősorban azokban az országokban alkalmazták az alkalmi távmunkát, ahol a megengedő jelleg dominált, tehát ahol fontos az egyén boldogsága, jóléte. A távmunka jövőbeli rendszerének kialakítása során nem szabad elfeledkezni a megengedő jellegről, hiszen csak ekkor érvényesülhetnek a távmunka kimutatott előnyei: a magasabb hatékonyság, a lojális munkaerő, a kedvezőbb munka-magánélet egyensúly. Fontos, hogy a távmunka lehetőség és ne kényszer legyen.

A kutatás egyik fő korlátját az jelenti, hogy kizárólag makroszintű vizsgálatot végeztünk, a szubkultúrák jelentőségével nem foglalkoztunk. A másik korlátozó tényező, hogy a *Hofstede Insight* adatbázis reprezentativitása nem kellő mértékben dokumentált. További kutatási iránynak tekintjük a tanulmány megállapításainak tesztelését a World Value Survey adatbázisa alapján, illetve szervezeti szintű kutatások végzését. Kutatásunk a magyarországi alacsony távmunkaarányra keresett magyarázatot. Az elvégzett számítások alátámasztották, hogy a jelenség mögött kulturális tényezők is állhatnak. Mivel azonban egy adott országon belül nagyon különböző szervezeti kultúrák élhetnek egymás mellett, érdemes szervezeti szinten is vizsgálni a kulturális tényezők távmunkára gyakorolt hatását.

HIVATKOZÁSOK

- Bailey, D. E. – Kurland, N. B. (2002) A review of telework research: findings, new directions, and lessons for the study of modern work *Journal of Organizational Behavior*, 23, 383–400. <https://doi.org/10.1002/job.144>
- Bakacsi Gy. (2008) Kutatási beszámoló a Gazda(g)ság és kultúra – a jövőorientált versenyképesség kulturális meghatározottsága (a GLOBE kutatás alapján) c. T 046897 nyilvántartási számú OTKA kutatásról Elérhető: OTKA-46897 kutatási zárójelentés (mtak.hu) [Letöltve: 2021-06-21]
- Dambrin, C. (2004) How does telework influence the manager-employee relationship? *International Journal of Human Resources Development and Management*, 4(4), 358–374. <https://doi.org/10.1504/IJHRDM.2004.005044>
- Daniels, K. – Lamond, D. – Sanden, P. (2001) Teleworking: Frameworks for organizational research. *Journal of Management Studies*, 38(8), 1151–1185. <https://doi.org/10.1111/1467-6486.00276>
- Eurofound (2020) Telework and ICT-based mobile work: Flexible working in the digital age, New forms of employment series, Publications Office of the European Union, Luxembourg. Elérhető: https://www.eurofound.europa.eu/sites/default/files/ef_publication/field_ef_document/ef19032en.pdf [Letöltve: 2020-07-16]
- Eurofound and the International Labour Office (2017) Working anytime, anywhere: The effects on the world of work, Publications Office of the European Union, Luxembourg, and the International Labour Office, Geneva. Elérhető: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/publication/wcms_544138.pdf [Letöltve: 2020-07-16]
- Eurofound (2015) New forms of employment, Elérhető: <https://www.eurofound.europa.eu/publications/report/2015/working-conditions-labour-market/new-forms-of-employment> [Letöltve: 2020-07-16]
- European Commission (2020) Telework in the EU before and after the COVID-19: where we were, where we head to Elérhető: https://ec.europa.eu/jrc/sites/jrcsh/files/jrc120945_policy_brief_-_covid_and_telework_final.pdf [Letöltve: 2021-01-27].
- Eurostat (2020) Employed persons working from home as a percentage of the total employment, by sex, age and professional status (%) Elérhető: <https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/submitViewTableAction.do> [Letöltve: 2020-07-16]
- Eurostat (2021a) Overcrowding rate by age, sex and poverty status – total population – EU-SILC survey Elérhető: Statistics | Eurostat (europa.eu) [Letöltve: 2021-06-27]
- Eurostat (2021b): Glossary:Overcrowding rate Glossary:Overcrowding rate- Statistics Explained (europa.eu) [Letöltve: 2021-09-18]
- Forgács T. (2009) A távmunka elmélete és gyakorlati alkalmazásának lehetőségei. Doktori értekezés. Elérhető: <https://pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/14812/forgacs-tamas-phd-2009.pdf?sequence=1&isAllowed=y> [Letöltve: 2020-07-16]
- Gajendran, R.S. – Harrison, D.A. (2007) The good, the bad and the unknown about telecommuting: Meta-analysis of psychological mediators and individual consequences. *Journal of Applied Psychology*, 92, 1524–1541. <https://doi.org/10.1037/0021-9010.92.6.1524>
- Gareis, K. – Hüsing, T. – Mentrup A (2003) What Drives eWork? – An Exploration into Determinants of eWork Uptake in Europe. Conference Paper Elérhető: https://www.researchgate.net/publication/228587856_What_Drives_eWork_An_Exploration_into_Determinants_of_eWork_Uptake_in_Europe [Letöltve: 2020-07-16]
- Gosztola J. – Nagy B. (2020) Rémesen kontrollmániás a legtöbb magyar főnök: itt a nagy home office kutatás. *Pénzcentrum*, június 8. Elérhető: <https://www.penzcentrum.hu/karrier/remesen-kontrollmanias-a-legtobb-magyar-fonok-itt-a-nagy-home-office-kutatas.1097106.html> [Letöltve: 2020-09-27].
- Grzegorzczak M. – Mariniello, M. – Nurski, L. – Schraepen T. (2021) Blending the physical and virtual: a hybrid model for the future of work. Policy Contribution Issue 14/2021 Bruegel. 1–22. PC-Hybrid-work.pdf (bruegel.org) [Letöltve: 2021-09-18].
- Gurchiek, K. (2021) Hybrid Work Model Likely to Be New Norm in 2021 Hybrid Work Model Likely to Be New Norm in 2021. (shrm.org) [Letöltve: 2021-09-18].
- Haerperfer, C. – Inglehart, R. – Moreno, A. – Welzel, C. – Kizilova, K. – Diez-Medrano J., M. – Lagos, P. – Norris, E. – Ponarin, E. – Puranen, B. et al. (szerk.) (2020) World Values Survey: Round Seven – Country-Pooled Datafile. Madrid – Vienna: JD Systems Institute & WVSA Secretariat. <https://doi.org/10.14281/18241.1>
- Hofstede, G. (1983) The Cultural Relativity of Organizational Practices and Theories *Journal of International Business Studies*, 14(2), Special Issue on Cross-Cultural Management, 75–89. <https://doi.org/10.1057/palgrave.jibs.8490867>
- Hofstede Insight (2020) Country Comparison Tool. Elérhető: <https://www.hofstede-insights.com/> [Letöltve: 2020-09-27].
- Holst, A. (2020a) Benefits to working remotely 2020. Elérhető: <https://www.statista.com/statistics/1111309/biggest-benefits-to-working-remotely/> [Letöltve: 2020-06-04].
- Holst, A. (2020b) Struggles with working remotely 2020. Elérhető: <https://www.statista.com/statistics/1111316/biggest-struggles-to-remote-work/> [Letöltve: 2020-06-04].

- House, R. et al. (2002) Understanding cultures and implicit leadership theories across the globe: an introduction to project GLOBE. *Journal of World Business*, 37, 3–10.
- Hunton, J. E. – Norman, C. S. (2010) The Impact of Alternative Telework Arrangements on Organizational Commitment: Insights from a Longitudinal Field Experiment. *Journal of Information Systems*, 24(1), 67–90. <https://doi.org/10.2308/jis.2010.24.1.67>
- James, P. (2004) Is Teleworking Sustainable? – An Analysis of its Economic, Environmental and Social Impacts. Sustel Project, European Communities, 2004 Elérhető: <https://docplayer.net/3313462-Is-teleworking-sustainable-an-analysis-of-its-economic-environmental-and-social-impacts.html> [Letöltve: 2020-08-02].
- Kelly, J. (2021) The ‘Hybrid Model’ Of Working Remotely And In The Office Could Create Big Expenses For Companies And Give Rise To Two Classes Of Employees. *Forbes*, febr. 22. <https://www.forbes.com/sites/jackkelly/2021/02/22/the-hybrid-model-of-working-remotely-and-in-the-office-could-create-big-expenses-for-companies-and-give-rise-to-two-classes-of-employees/?sh=6454-c8401bde> [Letöltve: 2021-09-18].
- KSH (2020a) 9.17.3. A 15–74 éves foglalkoztatottak távmunkavégzésének havi alakulása* Elérhető: http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_evkozi/e_tavmunk9_17_03.html [Letöltve: 2021-01-20].
- KSH (2020b) 9.17 Távmunkát végzők a munkaerőpiacon Elérhető: <http://www.ksh.hu/docs/hun/modsz/modsz917.html> [Letöltve: 2021-01-20].
- Mahler, J. (2012) The Telework Divide: Managerial and Personnel Challenges of Telework. *Review of Public Personnel Administration*, 32(4), 407–418. <https://doi.org/10.1177/0734371X12458127>
- Masuda, A. D. – Poelmans, S. A. Y – Allen T. D. – Spector, P. E. – Lapierre, L. M. – Cooper, C. L. – Abarca, N. – Brough, P. – Ferreira, P. – Fraile, G. (2012) Flexible Work Arrangements Availability and their Relationship with Work-to-Family Conflict, Job Satisfaction, and Turnover Intentions: A Comparison of Three Country Clusters. *Applied Psychology: An International Review*, 61(1), 1–29. <https://doi.org/10.1111/j.1464-0597.2011.00453.x>
- McSweeney B (2002) Hofstede’s model of national cultural differences and their consequences: A triumph of faith – a failure of analysis. *Human Relations*, 55(1), 89–118.
- Milassin, A. N. (2019) A szervezetenkultúra-kutatások összehasonlításának lehetséges dimenziói: szakirodalmi áttekintés és tipológia. *Vezetéstudomány*, 50(10), 39–50. <https://doi.org/10.14267/VEZTUD.2019.10.04>
- Minkov, M. (2017) A revision of Hofstede’s model of national culture: old evidence and new data from 56 countries. *Cross Cultural & Strategic Management*, 25(2), 231–256.
- Minkov, M. – Hofstede, G. (2011) The evolution of Hofstede’s doctrine. *Cross Cultural Management*, 18(1), 10–20. <https://doi.org/10.1108/135276011111104269>
- Minkov, M. – Kaasa, A. (2021) A test of Hofstede’s model of culture following his own approach. *Cross Cultural & Strategic Management*, 28(2), 384–406. <https://doi.org/10.1177/10693971211014468>
- MT (2012) 2012. I. törvény a Munka törvénykönyvéről Elérhető: <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1200001.tv> [Letöltve: 2021-01-20].
- Peters, P. – Dulk, L. (2003) Cross cultural differences in managers’ support for home-based telework: A theoretical elaboration. *International Journal of Cross Cultural Management*, 3(3), 329–346. <https://doi.org/10.1177/1470595803003003005>
- PwC (2021): It’s time to reimagine where and how work will get done. PwC’s US Remote Work Survey. January 12. US Remote Work Survey: PwC [Letöltve: 2021-09-18].
- OECD (2020): Productivity gains from teleworking in the post COVID-19 era: How can public policies make it happen? Elérhető: <https://www.oecd.org/publications/productivity-gains-from-teleworking-in-the-post-covid-19-era-how-can-public-policies-make-it-happen/> (oecd.org) [Letöltve: 2021-06-20].
- Primecz H. (1999) Hofstede – más szemmel. *Marketing és Menedzsment*, 3–4, 111–115.
- Primecz H. (2006) Étikusi és émiológiai kultúrakutatások. *Vezetéstudomány*, 38(1), 4–13.
- Primecz H. (2018) Kritikai interkulturális menedzsment. *Replika*, 106–107, 41–55. <https://doi.org/10.32564/106-107.3>
- Sava, J. A. (2020) Perceptions of home office during the COVID-19 pandemic in Romania 2020. Elérhető: <https://www.statista.com/statistics/1116390/romania-home-office-during-covid-19-inromania/> [Letöltve: 2020. 06. 04].
- Statista (2020a) Work from home & remote work Elérhető: <https://www.statista.com/study/66179/dossier-work-from-home-and-remote-work/> [Letöltve: 2020-09-27].
- Statista (2020b) Challenges with working from home during the coronavirus pandemic in Denmark 2020 Elérhető: <https://www.statista.com/statistics/1110727/challenges-with-working-from-home-during-the-coronavirus-pandemic-in-denmark/> [Letöltve: 2020-09-27].

Statista (2020c) Impact of working from home on the work-life balance of marketers during the coronavirus pandemic in the United Kingdom (UK) in 2020. Elérhető: <https://www.statista.com/statistics/1104762/coronavirus-home-office-and-work-life-balance-of-uk-marketers/> [Letöltve: 2020-09-27].

World Economic Forum (2016) The Future of Jobs Employment, Skills and Workforce Strategy for the Fourth Industrial Revolution. Elérhető: http://www3.weforum.org/docs/WEF_Future_of_Jobs.pdf [Letöltve: 2020-09-27]

WVS (2020a) World Values Survey Wave 7 (2017-2020) Elérhető: WVS Database (worldvaluessurvey.org) [Letöltve: 2021-06-20]

WVS (2020b) WVS List of countries 2017–2020.pdf Elérhető: WVS Database (worldvaluessurvey.org) [Letöltve: 2021-06-20]

VIRÁGH ENIKŐ ANNA¹

„MEG KELLETT BŰNHÓDNIE AZÉRT, AMIT TETT”

A médiabíráskodás mozgatórugói a nemi alapú erőszakkal kapcsolatos ügyekben a kormányfüggetlen online médiában

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2021.3.60>

ABSZTRAKT

A tanulmány a nemi alapú erőszakkal kapcsolatos médiabíráskodást (*trial by media*) vizsgálja a magyarországi online médiában. Tíz félig strukturált, újságírókkal készült interjú eredményei alapján térképeztem fel, hogy milyen mozgatórugók és vezérelvek működtetik a folyamatot a kormányfüggetlen online média nem bulvárhoz tartozó részében. A tanulmány azonosítja és bemutatja az ügyek felerősödésében és lecsengésében szerepet játszó faktorokat, amelyek: (1) az ismert és/vagy köztiszteltben álló ember hírértéke, (2) a vádlott reakciója és a személyét érintő következmények, (3) a rendszerszintű problémák, (4) az ügyek egymásra épülése, (5) az újságírók személyes elkötelezettsége és felháborodása, (6) a kereskedelmi média piacvezérelt működési logikája, (7) a szimbolikus erőszak aránytalanságának percepciója, valamint (8) az ügyek politikai térbe kerülése.

Kulcsszavak: médiabíráskodás, online média, nemi alapú erőszak

„HE HAD TO BE PUNISHED FOR WHAT HE HAD DONE”

How trial by media works in the Hungarian independent online media in gender-based violence related cases

ABSTRACT

This paper focuses on gender-based violence 'trial by media' (TBM) cases in the Hungarian context. Guiding principles and mechanisms of TBM are explored based on ten semi-structured interviews made with journalists of the independent, non-tabloid, online media. The paper identifies and elaborates the following factors relevant in the escalation and fall-off of TBM: (1) the newsworthiness of celebrities, (2) the reaction of the accused person, and the consequences he has to face, (3) systematic issues, (4) a history of similar cases, (5) the journalists' personal attitude and drive, (6) the market-driven logic of commercial media, (7) the perceived disproportion of symbolic violence, and finally (8) the political instrumentalization of the cases.

Keywords: trial by media, online media, gender-based violence

¹ PhD hallgató, ELTE Szociológia Doktori Iskola

„MEG KELLETT BÚNHÓDNIE AZÉRT, AMIT TETT”

A MÉDIABÍRÁSKODÁS MOZGATÓRUGÓI A NEMI ALAPÚ ERŐSZAKKAL KAPCSOLATOS ÜGYEKBEN A KORMÁNYFÜGGETLEN ONLINE MÉDIÁBAN

BEVEZETÉS

2016 április elején egy online bulvárportál, a privatkopo.hu írta meg, hogy Kiss Lászlót, a Magyar Úszó Szövetség (MÚSZ) elnökségi tagját, az úszóválogatott szövetségi kapitányát (egyúttal Százhalombatta alpolgármesterét és díszpolgárát) 55 évvel korábban csoportos nemi erőszak miatt elítélték. Kiss először tagadott, koncepciót pernek nevezve az egykori tárgyalást. A MÚSZ támogató nyilatkozatot tett közzé, és más ismert emberek (például Aczél Endre) is megszólaltak a szövetségi kapitány védelmében, ugyanakkor ezek a nyilatkozatok is számos kritikát kaptak a médiában. Kiss bűnössége az áldozat előkerülése és a vele készült interjú után vált eldöntött kérdéssé, amikor Kiss az RTL Klub kamerái előtt bocsánatot kért az áldozattól, és maradék titulusairól is lemondott. A Százhalombattai Önkormányzat döntött Kiss díszpolgári címének visszavonásáról, a róla elnevezett helyi uszodáról pedig még aznap levésték a nevét. A korábban igen heves médiaérdeklődésnek is ez az esemény vetett véget. Bár pár hét múlva előkerült még egy korábbi áldozat, az már nem billentette vissza az ügyet a nyugvópontról (Virágh 2020a, 2020b).

Másfél évvel később, 2017 októberében robbant a Marton-ügy, ami a nemzetközi #metoo-mozgalom magyarországi leágazásának, a magyar #metoo zászlóshajó-ügyének tekinthető. Ebben az esetben egy színésznő, Sárosi Lilla posztolta ki a Facebookra, hogy fiatal lányként zaklatta egy neves színházi rendező. Egy hétre rá felfedte az illető kilétét, szintén a Facebookon. Marton László, a Vígszínház egykori igazgatója, akkori főrendezője, a Színház és Filmművészeti Egyetem (SZFE) tanára először tagadott, majd amikor további kilenc áldozat jelentkezett és mondta el történetét a tévében és az online médiában, közleményben bocsánatot kért. Munkaviszonya mind a Vígszínházban, mind az SZFE-n megszűnt, pár hónap után viszont már arról szóltak a hírek, hogy Veszprémbe hívták rendezni. Ez újabb lökést adott az addigra egyébként lecsengő ügynek a médiában, aminek végül csak Marton 2019 szeptemberi halála vetett véget.

A fenti két ügyben több más mellett az a közös, hogy mindkettő középpontjában olyan cselekmény (csoportos nemi erőszak, illetve szexuális zaklatás) áll, ami a nemi alapú erőszak fogalomkörébe tartozik. A *European Institute of Gender Equality* definíciója szerint „a nemi alapú erőszak olyan jelenség, amely mélyen gyökerezik a nemek közti egyenlőtlenségben [...]. A nemi alapú erőszak olyan erőszak, amit az egyén ellen a neme miatt követnek el” (EIGE). A nemi alapú erőszak lehetséges formái közé tartoznak a nemi erőszak és a szexuális zaklatás mellett a párkapcsolati vagy a családon belüli erőszak és a gyerekekkel szembeni szexuális visszaélés is.

A nemi alapú erőszak olyan társadalmi struktúrákba ágyazódik be, amelyeket alapvetően meghatároznak a férfi és női szerepekről, viselkedésmódokról, illetve a két nem közti (szexuális, hatalmi és egyéb) viszonyokról kialakított vélekedések, tapasztalatok és sztereotípiák. Ez az oka a nemi erőszak ambivalens társadalmi megítélésének (Parti–Szabó–Virág 2016, Virág 2001:133–142), az áldozathibáztatás széles körben elterjedt

jelenségének (European Commission 2016), valamint a nemi alapú erőszak magas látenciájának is. A látencia a nemi erőszak (Powell 2015:573, Virág 2001:155), a családon belüli erőszak (Amnesty International 2012, Spronz 2016, Hornyik 2020:126) és a gyerekekkel szembeni szexuális abúzus (Lonne–Parton 2014) esetében is kiemelkedően magas, vagyis e bűncselekmény-típusoknál jogi értelemben vett igazságszolgáltatásról az esetek túlnyomó többségében nem beszélhetünk.²

Az elmúlt években több olyan üggyel is találkozhattunk a magyar nyilvánosságban, amelyek során a média és rajta keresztül a közvélemény igyekezett elszámoltatni valamilyen nemi alapú erőszak vélelmezett elkövetőjét. Erre példa a Kiss- és a Marton-ügy is, amelyek természetesen a médiabíráskodás (Greer–McLaughlin 2011, 2012a, 2012b) fogalmával ragadható meg leginkább. A médiabíráskodás (*trial by media*) olyan, a hírmédia által gerjesztett folyamatként írható le, amelyben a bűnösöket a média közvetítésével a közvélemény ítéli meg és ítéli el – a valós, „hivatalos” igazságszolgáltatás mellett vagy helyett, vagyis egyféle „alternatív”, informális igazságszolgáltatásként működik. Kérdés persze, hogy mikor, kinek a számára és milyen áron képes a médiabíráskodás valóban igazságot szolgáltatni. Milyen körülmények fennállásakor van egyáltalán esélye egy esetnek üggyé válni a médiában? Képes-e a médiabíráskodás az egyének felelősségre vonásán kívül hatást gyakorolni (vagy legalább rákérdezni) azokra a társadalmi viszonyokra, amelyek a nemi alapú erőszaknak megágyaznak?

Jelen tanulmány a fenti kérdések megválaszolásához újságírókkal készített interjúkon keresztül próbál közelebb kerülni. Mivel mind az alternatív igazságszolgáltatásra, mind a társadalmi beágyazottság érintésére és a normák formálására akkor nyílhat esély, ha az ügy elindul és a médiabíráskodás „ki tud fejlődni”, a kutatás elsősorban ezekre az aspektusokra fókuszál. Azt vizsgálja, hogy milyen vezérelvek és dinamikák szerint működik a médiabíráskodás a mai magyar online média kormánytól független részében³ a nemi alapú erőszakkal kapcsolatos ügyekben: milyen tényezők játszanak szerepet az ilyen ügyek kirobbanásában, felerősödésében, illetve lecsengésében és elhalásában, valamint milyen motivációk és kényszerek mozgatják és korlátozzák a médiabíráskodásban részt vevő újságírókat.

A nemi alapú erőszakügyek médiabeli megjelenésével több hazai tanulmány foglalkozik (Kormos 2011; Hartai 2015; Nádori 2018; Parti 2013, 2014; Prischetzky 2011), a médiabíráskodás fogalmának és elméleti megközelítésének használata ugyanakkor a magyar nyelvű szakirodalomban nem jellemző. Egy korábbi tanulmányomban (Virágh 2020b) – amelyben a Kiss-ügyet a médiabíráskodás fogalmából kiindulva elemeztem – már tettem egy kísérletet az angolszász közegben született *trial by media* magyarországi adaptációjára, amellyel érvelve, hogy ez az elméleti keret bizonyos változtatásokkal magyarországi kontextusban is alkalmas lehet a Kiss László-ügy mint médiabeli jelenség megragadására és értelmezésére. Jelen tanulmány másik célja ennek a munkának a folytatása, a médiabíráskodás magyarországi kontextualizálásához való hozzájárulás, ezúttal a nemi alapú erőszakügyek tágabban értelmezett körére vonatkozóan, az újságírói nézőpontra építve.

A tanulmány a médiabíráskodás elméleti keretének felvázolásával kezdődik és a kutatás módszerének leírásával folytatódik. Ezután következik az újságírókkal készített mélyinterjúk eredményeinek bemutatása, végül a tanulmány a főbb eredmények összefoglalásával, a kutatási kérdésekre az interjúk alapján adható válaszokkal zárul.

2 Ebből a szempontból a Kiss- és a Marton-ügy eltér: Kiss Lászlót elítélték és letöltötte a börtönbüntetését, Marton László viszont (legalábbis Magyarországon) korábban sosem került sem bíróság, sem etikai bizottság elé. Ugyanakkor mindketten hatalmas köztisztletnek örvendő, rendkívül sikeres és megbecsült közéleti szereplők lehettek.

3 Kormányközeli médiaportfólióba – melynek tulajdonosi hálóját a Fidesz-KDNP kormányhoz lehet kötni – 2016 decemberében tizenegy médiacég, tizennégy tulajdonos és közel száz cím tartozott bele (Bátorfy 2017:7). Az ebbe a portfólióba bele nem tartozó médiumok összességét nevezem ebben a tanulmányban kormányfüggetlen médiának.

MÉDIABÍRÁSKODÁS

A médiabíráskodás (*trial by media*) fogalmát Chris Greer és Eugene McLaughlin konceptualizálták egy a „médiá-igazságszolgáltatás szociológiájának” (*sociology of media justice*) kidolgozását célul kitűző projekt keretében a brit országos sajtóra vonatkozó kutatásuk alapján (Greer–McLaughlin 2012a:413). A médiabíráskodást „*piacvezérelt, multidimenziós, interaktív, populista igazságszolgáltatásként*” definiálják, „*ahol az egyéneket a közvélemény bírósága előtt vonják felelősségre és ítélik el*” (Greer–McLaughlin 2012a:397). A médiabíráskodás tárgya és formája igen változatos lehet. Célkeresztjében állhat híresség vagy korábban ismeretlen ember, történhet a bírósági tárgyalással párhuzamosan vagy attól függetlenül is, apropóját azonban mindig valamilyen, a (feltételezett) morális konszenzust súlyosan sértő cselekmény adja, amellyel kapcsolatban a média egyszerre léphet fel a közhangulat tükréeként és a közvélemény hangjaként, egyúttal a társadalom lelkiismereteként, a közérdek és-erkölcs védelmezőjeként is (Greer–McLaughlin 2012a:397, Inglis–MacKeogh 2012:70).

Ez utóbbi funkciója alapján a médiabíráskodás fogalma a média hatásmechanizmusait értelmező elméletek közül⁴ a média rituális megközelítéséhez kapcsolódik, mely a kommunikációval kapcsolatban a hangsúlyt nem az információk megosztására, vagyis az üzenetek *térbeli* terjesztésére, hanem a közösen osztott hiedelmek megjelenítésére és ezáltal a társadalom adott *időbeli* fenntartására helyezi (Carey 1992:15). A médiabíráskodás ez alapján médiarítusként is felfogható. A médiarítusok arra szolgálnak, hogy „*elvezessék a közösséget a rosszból a jóba, a profánból a szentbe, az immorálisból a morálisba*” (Bajomi-Lázár 2017:73). Maga a leleplezés a negatív-kiközösítő rítusokhoz áll közel (Császi 2002:127), az elkövető nyilvános bocsánatkérése pedig egyfajta purifikációs vagy jóvátételi rítusként értelmezhető (Császi 2001:10, 2002:82).

A határsértések bemutatásán és elítélésén keresztül a médiabíráskodás így a társadalmi normarendszer fenntartásának és megújításának egyfajta eszköze, hasonlóan a televíziós tabloidokhoz (bulvárműsorokhoz),⁵ specifikusan a *talk show* műfajához.⁶ A *talk show* „*a közönségnek szánt morális tanmese*” (Császi 2002:129): szimbolikusan szolgáltat igazságot az áldozatoknak, és nyilvános morális ítéletet és megszegyenítést jelent az elkövetők számára (Császi 2010). Jenei Ágnes (2005:7) szerint „*egy társadalmi ördögűző rítusról van szó, amelyben a normalitás határainak kijelölése és fenntartása folyik*”. Vagyis a *talk show*-nak – a médiabíráskodáshoz hasonlóan – normamegerősítő funkciója van, miközben kritikai és emancipatorikus potenciállal is rendelkezik (Császi 2005, Jenei 2005).

Bár a médiabíráskodás dramaturgiájában, szerep- és szókészletében magát a bírósági tárgyalást másolja, alapvetően erkölcsi és nem jogi kategóriákban gondolkodik. Ezzel a közbeszéd moralizálódásának és a viktimizációs diskurzusoknak a trendjébe is illeszkedik, amelyek során elkövetők és áldozatok konstruálódnak (Kiss–Szabó–Farkas 2021, Zombory 2019), az áldozatközpontú érdekképviselet pedig a szenvedés legitimáló erejére épül (Noor et al. 2018).

Mivel a médiabíráskodásban a média helyettesíti a nyomozót, az ügyészt és a bírót is, a vádlott Greer és McLaughlin szerint (2011:27) szinte teljesen védtelen marad. A médiabíráskodás jogi kritikája problematizálja

4 Összefoglalóért lásd: Bajomi-Lázár 2017.

5 Bulvármédiának Bajomi-Lázár Péter (2003) szerint azokat a műsorokat és médiumokat tekinthetjük, amelyeknél nem a valóság feltárása, hanem a témák szenzáció- és botrányfókuszú, személyiség- és eseményközpontú bemutatása áll a középpontban.

6 Miközben nyilvánvaló különbség a médiabíráskodás és a *talk show* között a médiabíráskodás esetében a több médium együttes részvétele, a hírmédia kitüntetett szerepe, a folyamat elhúzódása és az előre megírt forgatókönyvvel szemben az események kiszámíthatatlansága.

a folyamatban lévő bírósági eljárás média általi befolyásolását (Chesterman 1997, Wright–Ross 1997),⁷ a személyiségi jogok esetleges megsértését, a korábban jogi értelemben már megbűnhődött elkövető meghurcolását (Sárközy 2017), valamint az ártatlanság véelmének csorbulását (Powell 2015:578). Ráadásul előfordulhat, hogy a média által megőrzött vádlott végül ártatlannak bizonyul. Ez utóbbi esetben a médiabíráskodás könnyen média feletti bíráskodásba (media on trial) csaphat át (Greer–McLaughlin 2012a:410).

Mindezen kritikák mellett ugyanakkor nem hagyható figyelmen kívül, hogy a médiabíráskodás emancipatorikus potenciállal is rendelkezik: az igazságszolgáltatási eljárás befolyásolása, a nyomásgyakorlás például kifejezetten kívánatos lehet olyan esetekben, amikor az intézményrendszer hiányosságai, vagy korrupció áll az ügy elakadásának hátterében (Ray–Dutta 2015), esetleg olyan bűncselekményről van szó, ahol az igazságszolgáltatási rendszerben is jelen lévő sztereotípiák, diszkrimináció és intézményi szexizmus miatt óriási a látencia, mint a nemi alapú erőszakügyek esetében is. Ezen ügyek médiabíráskodása során tehát egyrészt (egyéni szinten) az alternatív igazságszolgáltatás facilitálására, másrészt (társadalmi szinten) a nemi alapú erőszakkal kapcsolatos rendszerszintű problémákra és sztereotípiákra való rákérdezésre, végső soron a társadalmi attitűdök és normák formálására is megnyílhat az esély.

Az egyének szintjén az igazságszolgáltatás és a felelősségre vonás szimbolikus értelemben vett erőszakként értelmezhető, hiszen a médiabíráskodás általában a (feltételezett) elkövető nyilvános leleplezéseként kezdődik (Boltanski 1987) és nyilvános megszégyenítéseként folytatódik. Zeynep Direk (2020:40) – aki a médiabíráskodás helyett az azzal rokon „szégyen politikája” (*politics of shame*) fogalmat használja – arra hívta fel a figyelmet, hogy az elkövető megszégyenítése, reputációjának lerombolása egyfajta „társadalmi halál” (*civil death*). A nemi alapú erőszak esetében, ahol a szégyen hagyományosan az áldozathoz tapadt, ennek külön jelentősége is van (Wood–Rose–Thompson 2019:378).

A nyilvános megszégyenítésnek ideális terepe a közösségi média.⁸ Wood és szerzőtársai (2019) a közösségi média általi bíráskodást „virális igazságszolgáltatásként” (*viral justice*), a médiabíráskodás egyik formájaként definiálták (Wood–Rose–Thompson 2019:380). A fő különbséget Greer és McLaughlin médiabíráskodás fogalmához képest abban látják, hogy a virális igazságszolgáltatás nem piacvezérelt és nem a média intézményei által kezdeményezett, hanem alulról építkező jelenség, vagyis képes megkerülni a média hagyományos kapuőreit. A közösségi média így lehetőséget ad az áldozatnak a kezdeményezésre, saját megőrzésének problematizálására és az elkövető számonkérésére is, vagyis végső soron a szégyen az áldozatról az elkövetőre történő áthelyezésére vagy legalábbis ennek megkísérlésére, amivel az informális igazságszolgáltatás társadalmi gyakorlatait is facilitálhatja (Powell 2015:573).

Fontos megjegyezni ugyanakkor, hogy az ügy nyilvános térbe kerülése nem csak az elkövető, hanem az áldozat számára is a szimbolikus erőszakkal való kitettség kockázatát hordozza, hiszen a médiabíráskodás során nem csak az elkövető, hanem az áldozat hitelessége is mérlegre kerül. Az áldozat hitelessége és a felé irányuló szimpátia nagymértékben függ attól, hogy mennyire áll közel az „ideális áldozat” (Christie 1986:18) vagy „megkérdőjelezhetetlen áldozat” (Virágh 2020a) képéhez, más szóval hová pozícionálódik az áldozatiság

⁷ Az angolszász kontextusban született ilyen jellegű kritikáknak külön nyomatókat ad, hogy ezekben az országokban jellemzően nem a bíró, hanem az esküdtszék hoz ítéletet.

⁸ Amíg a közösségi médiáról mint platformról gondolkodtak, jellemzően nem tekintették a hagyományos értelemben vett média részének. Ma már azonban minden újság, televízió és rádió rendelkezik közösségimédia-profillal is, amelyet szintén szerkesztők kezelnek. Emellett az elmúlt években világossá vált, hogy a Facebook algoritmusok segítségével befolyásolja, hogy pontosan milyen tartalmak jelenjenek meg az egyes felhasználók falán, valamint az általa elfogadhatatlannak tekintett tartalmakat törölheti is. Mindezek miatt megalapozottan sorolható a közösségi média is a média fogalma alá (Kiss–Szabó 2019).

hierarchiájában (Greer 2017:49). Az „ideális áldozat” képétől távol eső áldozattal akár az is megtörténhet, hogy végül ő maga válik vádlottá a médiabíráskodás folyamatában,⁹ vagyis (alternatív) igazságszolgáltatás helyett újabb (szimbolikus értelemben vett) erőszakban lesz része.

Ami a médiabíráskodás emancipatorikus potenciáljának társadalmi szintjét illeti, a szakirodalomban kétféle állásponttal találkozhatunk. Jewkes (2004:43–46) szerint a média uralkodó értelmezési kerete individualista, vagyis rendszerszintű problémák bemutatása helyett jellemzően egyéni drámákat láttat. Ennek oka, hogy a kereskedelmi médiában az olvasókért és nézőkért folytatott versenyben egyre nagyobb nyomás nehezedik a hírközlés hagyományos normáira. Ennek következménye a bulvárosodás (*tabloidization*) és a tájékoztató és szórakoztató tartalmak keveredése (*infotainment*) (Norris 2001). A média a hírfeldolgozás megkönnyítése érdekében a bonyolult összefüggések egyszerűsítésére törekszik. A valóságot dramatizált formában, történetként ábrázolja, a folyamatok helyett a személyekre fókuszál, és nagyban épít a sztereotípiákra is (Bajomi-Lázár 2003).

Ennek ugyanakkor látszólag ellentmond az a megfigyelés, miszerint a médiabíráskodásban a hibáztatás és felelősségtulajdonítás motívuma nem csak egyénekre, hanem intézményekre, sőt az egész társadalomra is kiterjedhet (Greer 2017:59).¹⁰ Az ügyek ily módon történő felnagyítása ugyanúgy fakadhat a piacvezérelt működési logikából, hiszen az újabb érintettek bevonása növeli a hírtéket (Harcup–O’Neill 2017:1482). A médiabíráskodás fő fókusza ugyanakkor ezzel együtt is individuális maradhat, ebben az esetben az áldozat és a vádlott valami nagyobb ügy vagy jelenség szimbólumává, képviselőjévé válhat (Greer 2017:59).

MINTA ÉS MÓDSZEREK

A kutatás kvalitatív módszertannal dolgozott, újságírókkal készített félig strukturált interjúkra épült. Az interjúk a doktori disszertációhoz készültek, melynek témája a szexuális erőszak- és zaklatás-ügyek nyilvános diskurzusainak vizsgálata két esettanulmányon, a Kiss László- és a Marton László-ügyön keresztül. A disszertációban a diskurzuselemzés korpuszában összeállításakor az ügyek idején leglátogatottabb online híroldalakon és magazinokon szereplő cikkekből és az általuk hivatkozott megszólalásokból indultam ki. A két ügy kirobbanásának idején ugyanaz a hat médium volt az első hat helyen (bár nem ugyanabban a sorrendben): az *Origo*, az *Index*, a *24.hu*, az *nlc*, a *blikk.hu* és a *hvg.hu* (Digitális Közönségmérési Tanács 2016, 2017). Olyan interjúalanyokat kerestem, akik a diskurzuselemzés korpuszába is bekerülő, újságírói véleményt vagy

9 Erre példa a 10 évesen elrabolt és 8 éven át fogva tartott Natascha Kampusch esete, aki szabadulása után nem sokkal meglehetősen megosztó személyiséggé vált az angolszász médiában, viselkedése ugyanis nem illeszkedett az „ideális áldozat” képéhez (Gilmour 2013). Szintén távol állt ettől a sztereotipikus képtől a magát öntudatlanra ívó és ezután csoportosan megerősakolt 16 éves, amerikai gimnazista lány, akinek áldozatiságát annak ellenére vonták többen kétségbe, hogy a bűncselekmény megtörténtét fotók és videók bizonyították (Powell 2015, Thacker–Day 2017). De gondolhatunk a „Zsanett-ügyre” is, ahol az őt igazoltató rendőröket csoportos nemi erőszakkal vádoló fiatal nő szexuális előtörténete, majd öltözködése és viselkedése is tematizálódott és megítélésre került a bulvármédiában. A nyilvános megszégyenítés tárgya az ügy előrehaladtával egyre inkább Zsanett lett, akinek – ezzel párhuzamosan – a hitelessége is megkérdőjeleződött, és áldozatból rövidesen vádlottá vált a média bizonyos részében (Kormos 2011). Az „ideális áldozatra” ezzel szemben a 25 évesen meggyilkolt pécsi rendőrségi pszichológus, Bándy Kata lehet példa, aki felsőfokú végzettséggel és felelős hivatással rendelkező fiatal, csinos, szőke nő volt (Parti 2013).

10 Ezt mutatják a Parti Katalin (2013:145) által a Bándy Kata meggyilkolásával kapcsolatos hírekben azonosított, a konkrét üggyel kapcsolódó, de az egyéni szinttől elrugaskodó olyan diszkurzív mintázatok, mint például a romakérdés, a halálbüntetés visszaállítása, a közbiztonság romlása, a nyomortelepen élők siralmas lakáshelyzete vagy a nők elleni férfierőszak.

állásfoglalást is tartalmazó cikket írtak a Kiss- és/vagy a Marton-ügyben.¹¹ Így tehát ez a két ügy szerepet játszott mind az újságírók kiválasztásában, mind a feltett kérdések meghatározásában, az interjúk tematikájában. A megkérdezett újságírók ugyanakkor jellemzően több más hasonló témájú üggyel is foglalkoztak pályájuk során, amelyekre szintén hivatkoztak egy-egy jelenség bemutatásakor. Ezért tanulmányomban a hazai online térben zajló médiabíráskodás jellemzőit és lefolyását a Kiss- és Marton-ügy mellett az újságírók által említett egyéb, nemi alapú erőszakkal kapcsolatos ügyeken keresztül mutatom be, továbbá építke a Kiss László-üggyel kapcsolatos kutatásaim korábbi eredményeire is (Virágh 2019, 2020a, 2020b).

A Kiss- vagy Marton-ügyben véleménycikkeket író újságírók megkeresése részben nyilvánosan elérhető emailcímen keresztül, részben személyes kapcsolatok mozgósításával, illetve hólabdamódszerrel történt. Összesen tizenhat újságírót és egy szerkesztőséget (az *Origo* szerkesztőségét)¹² kerestem meg, végül tíz újságíróval sikerült interjút készítenem. A cikkek születésének idején a megkérdezett újságírók közül hárman az *Indexnél*, ketten a *hvg.hu*-nál, ketten az *nlc*-nél dolgoztak, egyikük az *Origo*, egyikük a *24.hu*, egyikük pedig a *444*¹³ munkatársa volt.¹⁴ Az *Origo* szerkesztősége egyáltalán nem reagált a megkereséseimre, más újságírókkal (köztük a *blikk.hu* véleménycikk-szerzőjével) pedig egy ponton megszakadt a kommunikáció vagy lemondás miatt hiúsult meg az interjú.

Az *Origo* tulajdonosváltása a Kiss- és a Marton-ügy között zajlott le, aminek eredményeképpen a korábban kifejezetten kormánykritikusnak számító *Origót* ma már a kormányközeli médiaportfólió részeként tartják számon (Bátorfy 2017:7). Az *Origónál* dolgozó interjúalany még a tulajdonosváltás előtt, a Kiss-ügy idején volt a lap munkatársa. A tulajdonosváltás utáni *Origónál* dolgozó újságíróval nem sikerült beszélnem, így a mintában nem képviselteti magát kormányközeli médium.¹⁵ Hasonlóképpen hiányzik a mintából a tabloid is. Ez behatárolja a kapott eredmények általánosíthatóságát, ami a kutatás komoly korlátja, hiszen feltételezhető, hogy a médiabíráskodás mechanizmusa másképpen működik mind a valamelyest más újságírói elveket magáénak valló bulvármédiában (Bajomi-Lázár 2003), mind a kormányközeli médiumoknál, amelyekre a központosított kormányzati kommunikáció alapvető befolyással bír (Bátorfy 2017:22). Ezen interjúk eredményeiből így a magyarországi online médiának azon részére vonatkozóan vonhatók le következtetések, amely sem bulvárnak nem nevezhető, sem az úgynevezett kormányközeli médiaportfólióba nem tartozik bele.

11 Felmerülhet a kérdés, hogy egészen pontosan kik a médiabíráskodás aktorai? Greer és McLaughlin tanulmányai (2011, 2012a, 2012b) ezt a kérdést nem érintik, bár elemzésükből arra lehet következtetni – és magam is ezen a véleményen vagyok – hogy a (tág értelemben vett) médiabíráskodás részese minden az ügyben született hír, aktora minden az ügyben nyilvánosan véleményt nyilvánító megszólaló. Bár a hírcikkek hagyományosan nem tartalmaznak újságírói állásfoglalást, a hír és véleménycikkek határa ma a médiában egyre jobban elmosódik. A Kiss- és Marton-ügyben született cikkek vizsgálata is arra enged következtetni, hogy sokszor az alapvetően leíró jellegű hírcikkek is erősen értéktelített, az olvasót befolyásolni igyekvő címmel rendelkeznek. De még ha ez nem is teljesül, a hírcikkek akkor is hozzájárulnak a tematizáláshoz, az ügy témakonstrukciójához, vagyis a médiabíráskodás részének tekinthetők (gondoljunk csak például egy újabb áldozat felbukkanásáról tudósító hírcikkre). Mindezzel együtt jelen kutatásban olyan újságírók elérésére törekedtem, akik a Kiss- és/vagy Marton-ügy médiabíráskodásában saját véleménycikkkel, esetleg oknyomozó-leleplező cikkel is részt vettek, vagyis annak nem periferikus, hanem központi figurái voltak, így a mozgatórugókat illetően is nagyobb rálátással rendelkeztek.

12 A (tulajdonosváltás utáni) *Origo* esetében a szerkesztőség megkeresésének az volt az oka, hogy a Marton-ügyben az *Origo* által közölt véleménycikkek túlnyomó többsége szerkesztőségi cikk volt, ahol a szerző kiléte nem ismert.

13 A *444*-es újságíró megkeresését az indokolta, hogy a Marton-ügyben különösen fontossá váló, minden más médium által is hivatkozott cikk szerzője volt (Nádori 2018).

14 Az újságírók közül hárman máshol dolgoztak az interjú elkészülésének idején, mint a Kiss- vagy Marton-ügy idején. Ketten a felsorolt lapok közül másikkhoz váltottak, egyikük pedig az interjú idején már nem újságíróként tevékenykedett.

15 Az *Index* a szerkesztőség 2020 júliusi tömeges felmondása előtt, vagyis a Kiss- és Marton-ügy idején szintén kormánykritikus médiumnak számított.

A minta ily módon meglehetősen homogén, ami abban is tetten érhető, hogy az utolsó interjúk esetében a korábban kirajzolódó mintázatok ismétlődése és nem pedig új szempontok felmerülése volt a jellemző. Így – amennyiben a tanulságok levonásánál a szerióz és kormánykritikus online médiára szorítkozunk, valamint nem tűzzük ki célul a kormánykritikus és kormányközeli, valamint a szerióz- és bulvármédia összehasonlítását – a minta további bővítése a szaturációs pont elérése miatt a viszonylag alacsony elemszám¹⁶ ellenére sem indokolt (Bryman 2012:426, Kvale 1996:102).

A tíz interjú közül kilenc 2019 november¹⁷ és 2020 február között készült személyesen, egy pedig a járványhelyzet miatt 2021 januárjában telefonon. Az interjúk közül a legrövidebb 43 percig, a leghosszabb 87 percig tartott, az interjúk átlagos hossza 61 perc volt. A strukturált interjúvázlat első részében az ügygyé válás feltételeiről, az újságírói eljárásrendről és a szokásosan követett protokollokról volt szó a szexuális erőszakkal és zaklatással kapcsolatos ügyekben általában, de gyakran szóba kerültek nem szexuális jellegű, de szintén nemi alapú, jellemzően párkapcsolati erőszakügyek is. Ezután került sor a Kiss- és Marton-ügyre vonatkozó konkrét kérdésekre, ideértve az újságírók által írt cikkek születésének körülményeit, a megírás motivációit is. Végül a harmadik rész a média szerepével és (az áldozat, az elkövető és a társadalom felé is vállalt vagy nem vállalt) felelősségével kapcsolatos kérdéseket foglalta magába.

Az okostelefonnal rögzített interjúkat a legépelés után Atlas.ti 8 szövegelemző program segítségével kódoltam. Az elemzés során a megalapozott elmélet (*grounded theory*) megközelítést (Charmaz 2006, Strauss–Corbin 1997) alkalmazva céloim annak feltárása volt, hogy milyen mozgatórugók és vezérelvek működtetik a médiabíráskodást a magyar kormányfüggetlen online média nem bulvárhoz tartozó részében. A kódolás során nem volt előre meghatározott listám, a kódok az interjúszövegek elemzése során alakultak ki. Ugyanakkor a médiabíráskodás elméleti koncepciójához tartozó fogalmak és az interjú-vezérfonalban szereplő kérdések orientáltak a kódolási folyamatot. A folyamatos összehasonlítás (*constant comparative method*) megalapozott elmélethez kapcsolódó módszerét (Bryman 2012:568, Bowen 2008:139) alkalmazva a kódolás során úgy jártam el, hogy az új interjúszövegek elemzése során azokat folyamatosan a korábban már elemzett szövegekhez és kódokhoz hasonlítottam. Új kódok felmerülése esetén azok relevanciáját a korábban már elemzett interjúszövegekkel kapcsolatban folyamatosan ellenőriztem. Következő lépésként a kódokat témák és altémák szerint csoportosítottam. A megalapozott elmélet logikáját követve (Charmaz–Belgrave 2012:347–348) a kutatás lépései nem teljesen lineárisan követték egymást, hanem a különböző fázisok kölcsönhatásban voltak és visszahatottak egymásra. A kódok, témák és altémák tehát egy iteratív kutatási folyamat, a kutatás és elemzés különböző lépései közti oda-vissza mozgások, visszacsatolások és finomhangolások eredményeképpen alakultak ki.

Az elemzés során végül összesen 59 kódot,¹⁸ két fő- és tíz altémát azonosítottam.¹⁹ A két főtéma (1) a médiabíráskodás kezdetei, az ügyek kirobbanásának, a „megírhatóságnak” a feltételei, illetve (2) az ügyek felerősödésében és lecsengésében szerepet játszó faktorok. Az első téma két altémára bontható, ugyanis a nevesítés formális szempontjai, „hivatalos” feltételei mellett a Marton-ügy is azt példázta és az újságírók

16 Kvale (1996:103) az alacsony elemszám problematikusságát is vitatja kvalitatív interjúk módszertan esetében. Arra hívja fel a figyelmet, hogy hibás az a kvantitatív kutatási módszereket etalonnak tekintő előfeltevés, miszerint kvalitatív interjúk kutatás esetében a tudományosság az interjúk számában mérhető.

17 A 2019 novemberében készült interjúknak külön aktualitást adott Gothár Péter rendező éppen akkor futó ügye.

18 Az 59 kód közül 54 már az első hat interjú kódolása során előállt. A 7. interjú feldolgozása már csak 3, a 8. interjúé pedig 2 új kódot eredményezett. A 9. és 10. interjú során nem született új kód, vagyis az utolsó két interjú során már csak a korábban felmerült mintázatok ismétlődése volt a jellemző.

19 A részletes kódstruktúrát lásd a Függelékben.

más történetei is arról tanúskodtak, hogy ezek a hivatalos keretek nem minden körülmény között tarthatók. Az ügyek felerősödésében és lecsengésében szerepet játszó faktorok közül nyolcat azonosítottam, melyek a következők: (1) az ismert és/vagy köztiszteletben álló ember hírértéke, (2) a vádlott reakciója és a személyét érintő következmények, (3) rendszerszintű problémák, (4) az ügyek egymásra épülése, (5) az újságírók személyes elkötelezettsége és felháborodása, (6) a kereskedelmi média piacvezérelt működési logikája, (7) a szimbolikus erőszak aránytalanságának percepciója, valamint (8) az ügyek politikai térbe kerülése.

A tanulmány következő részében a kutatás eredményeit mutatom be. Az interjúalanyok által elmondottakat a szakirodalom fényében értelmeztem, megállapításaimat az interjúkból származó idézetekkel illusztráltam. Az interjúkból származó idézetek hivatkozására az anonimitás megőrzése miatt csak az interjúalany számát (pl. I2) használtam.²⁰ Interjúalanyaimat a szövegek felhasználásáról és a titoktartásról tájékoztattam,²¹ az idézetek anonim közzétételébe mindannyian beleegyeztek. Bár az interjúalanyok egy része ugyanezt névvel is vállalta volna, úgy tartottam etikusnak, ha az idézeteket egységesen anonim módon kezelem.

EREDMÉNYEK

A médiabíráskodás kezdete, a leleplezés és az ügyvé válás feltételei

Nevesítés: a hivatalos keretek

A médiabíráskodás kezdete tulajdonképpen onnantól számítható, hogy a sajtó egy névvel áll elő, és ezzel a vádlott kiléte nyilvános információvá válik.²² A nevesítésnek a megkérdezett újságírók szerint szigorú feltételei vannak. Ezen a ponton élesen elválnak egymástól a folyamatban lévő bírósági ügyek, és a jogon kívül eső ügyek. Ha olyan ügyről van szó, ahol a jogi eljárás folyamatban van (kezdve a gyanúsítástól) vagy esetleg le is zárult, a helyzet az újságíró szempontjából tiszta: a hivatalosan megvádolt közszereplő nevesíthető. Ha azonban a szóban forgó cselekmény (1) büntetőjogi kategória ugyan, de a jogi eljárás még nem kezdődött el, vagy (2) büntetőjogi kategória lett volna, de már elévült, így jogorvoslatra nincs esély, vagy (3) jogi értelemben nem számít bűncselekménynek, erkölcsi értelemben viszont elítélendő, akkor az ügyet megíró újságírónak nagy körültekintéssel kell eljárnia.

A nemi alapú erőszakkal kapcsolatos esetekben gyakori, hogy maga az áldozat jelentkezik az újságírónál a történetével. Az újságírónak ilyenkor mérlegelnie kell, hogy az ügy megírható-e, és ha igen, nevesíthető-e az elkövető. Az általam megkérdezett újságírók szerint a nemi alapú erőszakkal kapcsolatos ügyek kezelésére írásos protokoll nincs, de vannak sorvezetők, amiket igyekeznek követni, különösen a nevesítés kényes és kockázatos kérdésében. Ezek részben olyan objektív szempontok, mint a *fact checking*, vagyis a tények ellenőrzése, az áldozat által elmondottaknak való utánajárás, az ellenőrizhető részletek (például a helyszín sajátosságai) helytállóságáról való megbizonyosodás.

Vannak azonban teljességgel szubjektív elemei is az áldozati hitelesség megítélésének, ahol az újságíró lényegében a megérzéseire támaszkodik (amelyeket az „ideális áldozatról” alkotott társadalmi konstrukciók óhatatlanul befolyásolnak). Az áldozatiság szubjektív megítélése esetenként annyira nem a tudatos szinten

20 Mivel a kutatás minden lépését magam végeztem a szervezéstől az interjúk elkészítésén és legegésén át az elemzésig, és a leiratokat nem osztottam meg mással, így azokat nem, csak a tanulmányban szereplő idézeteket anonimizáltam.

21 Ez csökkentette a személyes adatfelvételtől eredő torzítás esélyét is.

22 Ez természetesen nem azt jelenti, hogy az ügy megnevezés előtti része (például a Marton-ügyben) a későbbi szimbolikus erőszak szempontjából nem számít, hanem mindössze azt, hogy nevesítés nélkül aligha lehet az elkövető feletti médiabíráskodásról beszélni.

működik, hogy a hiteles áldozatiság mibenlétét egyes újságírók egyáltalán nem tudták konkretizálni azon túl, hogy „látszik a szemén” (19). Akik pedig meg tudták fogalmazni, mit értenek ezalatt, a szakirodalomból ismerős, egymásnak is ellentmondó szempontokra mutattak rá, mint például, hogy az áldozat látszólag mennyire traumatizált (például elsírja-e magát a beszélgetés közben), vagy épp ellenkezőleg: „mennyire stabil mentálisan” (vagyis mennyire higgadt és összeszedett), esetleg „mennyire okos” (vagyis mennyire beszél összefüggően – 18). Ugyanakkor kritikusan reflektáltak is saját elvárásaikra, mondván ez „rossz ízű [...]csupa unszimpatikus dolog” (18), és ellentmondásokkal is terhelt, hiszen az áldozatok nagy része éppen a trauma miatt nem képes higgadtan és összeszedetten fogalmazni a vele történetekkel kapcsolatban (BenEzer 2000).

Az újságíró személyes meggyőződése az áldozat igazságáról ugyanakkor csak egyfajta nulladik pont, kiindulási alap a további munkához. Egyetlen áldozat története alapján – ha mégoly meggyőző is – csak kivételes esetekben és akkor is csak név nélkül (álnévvel) írható meg a történet. Ahhoz, hogy névvel is megírható legyen, ennél keményebb bizonyítékokra van szükség. Ilyen kemény bizonyíték lehet, ha kép- vagy videófelvétel is rendelkezésre áll (ilyen eset volt például Orosz Bernadett ügye). A másik – és egyben legcélravezetőbb módszer – a tanúk felkutatása. A szexuális támadások és visszaélések jellemzően nem tanúk szeme előtt történnek, ami a bíróságokon is megnehezíti a bizonyítást (Parti–Szabó–Virág 2017:168). Tanú lehet ugyanakkor a médiabíráskodás szempontjából az is, akinek az áldozat már korábban elmondta, hogy mi történt vele. A legerősebb bizonyíték, a legkívánatosabb forgatókönyv az újságíró számára azonban mégiscsak az, ha az első áldozat mellé további áldozatokat is talál. A legalább kettő (de minél több), egymástól független, de hasonló mintázatokat tartalmazó történet az újságírók egyöntetű véleménye alapján bizonyítéknak tekinthető – az áldozatok így egymás tanúiként funkcionálnak.

A fenti sorvezetők követése, a megvádolt személy bűnösségéről való előzetes megbizonyosodás az újságírók részéről egyfelől az újságírói etika, egyben a magát mind a bulvártól, mind a kormányközeli médiumoktól élesen elhatároló „felelős és tisztességes” (12) újságírói identitás része.²³ Másfelől a megbizonyosodás az újságíró (és az újság) számára elemi érdek, önvédelem is, a nevesítés ugyanis jogi kockázatot jelent. Rágalmazásért, vagy rágalom híreszteléséért a megvádolt egyén beperelheti a lapot, a perben pedig az újság feladata bizonyítani, hogy a felületén megjelent állítások igazak. Az elbukott pernek komoly materiális következménye lehet a lapra nézve mind rövid, mind hosszú távon a fizetendő kártérítés és a helyreigazítás miatt károsodó hírnév miatt. Magyar kontextusban semmiképpen sem mondhatjuk tehát, hogy a médiát semmi sem korlátozza és a vádlott teljesen eszköztelen.

„Azt is nagyon szigorúan figyelembe kell venni, hogy erre jogszabályok vannak, nem vádolhatunk bűncselekménnyel embereket. Ez egy jogi aspektus. Ha az újságot megbüntetik egy 20–30 milliós bírságra, akkor nagyon nehéz helyzetbe kerül. Ha mindössze két állítás áll egymással szemben, akkor nem feltétlenül lehet valamit megírni” (13).

„Azért kell a feltételezett elkövetőt megvédeni ezzel, mert ezzel magadat is véded, hogy ne legyél perelhető, meg ne kelljen helyreigazítást adni, mert azzal pont a hitelességed rúgod térden” (15).

A szigorú magyar sajtótörvény abszurd példaként hozta fel az egyik újságíró, amikor a Magyar Távirati Iroda (MTI) jelentetett meg egy később hamisnak bizonyult hírt, és megbüntették azokat a sajtóorgánumokat, amelyek lehozták azt. Mindezek eredményeképpen az újságírók olyan ügyek kirobbantásában érdekeltek,

²³ Ez a diszkurzív határmunkálat az újságírás demokratizáló értékének és a média örkutya-szerepének felfogásából ered, ami a politikailag elkötelezett tartalmakat etikátlannak, az azokat előállító újságírókat másodrendű újságírónak tartja (Tófalvy 2016:12), esetleg – ahogy arra a válaszadók között szintén volt példa – ki is zárja az újságírók köréből.

ahol nem pusztán személyesen győződnek meg annak valóságtartalmáról, hanem azt bíróságon is bizonyítani tudják. Több újságíró számolt be olyan ügyről, ami végül a fiókban maradt, mert nem volt elég bizonyíték. Mindez azt jelenti, hogy a felkutatott áldozatoktól és egyéb tanúktól az újságírók nem csak a történetük anonim közzétételét kérik, hanem azt is, hogy ezt a történetet egy esetleges perben a bíróság előtt is vállalják – ami egyben az anonimitásból való kilépést is jelentené számukra. Ez egy újabb komoly szűrő, hiszen a nyilvánosság elé állásra az áldozatok közül csak kevesen állnak készen.

„Az egyik legfontosabb probléma, hogy ezek az emberek eleve nem szeretnék erről beszélni, pláne nem egy újságírónak. Ha az újságíró rábeszéli, akkor is megpróbál minél kevésbé felismerhető lenni, és a legkevésbé szeretné, hogy azzal fenyegetsem, hogy jönnie kell a bíróságra” (12).

Az, hogy az áldozatok ódzkodnak a nyilvánosság elé lépni, nem meglepő. Az áldozat nevesítése – ahogy arra korábban kitértem – ugyanúgy beindítja, vagy ha már tart, magasabb szintre emeli a médiabíráskodást, a médiabíráskodás pedig az áldozatot ugyanúgy kiteszi a szimbolikus erőszaknak, ahogy az elkövetőt.

„Ami lényeges, hogy minden szereplőt megbélyegez egy ilyen történet. Az áldozatot is, nehezebb lesz az élete. Sokan fognak gratulálni neki, de mégiscsak ő lesz az, akivel ez történt. Éppen emiatt nem mondanak el sokan dolgokat” (110).

„A médiatérbe lépve hiszterizálódik minden ilyen ügy. Abszolút azonnal előjönnek azok a kommentek, hogy az áldozat hibás és bűdös kurva, és azok is, hogy fel kell kötni az elkövetőt. A kiegyensúlyozott véleményalkotás nem az online kommenteknek az erőssége” (18).

Így lényegében két médiabeli „per” zajlik párhuzamosan: nem csak az elkövető, hanem az áldozat „ártatlansága” is megítélésre kerül.²⁴

Kilépés a hivatalos keretből

Az eddig vázoltak ugyanakkor inkább egy ideális forgatókönyvet írnak le, a valóságban nem mindig a fentieknek megfelelően indulnak el az ügyek. Különösen igaz ez, mióta a közösségimédia bárki számára biztosítja a lehetőséget elméletben, hogy – akár újságíró bevonása nélkül is – a nyilvánosság elé tárja bántalmazásának történetét. Jó példa erre a Marton-ügy, amit nem a média, hanem az áldozat, Sárosi Lilla robbantott ki: a Facebookon posztolt arról, hogy ifjú színházrajongóként zaklatta egy neves színházi rendező. Egy hétre rá megnevezte Marton Lászlót, szintén a Facebookon. Az újságírók beszámolóit szerint az első leleplezésről való híradás nem vetett fel semmilyen sajtóetikai vagy jogi kérdést, hiszen ott még nem szerepelt a vádlott neve.²⁵ Marton megnevezése ugyanakkor dilemma elé állította az újságírókat: a jogi és a piaci kényszerek kettős szorításában a sajtóetikai-sajtójogi szabályszegés és a hírversenyben való lemaradás között lehetett csak választani. Marton exponálását ráadásul ez utóbbi választása esetén sem tudták volna megakadályozni, hiszen az információ a közösségi médiának és a jogszabályokat kevésbé komolyan vevő hír- és bulvároldaloknak köszönhetően már „kint volt”.

²⁴ Jó példa az áldozat ártatlanságának megítélésére és ennek időbeli változásaira a Kiss László-ügy áldozatának esete, aki sikeresen pozícionálta át magát „érdemtelen” áldozatból „megkérdőjelezhetetlen” áldozattá. Erről egy korábbi tanulmányomban írtam részletesen (Virágh 2020a).

²⁵ Ugyanakkor ez már megágyazott a későbbi, megnevezéssel kapcsolatos dilemmának, hiszen a hagyományos média is hozzájárult ahhoz, hogy az ügy felduzzadjon, és ezzel saját későbbi lehetőségeit is korlátozta. Természetesen hozzá kell tennünk, hogy a média, vagy a hagyományos média nem homogén entitás – ezek a problémák részben éppen a média fragmentáltságából fakadnak.

„Megnevezte [Sárosdi Lilla Marton Lászlót], mire ezt mindenki lehozta azonnal. Szerintem ez nem helyes. Mindenhol vezető hír volt, mi mondtuk azt, hogy ezt nem, ez újságíró-szakmailag nem etikus. Egy darab ember, amiről eddig beszéltünk, azt mondja, hogy engem szexuálisan molesztált egy másik ember, és erre te fogod, és utánajárás nélkül kinyomod, szerintem ez nem oké. Én egyrészt hívogattam a Martont, nem vette fel, pár órával később kiadott egy MTI közleményt, és azzal együtt kiraktuk. Ez már egy korrektebb újságírói eljárás, mert a Marton reagált. Ez a legkevesebb. A reakcióját azt megvárod. [...] szerintem ez egy fontos tanulsága a Marton-ügynek, hogy egy ekkora hájpv van valami körül, a normális média, a szakmai alapokon működő független média is legitimálja azt, hogy ellenőrzés nélkül rakjunk ki információkat” (18).

Így azok, akik a Marton-ügyben a minden kétséget kizáró bizonyítékra vártak, végül lemaradtak, illetve kimaradtak, ahogy az alábbi idézet is mutatja:

„A MeToonál nehéz volt megszólalni, és nem is írtam véleménycikket akkor. Azért nem írtam, mert amikor kirobbant, fogalmam se volt, hogy mennyire felel meg 100%-ig az igazságnak. Egy ponton túl, amikor már nagyon egyértelmű volt, akkor meg azt éreztem, hogy már mindent leírtak róla” (14).

Hasonlóan alakult Orosz Bernadett ügye. A korábban ismeretlen Orosz Bernadett szintén a Facebookra tette fel a brutálisan összevert arcáról készült képeit, a képekhez posztolt szövegben pedig megnevezte az elkövetőt: volt élettársát. A képek gyorsan terjedtek a közösségi oldalon, míg végül bekerültek a hagyományos médiába is. Ez a két történet nem csak azt példázza, hogy a hagyományos média előbb részletezett szűrője megkerülhető, hanem arra is felhívja a figyelmet, hogy kik azok, akik számára ez reális lehetőség. Az olyanoknak, akik – ahogy Sárosdi Lilla – már létező ismertséggel, követőtáborral, társadalmi, kapcsolati tőkével rendelkeznek, akár újságíró nélkül, a hagyományos média szűrőit kihagyva is elindíthatják ügyüket. Orosz Bernadett esetében azonban saját bántalmazásának közzététele vált egyfajta tőkévé: a súlyos sérülésekről készült kiemelkedően sokkoló képek helyettesítették az ismertséget és biztosították a belépőt a közösségi médián keresztül a hagyományos médiába. Ebben az ügyben az újságírók szintén a piaci és a jogi nyomás között találták magukat. A történet megírását itt is a közösségimédia-hatás (hogy az információ már úgymint köztudott) legitimálta, ami mellé csatlakozott még egy figyelemre méltó szempont: a nyilvánosság hatalmát, a mediabíráskodás igazságszolgáltató funkcióját eszközként használó segítő szándék.

„Az első pillanattól itt [Orosz Bernadettnél] is az volt a gyanú, hogy rendszerszintű probléma, valami katonatiszt, és azért nem intézkednek hatékonyan a hatóságok. Vagy a másik rendszerszintű probléma, ami szintén kiderült, hogy hiába kért távoldartást a nő, csak akkor kapta meg, amikor a sajtó megírta. Na ez is olyan, hogy nem tudod igazából, hogy mi történt, tök jó lenne utánajárni, de egyrészt tele van vele a Facebook, mindenki más is megírja, és közben meg tudod, hogy ha ezeket az ügyeket felkapod, az segítség tud lenni. Megírta a sajtó, megkapta a távoldartást” (18).

Ez az idézet arra is rávilágít, hogy a mediabíráskodás sok esetben „végső megoldás”. Ahogy Orosz Bernadett, sok más áldozat is azért fordult a médiához (és rajta keresztül a közvéleményhez), mert a hivatalos intézményi és jogi utat már megpróbálta, de falakba ütközött, vagyis megtapasztalta az intézményi árulás²⁶

²⁶ Smith és Freyd (2014:578) szerint intézményi árulásról beszélhetünk „ha egy intézmény kárt okoz egy egyénnek, aki bíz benne és / vagy függ az adott intézménytől”. Intézményi árulás előfordulhat a szexuális zaklatásra és erőszakra adott elégtelen vagy elutasító intézményi válasz esetén, valamint olyan intézményi környezet esetén is, ahol a szexuális zaklatás normalizálódik és annak jelentése nehezebbé vagy egyenesen lehetetlenné válik. Az intézményi árulás az intézménybe vetett bizalom elárulása, ami a nagyon közeli, személyes és függő viszonyokon belüli abúزشhoz (családon, párkapcsolaton belüli erőszak) hasonlóan működik. Intézményi árulásról beszélhetünk valamely – jellemzően zárt – intézményen belüli, nem megfelelően kezelt abúzus esetén (például bentlakásos iskolában, egyházi intézményben, hadseregben, vagy akár sportszervezetben vagy színházban), de a jogrendszer elégtelen működése kapcsán is. A jogrendszerrel az áldozat egyértelműen függő viszonyban van, hiszen az az egyetlen hivatalos csatornája az igazságszolgáltatásnak.

(Smith–Freyd 2013, 2014) valamilyen formáját. Orosz Bernadett bár elment a rendőrsége, nem rendelték el a távoltartást (csak miután felismerhetetlenné vert arcának képei bejárták a médiát). Renner Erika, a „lúgos orvos” áldozata²⁷ akkor fordult a médiához, amikor az ügyészség megszüntette a büntetőeljárást az ügyében (Herczeg 2020). Marton László áldozatai közül többen arról számoltak be, hogy az egész színházi közeg normalizálta a szexuális zaklatást, így annak kivizsgálására esélyt sem láttak (Kovács 2017). Emellett az általam megkérdezett újságírók több története is arról tanúskodik, hogy a hozzájuk forduló áldozat előtte már minden hivatalos utat megpróbált, de elutasításba ütközött.

„Nekem, illetve a kollégáimnak, akiről tudom, hogy hasonló dolgokkal dolgoznak, akkor tudunk meg ilyen ügyeket, amikor valaki, esetleg végső kétségbeesésében, amikor már visszapattant különféle hatóságokról, akár gyámhatóságról, akár rendőrségről, akárhonnán, azt gondolja, hogy talán egy újságírók se gíthet, és akkor valamilyen úton-módon megkeres” (19).

A médiabíráskodás mint végső megoldás nem csak az áldozat, de sokszor az újságíró oldaláról is működik. A segítségnyújtás, illetve az elszámoltatás szándéka az újságíró is a jogi kockázat vállalása felé tolhatja, ha úgy érzi, hogy a nevesítés az egyetlen eszköz a kezében ahhoz, hogy az elkövetőt felelősségre vonják – elsősorban a jövőbeli potenciális áldozatok védelmében. Tipikusan ilyen a gyerekekkel szembeni szexuális visszaélés esete, ami sokszor csak akkor kerül a jog látókörébe, amikor az áldozat már felnőtt, és amikor a jog az elévülés miatt már semmit sem tehet.²⁸ Ha az elkövető munkaadója nem kezeli érdemben a problémát (ami ismét az intézményi áruulás esete), hanem például engedi, hogy az elkövető továbbra is gyerekek közelében dolgozzon, az újságíró csak a per kockázatával, a nevesítéssel képes nyomást gyakorolni és elérni az elszámoltatást.

„Írtam egy cikket egy papról, akinél több vizsgálat is megállapította, hogy gyerekeket molesztál, és amíg én el nem kezdtem foglalkozni vele, addig aktív pap volt. Utána kezdtek csak eldugni, mikor én elkezdtem érdeklődni. Ezt álnévvel írtam meg, mert a rendszerszintű problémák bemutatásához nem kell a neve. Most azt próbálom megtudni, hogy miután megírtam, és mindenki számára nyilvánvaló az egyházban, [...] indítottak-e vizsgálatot vagy mi van, és most, ha nem válaszol a püspök, vagy nem mondja azt, hogy kivizsgálják és biztosítékokat adnak, akkor meg fogom írni a papnak a nevét, mert akkor nem marad más eszközöm. Mert akkor az lesz, hogy el fogják küldeni valami nyaralóba gondnoknak, és akkor odamennek a gyerekek, [...] és azt nem akarnám, az jelentene lelkiismereti terhet” (18).

Az ügyek felerősödésében és lecsengésében szerepet játszó faktorok

Az ügyek jellemzően addig tartanak, amíg van „hírértékű fejlemény” (17), vagyis olyan esemény, amely az ügyszö kapcsolható és valamilyen szempontból az olvasók érdeklődésére tarthat számot. Az alábbiakban azokat a faktorokat mutatom be, amik a megkérdezett újságírók válaszai alapján a szexuális zaklatással és erőszakkal kapcsolatos ügyekben kulcsszerepet játszanak azok felerősödésében, elhúzódásában, vagy ellenkezőleg, lecsengésében, lezárulásában.

27 A „lúgos orvosként” elhíresült Bene Krisztián 2013-ban volt barátnője nemi szervét öntötte le maró lúggal, miután elkábította őt.

28 Ma már nem évülnek el a kiskorú sérelmére elkövetett szexuális bűncselekmények. A törvényt szintén egy médiaügy, a 2014-ben kirobbant Sipos-ügy hatására módosították. A szigorítást a fideszes Selmeczi Gabriella és Bánki Erik kezdeményezte, egyértelműen a diákjait szexuálisan zaklató tanár, Sipos Pál ügyére hivatkozva (Jogi Fórum 2014).

Az ismert és/vagy köztiszteltben álló ember hírértéke

Az ismert ember ügye vádlottként és áldozatként is nagy érdeklődésre tart számot, az őket érintő hírekből a piacvezérelt logikából fakadóan a híres emberek által uralt médiatérben nagyobb eséllyel lesz ügy (Jewkes 2004:49, Parti 2013:143). Ezeknek az ügyeknek a felerősödését az is elősegíti, hogy ismert emberekkel kapcsolatban más ismert emberek is hajlamosabbak véleményt nyilvánítani, ami – ahogy például a Kiss-ügyben (Virágh 2019, 2020a), de akár a Marton-ügyben is látszott²⁹ – önmagában hírértékű fejlemény.

„Függ attól, hogy ki mit reagál, egyáltalán kik reagálnak, hányan reagálnak. Akár érintettek, akár sem. Ha meghatározott személy kommentálja, legyen az influenszer, vagy bármilyen potentát, akinek számít a véleménye, akkor az egy újabb kör” (I10).

Ha pedig a megszólalás morálisan megkérdőjelezhető (például áldozathibáztató) akár önálló „szatellit-üggé” is válhat az eredeti ügghöz kapcsolódóan (Virágh 2020b:54).³⁰

A vádlott reakciója és a személyét érintő következmények

Greer és McLaughlin (2012a:398) szerint a médiabíraskodás morális jellegéből következik, hogy rendszerint addig tart, amíg az elkövető bocsánatot nem kér. Az általam megkérdéztet újságírók jellemzően nem a (technikai értelemben vett) bocsánatkérést jelölték meg célként,³¹ hanem a – beismeréssel egybekötött – őszinte szembenézést a vádlott részéről, egyúttal az elszámoltatást: szexuális erőszakot vagy zaklatást elkövető híres ember, közszereplő esetében azt is, hogy minden közfunkciójától fosszák meg, vagy mondjon le róluk önként.

Ha egyértelmű bizonyíték áll rendelkezésre, a média feladata addig „üldözni” az elkövetőt, amíg le nem mond a pozíciójáról. Ha azonban az ügy nem egyértelmű, akkor a médiabíraskodás fontos része a bizonyítás. Különösen nagy lökést adhat a médiabíraskodásnak a vádlott tagadása, esetleges perrel fenyegetőzése. Ebben az esetben – ahogy a Marton-ügyben is történt – a média arra kényszerül, hogy saját helyzetét bebiztosítandó további bizonyítékokat gyűjtsön (vagy elkezdjen bizonyítékokat gyűjteni, ha addig nem tette meg), vagyis lehetőleg újabb áldozatokat kutasson fel, ami tovább duzzasztja az ügyet. Az áldozatoknál pedig éppen a tagadás feletti felháborodás adhatja meg a szükséges motivációt a nyilvánosság vállalásához. Ez történt a Kiss-ügyben (Virágh 2020a) és a Marton-ügyben is:

„Ezt sokszor látom áldozatoknál, [...] hogy ha valaki elkezd tagadni, akkor ez feltűzeli az embereket, és azt mondják, hogy dehogy nincsen! A Marton-áldozatoknál is az volt, hogy mindenki azt nevezte meg a motivációjának, hogy ne hagyjuk egyedül a Lillát a rengeteg támadás közepette” (I8).

A vádlott tagadása tehát – amennyiben a vádak igazak, ráadásul több áldozat van – a legjobb „recept” arra, hogy a médiabíraskodás felerősödjön és kiterjedjen a további bizonyítékok bemutatásán és az újabb áldozatok előlépésén keresztül (amik mind hírértékű fejleménynek minősülnek).

A média így egyre nagyobb nyomás alá helyezi az elkövetőt, hogy elismerje a tettét és bocsánatot kérjen. Greer és McLaughlint kiegészítve azt is megállapíthatjuk, hogy a bocsánatkérés kikényszerítése nem csak a moralizáló jelleg miatt szerves része a médiabíraskodásnak, hanem azért is, mert a médiabíraskodásban – legalábbis a médiabíraskodás jogon kívül eső fajtájában, ahol a hivatalos igazságszolgáltatásra például az elévülés

²⁹ A Marton-ügyben több ismert színész és rendező véleménye is hírértékűnek bizonyult (például Balogh 2017, Kerner 2017, Kovács M. 2017).

³⁰ Ez történt például Aczél Endrével a Kiss László-ügyben való megszólalása után.

³¹ Sőt, a színpadiasnak tartott, csak a közönségnek szóló bocsánatkérést hevesen kritizálták.

miatt nem lehet számítani, így jogi értelemben vett bizonyíték sem áll rendelkezésre – a bocsánatkérésben rejlő beismerés szolgál a bírósági ítélettel egyenrangú, perdöntő bizonyítékként, egyúttal a médiabíráskodással együtt járó szimbolikus erőszak igazolásaként.

Ez azonban azt is jelenti, hogy a bocsánatkérés – a benne rejlő implicit beismerés miatt – akkor is véget vet az ügyeknek, ha az az újságírók szerint nem volt elégséges vagy őszinte, tehát az általuk egyébként elvárt szembenézés elmaradt. A Kiss László-ügy azt mutatja, hogy a nyilvános bocsánatkérés és a pozíciók elvesztése együtt lezárja az ügyet. Miután Kiss a (szövetségi kapitányi poszt után) a százhalombattai alpolgármesteri pozíciót és a díszpolgárságot is elvesztette, valamint a Kiss László Sportuszodáról is eltávolították a nevét, hiába került elő újabb áldozat, nem hozta vissza az ügyet a nyugvópontról.

„Mit tudsz ezzel csinálni extrában? Már megírtál róla mindent. Már leverték a nevét az uszodáról. Igenis meg kellett bűnhődnie azért, amit tett, de ez már megtörtént. És teret kell adni annak, amit a másik [áldozat] mondott, de már nem tudod tovább vinni a sztorit. Addigra mindent elvesztett Kiss László, [...] már nem zárhatják újra börtönbe, már nem járhat még egy kanosszát, már nincs honnan kirúgni” (I1).

A fenti idézet tehát azt mutatja, hogy – bár az újságírók vágyott célja az elkövetővel kapcsolatban a tettekkel való szembenézés kikényszerítése – a médiabíráskodásnak erre nincsenek meg az eszközei. A médiabíráskodás működési mechanizmusából sokkal inkább az következik, hogy az ismert elkövető közszereplői identitásának szimbolikus megsemmisítéséig (Direkkel szólva „társadalmi haláláig”) és/vagy a nyilvános bocsánatkérésig tart. Ha ez az ügy elején megtörténik, akkor az eset mélyebb feltárására elmaradhat, hiszen azt elsősorban éppen a bizonyítékképzés és a bocsánatkérés kikényszerítése motiválja. Ez figyelhető meg a Gothár-ügy példáján: Gothár Péter rendező szexualizsaklatás-ügye akkor került nyilvánosságra, amikor az intézményi vizsgálatot már lefolytatták, ő maga pedig az ügy nyilvánosságra kerülésével egy időben bocsánatot is kért. Bár a bocsánatkérést (Kiss és Marton bocsánatkéréséhez hasonlóan) kritizálták az újságírók, az mégis azonnal rövidre zárta az ügyet,³² nem ösztönözte az újságírókat további áldozatok felkutatására, hiszen a bizonyításra a bocsánatkérésben rejlő beismerés birtokában már nem volt szükség.

„A Gothár már bevallotta. A Marton tagadta először, és Martonnál a bocsánatkérés is olyan volt. A Gothár [bocsánatkérése] hasonlított, de azért egy esetet eléggé egyértelműen elismert. Nem szerencsés szóhasználattal, szembenézését mellőzve, de mégiscsak elismerte, a Martonnál ez se történt meg. A Martonnál ott tulajdonképpen [az áldozatok felkutatása] még a bizonyítási eljárás része volt, míg a Gothárnál ez már megvan” (I2).

Rendszerszintű problémák

Segíti az ügyek kiterjedését az is, ha általuk rendszerszintű problémákra lehet rámutatni, hiszen ebben az esetben az egyéni bűnön túl egy további réteg húzható az ügyre: további felelősök és további (akár indirekt) áldozatok vonhatók be érintettként. Ahogy az egyik újságíró megfogalmazta: az intézményi anomáliákra való rávilágítás „az ügycsinálás része” (I1). Erre példa ismét a Kiss László-ügy, ahol az Úszó Szövetség Kiss László melletti kiállása az úszósportban, sőt tágabb értelemben a versenysportban tapasztalható, olimpiai eredményességgel legitimált erőszak tematizálásához nyitotta meg a kaput a média számára (Virágh 2020b). Ha pedig az ügy eleve azért kerül valamely újságíró látóterébe, mert az áldozatot egy intézmény vagy a jogrendszer cserben hagyta (mint például Orosz Bernadett vagy az egyházi szexuális visszaélések esetében), az intézményi áruulás miatt a rendszerszintű problémák az ügy központi motívumát képezik.

³² Ez csak a kormányfüggetlen médiára igaz, a médiának a kormány ideológiai befolyása alatt álló részében a Gothár-ügyből politikai ügy lett, és ebben a „minőségében” erősödött fel.

Az ügyek egymásra épülése

Az ügyek „üggyé válását” segíti, a hírértéket növeli, ha van mihez kapcsolni, vagyis ha más ügyek korábban már megágyaztak a témának. Ahogy az egyik újságíró megfogalmazta: „nem lett volna Gothár-ügy, ha nincs Marton-ügy” (18). Hozzátehetjük, hogy Marton-ügy pedig valószínűleg a Weinstein-ügy nélkül nem lett volna. Ahogy Barkóczi Janka és Deli Eszter (2016:1) a hírek „szociális viszonylagossága” kapcsán kifejtik: a világ történései nem eredendően bírnak hírértékkel, hanem azt az újságírók informális konszenzusa alapján nyerik. Ennek pedig történeti aspektusa is van: bizonyos témákkal kapcsolatban – erre példaként a munkahelyi szexuális zaklatás mellett a családon belüli erőszakot és a környezetvédelmet hozták fel – a társadalmi érzékenységnek el kell érnie egy minimumszintet ahhoz, hogy egy adott cselekmény hírértékű normasértésnek számítsaon.

„A szomszédunkban lakott, amikor gyerek voltam egy házaspár, ahol a férfi folyamatosan agyba-főbe verte a nőt, de úgy, hogy volt, hogy csurom véresen csöngetett be hozzánk a nő, de a férfi mindig kiszabadult. Elvitték, akkor másnap visszajött. Az, hogy újságikkben lett volna ilyen esetről szó, fel se merült. [...] És van egy csomó ilyen dolog a társadalomban, ami idővel válik elfogadhatatlanná. És mai fejjel nem is értjük, hogy hogy nem volt korábban ebből ügy. [...] Hát szerintem ebben benne van a média, most nem tudom, hogy a családon belüli erőszaknál mi volt az a pont, de lehet, hogy itt is volt egy olyan eset, ami nagyon kirítt a sorból” (17).

„Azelőtt, mondjuk a színházi életben eszébe se jutott senkinek ezzel [a szexuális zaklatás témájával] foglalkozni. Most pedig nincs olyan, hogy nem foglalkoznak vele” (110).

A média a rendkívüli, „a sorból nagyon kirívó”, vagyis nagy hírértékű eseteket tudja jól képviselni, mint amilyen egy különösen kegyetlen erőszak eset, vagy egy köztisztületben álló ismert ember által elkövetett vétség. Ezen keresztül mutathatja be a problematizált jelenséget magát, ami növelheti a társadalom érzékenységét.³³ Ez pedig egy egymást kölcsönösen erősítő folyamat, hiszen a társadalmi érzékenység emelkedésével tovább nő a téma hírértéke, így újabb ügyek felbukkanására és megírására nyílik esély. A társadalmi érzékenység, fogadókészség és hírérték mellett a korábbi hasonló ügyek a média tanulási folyamatának szempontjából is fontosak. Az újságírók szintén ügyeken keresztül sajátítják el és gyakorolják be, hogyan kell bizonyos témákkal bánni. A megírt cikkek pedig egy következő ügyben referenciaponttá, hivatkozási alappá válnak.³⁴

Az újságírók személyes elkötelezettsége és felháborodása

Az újságíró hozzáállása az adott ügghöz, esetleges elfogultsága egy adott téma iránt szintén releváns tényező.³⁵ A megkérdezett újságírók szinte mind arról számoltak be, hogy a véleménycikkek megírásának kiváltó oka a személyes felháborodás volt, de előfordult, hogy egy a témát körbejáró, szakértőket megszólaltató (a véleménycikknél jóval visszafogottabb hangvételű) cikk megírását is a felháborodás, az igazságérzet motiválta.

„Az én áldozathibáztatásról szóló cikkem saját ötlet volt, mert elkezdtem olvasgatni a kommenteket. És totálian nem normális, hogy a kommentelők 90%-a folyamatosan olyanokat ír, hogy minek ment oda, és felidegesíted magad rajta. A te kezdedben van egy olyan eszköz, én azt totálian az erkölcsi kötelességemnek éreztem, hogy ezt a cikket megírjam” (11).

33 Az áldozathibáztatás széleskörű problematizálása és tematizálása szempontjából a Kiss-ügy (Virágh 2020b), a szexuális zaklatás szempontjából a Marton-ügy tekinthető egyfajta mérföldkönek.

34 A Kiss László-ügyben is megfigyelhető volt az ügy korábbi hasonló ügyekkel való összefűzése, mind intézményi (pl. Szepesi-ügy, Kiss Miklós-ügy) mind társadalmi szinten (pl. Zsanett-ügy, gólyatábori erőszak, kelenföldi erőszak, vagy a pécsi rendőrségi oktatóvideó ügye) (Virágh 2020b).

35 Ezt hívja Barkóczi és Deli (2016:2) a hírek „szubjektív viszonylagosságának”.

„Nem az, hogy el akarjuk lehetetleníteni az embert, hanem van egyfajta igazságérzet, és annak próbálsz megfelelni. Erről is szól az újságírás. Ha valami igazságtalanság történik, akkor fellépsz ellene” (17).

Emellett az újságírók értékrendje, személyes elkötelezettsége egy adott téma iránt (például nemek közti egyenlőtlenség, nők elleni erőszak) szerepet játszik abban is, hogy akkor is szülessen cikk, ha az adott információnak nem olyan magas a hírértéke (mert például nem ismert emberekről van szó). Továbbá abban is, hogy egy adott ügy „megnyugtató eredménnyel” záruljon, vagyis a médiabíráskodás az igazságszolgáltatás alternatív eszköze legyen.

„Újságcsináló fejjel nem azért írunk valamiről, mert ügy van, hanem mert fontosnak tartjuk, de nyilván ez egy kölcsönösen generáló folyamat. Egy kereskedelmi médium nem feltétlenül társadalomjobbító szándékkal kellene, hogy működjön, de ebben az esetben [a Marton-ügyben] igenis volt egy törekvés arra, hogy ezt tartsuk napirenden, ne engedjük el a sztorit, hogy bűnhődjön a bűnös, vagy legyen valami megnyugtató eredménye” (13).

A kereskedelmi média piacvezérelt működési logikája

Bár az újságírók társadalomjobbító szándékról, egyfajta „a társadalmi eligazító, jobbító funkcióját el nem látó közszolgálati média” (13) szerepét felvenni igyekvő közszolgálati szemléletről számoltak be, kereskedelmi online médiumoknál dolgozó újságírókként tevékenységüket óhatatlanul keretezi a profitorientált, a kattintást előtérbe helyező piaci logika is (Papp-Váry–Farkas 2019, Vékey 2019:44). Ez egyrészt azt jelenti, hogy ha egy téma nagyon felkapott, akkor nem tehetik meg, hogy ne írjanak róla, másrészt hatással van a feldolgozás módjára, harmadrészt a téma kifulladására is.

„Az újságírók látják, hogy mi meddig érdeklí az embereket, és ők alapvetően a kattintásra mennek. Amire már nem kattintanak, vagy nem elegendő, mert az emberek unják, meg mi is unjuk, mert már a huszadik cikkünket írjuk meg róla, és azt hiszem, hogy így áldoznak le ezek az ügyek” (14).

Az oknyomozó újságírói munkához, az áldozatok felkutatásához, de akár a szakértőket megszólaltató, adott témát alaposan körbejáró cikkhez is jóval több időre, a piaci logikából fakadó időnyomásnak való ellentartásra van szükség, ami különösen nehéz olyan körülmények között, ahol „tíz órát dolgozni egy cikken már nagy luxusnak számít” (11). Jól látszik ez az alábbi idézetből is, ahol a hét áldozatot megszólaltató, a Marton-ügyben különös jelentőségre szert tevő és hivatkozási ponttá váló cikk (Nádori 2018:10) születésének körülményeiről beszél a szerző:

„Amikor a Lilla kirakta ezt a posztot, utána két nappal elkezdtem ezen dolgozni, amikor még meg se nevezte, akkor. Megkerestem a Lillát, hogy én írnék erről a dologról, és [...] elkezdtem további áldozatokat keresni. [...] Eléggé érződött, hogy nagy az érdeklődés meg a botrány körülötte, ez is egy rendszerszintű probléma az újságírásban, ha elkezd nagyon pörögni a sztori, akkor van egy ilyen nyomás, hogy azt nagyon gyorsan meg kell írni. Hogy előbb írjuk meg, mint más, hogy akkor írjuk meg, amikor nagyon pörög, meg ilyesmi. Én ennek a nyomásnak mindig igyekszem ellenállni, és a Martonnál hál' Istennek összeállt egy hét alatt ez az anyag, de elég megfeszített meló volt” (18).

A feldolgozás módjának másik aspektusa – amire a piaci logika alapvető hatással van – a konkrét személyekkel és a társadalmi kérdésekkel való foglalkozás aránya. Bár az általam megkérdezett újságírók az elkövető megbüntetésére és elszámoltatására mellett a rendszerszintű okok és társadalmi összefüggések feltárását, sőt az azok megváltoztatására való törekvést tartották igazán fontosnak ezekben az ügyekben, többször panaszkodtak arra, hogy az olvasók többségét csak a dráma és a „szaftos részletek” érdeklik.

„Nem akarok naiv lenni, az emberek 80%-át csak az érdekli, hogy ki volt ez. Szaftos részletek. Sajnos ez hozza a kattintást” (I1).

„A név, a konkrétum mindent visz. Ha már kicsit elmélyedsz az okokban, az kevésbé érdekli az embereket. Ez általános” (I2).

Ez pedig minden bizonnyal kulcsszerepet játszik abban, hogy a médiabíráskodás diskurzusai az egyéni szint felé gravitálnak: az elkövető és az áldozat drámáját helyezik a középpontba, és az intézményi és társadalmi problémát is egyéneken keresztül világítják meg.³⁶ Egyéni traumák és egyéni bűnök adják a kulcsot az újságírók számára, hogy a nagyobb társadalmi problémákról beszéljenek, ami nem csak a kereskedelmi és közszolgálati szempontok összeegyeztetésében segít, hanem a tét növelésével és a probléma kitágításával a szimbolikus erőszakot is legitimálja. Így válnak egyes emberek valami náluk jóval nagyobb, problematikus, mégis általános jelenség reprezentálójává: Aczél Endre az áldozathibáztató társadalom szimbólumává a Kiss-ügyben, vagy Marton László a szexuális zaklató szimbólumává a #MeToo kapcsán. Ebben az esetben előfordulhat, hogy a társadalmi probléma által gerjesztett és a médiabíráskodással felszínre hozott feszültség a médiabíráskodás gyújtópontjában álló individuumra vetül:³⁷

„Igen, talán ez volt a legnagyobb bajom, hogy rengeteg volt az indulat, és egy csomó kommentelő olyan indulatokat vetített rá a történetre, az osztársadalmi düh a zaklatások miatt, és abban tényleg van valami szemétség, hogy ezt mind egy emberen akarjuk levérni. És amit kritizáltak, és ezzel egyetértek, hogy túl sokat foglalkozunk a konkrét üggyel, holott ez egy tendencia” (I4).

A szimbolikus erőszak aránytalanságának percepciója

Kevésbé az ügy lecsengését, mint inkább a médiabíráskodást kritizáló hangok felerősödését, vagyis a médiabíráskodás média feletti bíráskodásba fordulását segítheti a médiabíráskodással járó szimbolikus erőszak aránytalanságának percepciója. Míg a megkérdezett újságírók az áldozatok és az ügy iránt egyértelműen felelősséget éreznek – figyelembe veszik az áldozat szempontjait, kerülik az áldozathibáztató nyelvezetet, törekednek arra, hogy az áldozatnak a maguk eszközeivel igazságot szolgáltatassanak és a társadalmat érzékenyítsék – a vádlottal szemben a média felelősségének kérdése sokkal ellentmondásosabb. A vádlottal szembeni felelősség legtöbbször a jogi aspektus szigorú (korábban már tárgyalt) figyelembevételét jelenti – vagyis a tények szigorú ellenőrzését és a megbizonyosodást a bűnösségről. A szimbolikus erőszakhoz való hozzáállás ugyanakkor nem egységes.

Az egyik álláspont a szimbolikus erőszakot elhatárolja a saját tevékenységétől, így felelősséget sem vállal érte, ugyanis a szimbolikus erőszakot nem a leleplezést végrehajtó, a szakmai etikai és jogi szempontokat szigorúan betartó újságíró követi el, vagyis ahogy az egyik válaszadó megfogalmazta: „nem a média lincseli meg ilyenkor, hanem a kedves olvasó” (I5). Másrészt egy újságíró, aki foglalkozásából adódóan hozzá lehet szokva a kommentelők erős kritikájához vagy akár fenyegetéséhez, nem feltétlenül érzékeli ugyanolyan súlyosnak ezt a fajta szimbolikus erőszakot.

„Ez a lincselés szó nagyon szúrja a csőrömet, és ezt teljesen aránytalannak érzem. [A Marton-ügyben] történt egy konkrét abúzus, nem egy, hanem rengeteg, versus a kommentelők kommentelnek, ez nem áll arányban. Ezt [hogy Martont meglincselték] komoly emberek, szakmabeliek is mondják, színházban

36 A Kiss László-ügyben a rendszerszintű intézményi problémákat elsősorban Gyárfás Tamás személyén keresztül, a társadalmi problémákat (az áldozathibáztatást) pedig elsősorban Aczél Endrén (továbbá Gyárfás Tamáson, Friderikusz Sándoron, Csapó Gáboron) keresztül (Virágh 2020b) mutatta be a média.

37 Ez pedig kritika tárgyává, a média feletti bíráskodás alapjává válhat.

dolgozó emberektől is hallom. Miközben annyi történt, hogy csúnyát mondtak rá a Facebookon. A mértékadó újságokban ilyen nem történt. A Facebookon meg egy sima filmkritika alatt is ilyeneket írnak. [...] Nekem sima kritikám alatt is volt veréssel fenyegető komment” (12).

Mások ugyanakkor az ügyek közösségi médiába való bekerülését problematikusnak – bár elkerülhetetlennek – ítélik, éppen az aránytalanság potenciálja miatt, hiszen a közösségi médiát is magában foglaló médiabíráskodásnak a jogrendszerrel ellentétben nincsenek kifinomult és kodifikált eszközei arra, hogy a bűn mértékéhez igazítsa a büntetést.

„A közösségi média, a kommentelés a 21. század pestise. A legrosszabb dolog, mindenkiből a legrosszabbat hozza ki. De ettől függetlenül meg neked ezzel számolnod kell, és hajlamosak vagyunk elfelejteni, hogy ha megírunk valakiről egy ilyen dolgot, azzal kitesszük őt ennek a lincseléses dolognak. És attól még, hogy valaki bűnös, a méltányos bűnhődés vagy büntetés meg kell, hogy illessen mindenkit. Tehát például ez tabutéma, a szexuális molesztálókat is megilleti a méltányosság. Az a probléma, hogy itt nem a világi igazságszolgáltatás eszköztára megy végig ezeken az embereken, hanem médiaügyek vannak, meg esetleg intézményi eljárások. Mert ugye mi történik, valaki ellopja a tűzifát. Vagy ittasan vezet. Vagy elüt valakit a zebrán, mert figyelmetlen. Ilyenkor jön a világi igazságszolgáltatás, kiszabja a büntetést, leüli a büntetést, és utána a társadalomnak legalábbis a józanabbik része, és én is ezen a véleményen vagyok, leülte a büntetését, és utána folytassa az életét” (18).

A médiabíráskodásban mindez nem működik. Bár volt olyan újságíró, aki – hosszas gondolkodás után – épp a túlbüntetés, az „overkill” (14) elkerülését fogalmazta meg a média elkövetővel szembeni fő felelősségének, a közösségi média korában erre a médiának – hacsak nem akar az ügy nyilvánosság elé tárásáról eleve lemondani – valójában nincs semmilyen eszköze.

„A média felelőssége a moderálás is például. Hogy mennyire engedi elszabadulni az indulatokat. De hát mindenképpen elszabadulnak, pro, kontra” (110).

„Ha kipoztatsz valamit mint [híroldal], azt onnantól kezdve nem tudod kontrollálni. Elég szigorú irányelvek vannak, hogy mit törölhetsz ki és mit nem. Ha valaki azt írja, hogy a Marton egy mocskos zsidó, azt töröld. Ez már nem a szabad véleménynyilvánítás. De ha azt mondja, hogy egy gecí, aki megérdemli, hogy kirúgják, az vélemény. De innentől elkezdődik a boszorkányüldözés” (11).

Ezen kívül a közösségi médiában is jelen lévő online híroldalaknak – és itt ismét visszatérhetünk a piacvezérelt működési logikára – gazdasági szempontból kifejezetten előnyös, ha a kommentelők felháborodásukban aktivitást generálnak az oldalon, így azt – gazdasági szempontból – nem visszafogni, hanem erősíteni áll érdekükben.

„Én annak a híve lennék ilyenkor, hogy tessenek kommentelni, amit a hatályos törvényeken belül lehet. Én előszeretettel hergeltem az oldalt követő trollokat, amikor odajöttek a cikkek alá hörögni, akkor én mindig egy kicsit úgy odaböködtem, hogy mi a bajod ezzel [...] mondjad, mondjad, generáld még nekünk oldalletöltést! Engem nem zavar, sójt. Tehát nyilván ez ilyen ártatlan dolog, tehát én nem uszítottam semmit, csak annyit provokáltam, hogy pörgessék az oldalt” (15).

Az ügyek politikai térbe kerülése

Bár a válaszadó újságírók a nemi alapú erőszakkal kapcsolatos ügyeket alapvetően politikafüggetlen ügyként kezelik, és a pártpolitikai szempontokat igyekeznek ezen ügyeken kívül tartani, az ügyek politikai eszközként való felhasználása (mint ahogy például a Gothár-ügyben történt a kormányközeli médiumok

esetében) visszatartó erőt képviselhetnek egyes újságírók számára.³⁸

„Alapvetően nem lenne szabad elhallgatni, nem lenne szabad. Ha a [híroldal] azt gondolja, hogy ez egy olyan ügy, amit hangsúlyosan kell kezelni, akkor az Origo miatt nem kezelhetjük kevésbé hangsúlyosan. De emberek vagyunk, megfordul a fejünkben, hogy Jézusom, amit én írok, azt fogja esetleg a Fidesz felhasználni. De a hivatalos válasz az, hogy nem” (I2).

ÖSSZEFOGLALÁS

Az eredmények alapján kijelenthető, hogy – ahogy arra más nem centrumországbeli szerzők is rámutattak (Direk 2020, Ray–Dutta 2015) – a médiabíráskodás Magyarországon is sok esetben válságtünet: éppen azért kerül rá sor, mert az áldozatokat védeni hivatott intézményrendszerek az esetek jelentős részében nem kezelik érdemben a problémát, így a média, mint „negyedik hatalmi ág” lép a hagyományos igazságszolgáltatás helyébe. Több, az újságírók által említett ügyben a felelősségre vonás a média nyomásának eredményeként valósulhatott meg, vagy magában a médiabíráskodásban öltött testet. A médiabíráskodás sok esetben tehát a felelősségre vonás hiányára adott válaszként is értelmezhető.

Az interjúk alapján úgy tűnik, hogy a független, szeriöz online médiánál dolgozó újságírók a nemi alapú erőszakügyekben az áldozat és az ügy iránt egyértelmű felelősséget éreznek: fő motivációjuk az elkövető felelősségre vonása, az igazságszolgáltatás facilitálása az áldozat maximális védelmének biztosítása mellett, valamint a társadalom érzékenyítése, megváltoztatása, „jobbítása” is az ügyek társadalmi aspektusaira való rámutatás révén. Vagyis az újságírókban megvan az ambíció a médiabíráskodásban rejlő emancipatorikus potenciál beteljesítésére mind egyéni, mind társadalmi szinten.

A médiabíráskodás kemény korlátját a sajtótörvények jelentik, vagyis Magyarországra egyáltalán nem tűnik igaznak Greer és McLaughlin (2011:27) megállapítása, miszerint a vádlott teljesen védetlen lenne: rágalmozásért bármikor tehet feljelentést. Az akár jogi értelemben vett bizonyíthatóság pedig egyfajta „belépési korlátot” képez. Végül a belső morális motivációk és a jogszabályoknak való megfelelés mellett a harmadik fő korlátozó és egyben kényszerítő tényező a piaci logikának való megfelelés. A médiabíráskodás újságíró aktorai tehát a morális, jogi és piaci szempontok gyakran egymásnak is ellentmondó elvárásainak háromszögében mozognak.

Az, hogy miből lesz ügy, melyik ügy válik nagygyá és melyik cseng le hamar, számos olyan tényezőtől függ, ami a médiabíráskodásban rejlő különböző torzításokra, így az emancipatorikus potenciál korlátaira hívja fel a figyelmet. A legkézenfekvőbb ilyen tényező a szereplők ismertsége és az „ideális áldozati” képnek való megfelelés. Az „ideális áldozati” képnek meg nem felelő áldozat a média kapuőrein is nehezebben jut át, hiszen a „megírhatóság” minimumfeltétele, hogy az áldozat és története az újságíró számára hitelesnek tűnjön. Hasonló nehézséget jelent a perelhetőség kérdése, ami azt jelenti, hogy az újságírók az áldozatoktól nem csak a történetük közzétételéhez való hozzájárulást, hanem egy esetleges per esetén az anonimitásból való kilépést is kéri – ami egyúttal a szimbolikus erőszaknak való kitettség kockázatát jelenti az áldozatok számára.

Az áldozattal kapcsolatos további torzító tényező az ismertség, amely a közösségi média korában speciális tőkeként is szolgál: lehetőséget ad a már létező követőtáborral rendelkező áldozatnak arra, hogy kikerülve a média hagyományos kapuőreit, a saját kezébe vegye története nyilvánosságra hozatalának kérdését. Akinek ilyen ismertségi, kapcsolati tőke nem áll rendelkezésére, annak – ahogy például Orosz Bernadett esetében láttuk – saját bántalmazásának „tőkésítése” nyithatja meg az utat a nyilvánossághoz. Ez utóbbi arra is rávilágít,

³⁸ A nemi alapú erőszakügyek politikai instrumentalizálásának témája, és ezen instrumentalizálás visszahatásának vizsgálata szétfeszítené ennek a tanulmánynak a kereteit, ezért arra itt és most nem vállalkozom.

hogy egy kevesebb kapcsolati tőkével rendelkező (alacsonyabb társadalmi státuszú) áldozatnak milyen extra árat kell adott esetben fizetnie a médiabíráskodáshoz, és ezen keresztül a formális igazságszolgáltatáshoz való hozzáférést.

Fontos tényező emellett a vádlott reakciója: tagadása vagy bocsánatkérése is. A bocsánatkérés aktusa nem csak a morális elégtétel miatt lényeges, hanem azért is, mert a médiabíráskodás keretrendszerében – a jogon kívül eső, jogi értelemben vett bizonyítékokat felvonultatni nem képes ügyekben, mint amilyenek igen gyakran a nemi alapú erőszakügyek is – a bocsánatkérésben rejlő beismerés szolgál a vád végső, perdöntő bizonyítékaként, egyúttal a médiabíráskodással törvényszerűen együtt járó, az elkövetőt érő szimbolikus erőszak legitimációjaként. Bár a médiabíráskodásban részt vevő újságírók két fő célja az elkövető elszámoltatása és a rendszerszintű problémákra való rámutatás, az ügy feltárásának – és így az intézményi, társadalmi beágyazottság bemutatásának – paradox módon sokszor éppen az elkövető kezdeti tagadása kedvez, ami az ügy kibontására, bizonyítékok gyűjtésére, további tanúk és áldozatok felkutatására ösztönzi a médiát, míg az elkövető gyors beismerése és bocsánatkérése elfojtja, „rövidre zárja” az ügyet. Így a tágabb kontextus, a társadalmi aspektus bemutatására nem tud sor kerülni, és a bocsánatkérés után jelentkező további áldozatok számára sem lesz adott a médiabíráskodás általi igazságszolgáltatás lehetősége, ahogy az a Kiss-ügyben és a Gothár-ügyben is látszott.

A piacvezérelt működési módból adódóan jellegzetessége a médiabíráskodásnak az egyéni történetek kiemelt szerepe, vagyis az egyéni drámák felülsúlyozása az ügy társadalmi vetületeihez képest. Ez egyrészt egyenesen következik a média egyszerűsítésre és dramatizálásra való törekvéséből, másrészt Magyarországon a politikai hatalomtól függetlenül működő újságírók számára ez biztosítja a kulcsot a piaci és a kvázi-közszolgálati szempontok összeegyeztetéséhez: az általuk egyébként fontosnak tartott társadalmi ügyek tematizálásához, a szemléletformáláshoz. Ez ugyanakkor óhatatlanul azzal a következménnyel jár, hogy a médiabíráskodás által is gerjesztett indulatok az ügy középpontjában álló egyénre, egyénekre koncentrálódnak, ami felveti a szimbolikus erőszak aránytalanságának kritikáját, így végső soron a médiabíráskodás és a benne manifesztálódó igazságszolgáltatás sikere ellen dolgozik: a médiabíráskodás média feletti bíráskodásba fordulását segíti.

Az arányos büntetés elvárását Direk (2020:40) is hangsúlyozza, az eredmények azonban arra engednek következtetni, hogy ez a gyakorlatban nem kivitelezhető. A közösségi média korában ugyanis a nyilvános térbe került ügyek fölött a média hagyományos szereplői még ha akarnak sem tudnak többé teljes kontrollt gyakorolni. A másik elméleti reflexió lehet, hogy – bár Wood és szerzőtársai (2019:380) a „virális igazságszolgáltatás” leírásakor megkísérlik élesen elhatárolni a jelenséget a Greer és McLaughlin által definiált médiabíráskodástól – a tanulmányban szereplő ügyek épp az elhatárolás nehézségére hívják fel a figyelmet: minden a hagyományos médiában kezdődő ügy szerves része a közösségi médiában folyó médiabíráskodás is, ahogy a közösségi médiában induló ügyeknek is – bizonyos feltételek fennállása esetén – megvan az esélye bekerülni a hagyományos médiába.³⁹ Ez azt jelenti, hogy az újságírók által gerjesztett és működtetett médiabíráskodás, és a közösségi médiában folyó „virális igazságszolgáltatás” egymásba folynak és folyamatos kölcsönhatásban állnak egymással, vagyis éles elhatárolásuk problematikus lehet. A nyilvános megszégyenítés fő terepe a hagyományos médiából induló ügyek esetén is a közösségi média lesz, ahol a szimbolikus erőszak nem igazítható hozzá az elkövetett bűn mértékéhez. A megbélyegzés lehetőségének pedig nem csak a feltételezett elkövető, hanem az áldozat is ki van téve.

³⁹ Erre példa a Marton-ügy és az újságírók által említett Orosz Bernadett-ügy mellett Bándy Kata ügye is (Parti 2013).

Összességében a tanulmány legfontosabb hozadékának a médiabíráskodás egyéni és társadalmi szintű emancipatorikus potenciálja mellett e potenciál korlátainak és torzításainak empirikus adatokra alapozott bemutatását tartom, ami hozzájárulhat a nemi alapú erőszak társadalmi megítélésével és a média ebben játszott szerepével kapcsolatos tudományos tudás bővítéséhez, egyúttal a médiabíráskodás, és tágabb értelemben a moralizáló beszédmód működésének megértéséhez is. Ugyanakkor itt még egyszer szükséges megemlékeznünk a kutatás korlátairól, miszerint a fenti eredmények mindössze a magyarországi, online, szeriöz és kormányfüggetlen médiára nézve adhatnak támpontokat a médiabíráskodás működésmódját és az újságírók motivációit illetően. A média más részeit érintő, illetve más típusú ügyekkel foglalkozó médiabíráskodás jellemzőinek feltárása jövőbeli kutatások témája lehet.

HIVATKOZÁSOK

- Amnesty International (2012) *Magyarország: meg nem hallott segélykiáltások: a nők nem kapnak megfelelő védelmet a családon belüli szexuális erőszak ellen*. Budapest: Amnesty International Magyarország.
- Bajomi-Lázár P. (2003) Az objektivitás-doktrína nyomában. A politikai újságírás normái az Egyesült Államokban. *Médiakutató*, 4(2), 13–38.
- Bajomi-Lázár P. (2017) Manipulál-e a média? *Médiakutató*, 18(4), 61–79.
- Balogh Z. (2017) Oroszlán Szonja is megszólalt Marton László ügyével kapcsolatban. *24.hu*. Elérhető: <https://24.hu/szorakozas/2017/10/24/oroszlán-szonja-is-megszólalt-marton-laszlo-ugyvel-kapcsolatban/#> [Letöltve: 2021-06-13].
- Barkóczy J. – Deli E. (2016) Egy hazai katasztrófa hír és a negatív hírek közlésének stratégiája. *Jel-Kép*, (3), 1–9. <http://dx.doi.org/10.20520/JEL-KEP.2016.3.1>.
- Bátorfy A. (2017) Az állam foglyul ejtésétől a piac fogvatartásáig: Orbán Viktor és a kormány médiamodelleje 2014 után. *Médiakutató*, 18(1/2), 7–30.
- BenEzer, G. (2000) Trauma Signals in Life Stories. In Rogers, K. L. – Leydesdorf, S. – Dawson, G. (szerk.) *Trauma and Life Stories*. London: Routledge, 39–54.
- Boltanski, L. (1987) *Leleplezés és igazságérzet. Avagy hogyan lehet úgy tiltakozni, hogy közben normálisak maradjunk?* Budapest: ELTE Szociológiai Intézet és Továbbképző Központ.
- Bowen, G. A. (2008) Naturalistic inquiry and the saturation concept: a research note. *Qualitative Research*, 8(1), 137–152. <http://dx.doi.org/10.1177/1468794107085301>.
- Bryman, A. (2012) *Social Research Methods*. 4. kiad. Oxford: Oxford University Press.
- Carey, J. W. (1992) *Communication as Culture: Essays on Media and Society*. Revised. New York, London: Routledge, Taylor & Francis Group.
- Charmaz, K. (2006) *Constructing grounded theory. A Practical Guide Through Qualitative Data Analysis*. London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE.
- Charmaz, K. – Belgrave, L. L. (2012) Qualitative Interviewing and Grounded Theory Analysis. In Gubrium, J. F. – Holstein, J. A. – Marvasti, A. B. – McKinney, K. B. (szerk.) *The SAGE Handbook of Interview Research. The Complexity of the Craft*. 2. kiad. Los Angeles, London, New Delhi, Singapore, Washington DC: SAGE, 347–366.
- Chesterman, M. (1997) OJ and the dingo: How media publicity relating to criminal cases tried by jury is dealt with in Australia and America. *The American Journal of Comparative Law*, 45(1), 109–147. <http://dx.doi.org/10.2307/840961>.
- Christie, N. (1986) The Ideal Victim. In Fattah, E. (szerk.) *Crime Victim to Crime Policy*. London: Palgrave Macmillan, 17–30.
- Császi L. (2001) A rituális kommunikáció neodurkheimi elmélete és a média. *Szociológiai Szemle*, 11(2), 3–15.
- Császi L. (2002) *A média rítusai*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Császi L. (2005) A Mónika-show kulturális szociológiája. *Médiakutató*, 6(3), 21–36.
- Császi L. (2010) Műfaj-és narratívaelemzés a médiakutatásban. *Médiakutató*, 11(1), 69–81.
- Digitális Közönségmérési Tanács (2016) *Beköszöntött a tavasz az áprilisi toplistákba*. dkt.hu. Elérhető: <http://dkt.hu/blog/bekoszontott-a-tavasz-az-aprilisi-toplistakba> [Letöltve: 2021-10-25].
- Digitális Közönségmérési Tanács (2017) *Hírek. Októberi toplista eredmények*. dkt.hu. Elérhető: <http://dkt.hu/blog/oktoberi-toplista-eredmenyek> [Letöltve: 2021-10-25].
- Direk, Z. (2020) Politics of Shame in Turkey: Public Shaming and Mourning. *Sophia*, (59), 39–56. <http://dx.doi.org/10.1007/s11841-020-00772-x>.
- European Commission (2016) *Gender-based violence* (Special Eurobarometer Report No. 449). European Union.
- Gilmour, F. (2013) The Girl in the Cellar: Media Representations of Natascha Kampusch. *Current Issues in Criminal Justice*, 25(2), 645–666. <http://dx.doi.org/10.1080/10345329.2013.12035988>.
- Greer, C. (2017) News Media, Victims and Crime. In Davies, P. – Francis, P. – Greer, C. (szerk.) *Victims, crime and society*. 2. kiad. Los Angeles; London; New Delhi; Singapore; Washington DC; Melbourne: SAGE, 48–65.
- Greer, C. – McLaughlin, E. (2011) Trial by media': Policing, the 24-7 news mediasphere and the 'politics of outrage'. *Theoretical Criminology*, 15(1), 23–46. <http://dx.doi.org/10.1177/1362480610387461>.
- Greer, C. – McLaughlin, E. (2012a) Media justice: Madeleine McCann, intermediatization and 'trial by media' in the British press. *Theoretical Criminology*, 16(4), 395–416. <http://dx.doi.org/10.1177/1362480612454559>.

- Greer, C. – McLaughlin, E. (2012b) Trial by media: Riots, looting, gangs and police chiefs. In Peay, J. – Newburn, T. (szerk.) *Policing, Politics, Culture and Control: Essays in Honour of Robert Reiner*. London: Hart, 135–153.
- Harcup, T. – O’Neill, D. (2017) What is news? News values revisited (again). *Journalism Studies*, 18(12), 1470–1488.
- Hartai L. (2015) *Médiaesemény – esettanulmányok*. Budapest: Wolters Kluwer Kft.
- Herczeg S. (2020) Lúgos támadás: az elkövető védője „üzemi balesetként” akarja kártéríteni a súlyos csonkítást elszenvedett Renner Erikát. *nlc*. Elérhető: https://nlc.hu/csalad/20201116/lugos-tamadas-karterites-renner-erika/?fbclid=IwAR1FSWdbylYptH1zQo9nfZaHzs_lw4jJ09jZKR8f6JfS7vFOGMOcV_ISMLk [Letöltve: 2021-06-11].
- Hornyik Zs. (2020) Családon belüli erőszak Magyarországon – Interjú Solt Ágnessel. *Belügyi Szemle*, 68(2), 123–129. <http://dx.doi.org/10.38146/BSZ.2020.2.10>.
- Inglis, T. – MacKeogh, C. (2012) The double bind: Women, honour and sexuality in contemporary Ireland. *Media, Culture & Society*, 34(1), 68–82. <http://dx.doi.org/10.1177/0163443711427200>.
- Jenei Á. (2005) Kereskedelmi televízió és demokrácia. *Médiakutató*, 6(3), 7–19.
- Jewkes, Y. (2004) *Media and crime*. London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE.
- Jogi Fórum (2014) Nem évülnek el a gyermekekkel szembeni szexuális bűncselekmények- Az Országgyűlés elfogadta a Büntető törvénykönyv módosítását. *Jogi Fórum*. Elérhető: <https://www.jogiforum.hu/hirek/32787> [Letöltve: 2021-06-11].
- Kerner Z. (2017) Németh Kristóf megfelelőnek látta az alkalmat arra, hogy a hamis nemierőszak-vadakról értekezzen. *24.hu*. Elérhető: <https://24.hu/kultura/2017/10/20/nemeth-kristof-megfelelonek-latta-az-alkalmat-arra-hogy-a-hamis-nemi-eroszak-vadakrol-ertekezzen/> [Letöltve: 2021-06-13].
- Kiss B. – Szabó G. (2019) A médiafölénnyről. *Politikatudományi Szemle*, 28(4), 65–86. <http://dx.doi.org/10.30718/POLTUD.HU.2019.4.65>.
- Kiss B. – Szabó L. P. – Farkas X. (2021) Ki lehet áldozat? Viktimizáció a 2017-es magyar metoo-vitában. *Politikatudományi Szemle*, 30(1), 104–126. <http://dx.doi.org/10.30718/POLTUD.HU.2021.1.104>.
- Kormos N. (2011) A Zsanett-ügy kezdeti szakasza a bulvársajtóban. In Balogh L. – Kassa N. – Sinkó Z. (szerk.) *Nők mint az erőszak áldozatai a médiában. Álláspontok és esettanulmányok*. Budapest: MONA, 16–19.
- Kovács B. (2017) Két újabb áldozat vall: a Marton-ügy súlyosabb, mint gondoltuk. *Index*. Elérhető: https://index.hu/kultur/2017/10/26/ket_ujabb_aldozat_vall_marton_laszlo_ugy_szexualis_zaklatas_vigszinhaz/ [Letöltve: 2021-06-11].
- Kovács M. D. (2017) Stohl szerint Marton úriember, a főnökök beosztottakat dugnak. *Index*. Elérhető: https://index.hu/kultur/2017/10/24/stohl_andras_marton_laszlo_class_fm_morning_show/ [Letöltve: 2021-06-13].
- Kvale, S. (1996) *InterViews. Introduction to Qualitative Research Interviewing*. Thousand Oaks, London, New Delhi: SAGE.
- Lonne, B. – Parton, N. (2014) Portrayals of child abuse scandals in the media in Australia and England: Impacts on practice, policy, and systems. *Child abuse & neglect*, 38(5), 822–836. <http://dx.doi.org/10.1016/j.chiabu.2014.04.020>.
- Nádori P. (2018) *A Marton László szexuális visszaéléseiről szóló híradások az online médiában*. Mérték Médiaelemző Műhely.
- Noor, M. – Shnabel, N. – Halabi, S. – Nadler, A. (2018) Amikor a szenvedés szenvedést szül: Az áldozati versengés pszichológiája erőszakos csoportközi konfliktusokban. In Fülöp, É. – Kővágó, P. (szerk.) *A kollektív áldozati szerep szociálpszichológiája*. Budapest: Oriold és Társai, 71–124.
- Norris, P. (2001) Angyali kör? A politikai kommunikáció hatása a poszt-indusztriális demokráciákra. *Médiakutató*, 2(3).
- Papp-Váry Á. F. – Farkas M. (2019) Ha csak egy tanulmányt olvas el, ez legyen az!- Avagy mi az a clickbaiting , és miért utálja mindenki? In Róka J. – Kiss F. (szerk.) *Annales Tomus XII*. Budapest: Budapesti Metropolitan Egyetem, 12, 124–135.
- Parti K. (2013) „Kriminális” hírszelekció az online és a print médiában I. rész. *Infokommunikáció és Jog*, 10(3), 39–43.
- Parti K. (2014) „Kriminális” hírszelekció az online és a print médiában II. rész. *Infokommunikáció és Jog*, 11(1), 44–49.
- Parti K. – Szabó J. – Virág G. (2016) A média azt üzente...: Szexuális erőszakkal kapcsolatos ismeretek, vélemények és attitűdök vizsgálata egy médiakampány kapcsán. *Médiakutató*, 17(2), 7–24.
- Parti K. – Szabó J. – Virág G. (2017) A szexuális erőszak jellemzői egy aktakutatás tükrében. In Parti K. (szerk.) *Szexuális erőszak: mítosz és valóság*. Budapest: Országos Kriminológiai Intézet, 159–198.
- Powell, A. (2015) Seeking rape justice: Formal and informal responses to sexual violence through technosocial counter-publics. *Theoretical Criminology*, 19(4), 571–588. <http://dx.doi.org/10.1177/1362480615576271>.
- Prischetzky R. (2011) Damu Roland esete a média tükrében- Bűnös vagy áldozat? In Balogh L. – Kassa N. – Sinkó Z. (szerk.) *Nők mint az erőszak áldozatai a médiában. Álláspontok és esettanulmányok*. Budapest: MONA, 20–23.

- Ray, A. – Dutta, A. (2015) Media Glare or Media Trial Ethical Dilemma between two Estates of India Democracy. *Online Journal of Communication and Media Technologies*, 5(2), 92–106. <http://dx.doi.org/10.29333/ojcm/2507>.
- Sárközy T. (2017) Erkölcs és jog a média torz tükrében- Egy mesterséges sportbotrány margójára, avagy nagy ügy lett a Kiss-ügy. *Miskolci Jogi Szemle*, 12(2), 511–518.
- Smith, C. P. – Freyd, J. J. (2013) Dangerous Safe Havens: Institutional Betrayal Exacerbates Sexual Trauma. *Journal of Traumatic Stress*, (26), 119–124. <http://dx.doi.org/10.1002/jts.21778>.
- Smith, C. P. – Freyd, J. J. (2014) Institutional Betrayal. *American Psychologist*, 69(6), 575–587. <http://dx.doi.org/10.1037/a0037564>.
- Spronz J. (2016) *A jog hálójában*. Budapest: Patent Egyesület.
- Strauss, A. – Corbin, J. M.(szerk.) (1997) *Grounded theory in practice*. Thousand Oaks, London, New Delhi: SAGE.
- Thacker, L. K. – Day, L. (2017) Rape Culture, Victim Blaming, and the Role of Media in the Criminal Justice System. *Kentucky Journal of Undergraduate Scholarship*, 1(1), 89–99.
- Tófalvy T. (2016) Pizsamás bloggerek, hiteles újságírók: az újságírás határmunkálatainak fogalmi alapjairól. *Szociológiai Szemle*, 26(1), 4–17.
- Vékey Z. Á. (2019) *Az online hírmédia üzletmodell-váltása* (Doktori (PhD) értekezés). Budapesti Corvinus Egyetem, Társadalmi Kommunikáció Doktori Iskola, Budapest. <https://doi.org/10.14267/phd.2019035>
- Virág G. (2001) *A szexuális erőszak áldozatai* (Doktori (PhD) értekezés). Miskolci Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Miskolc. Elérhető: <http://midra.uni-miskolc.hu/document/5730/1175.pdf> [Letöltve: 2021-10-25].
- Virágh E. (2019) Cinkosság és szolidaritás: Identitás-konstrukciók egy nemi erőszak-ügy kapcsán. *Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris eFolyóirat*, 9(1), 112–131.
- Virágh E. A. (2020a) A „megkérdőjelezhetetlen áldozat” diszkurzív konstrukciója. *Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris eFolyóirat*, 10(1), 114–137. <http://doi.org/10.14232/tntef.2020.1.114-137>
- Virágh E. A. (2020b) Az egyéni büntől a társadalmi felelősségig. Médiabíráskodás Kiss László, az úszóvágatott szövetségi kapitányának nemierőszak-ügyében. *Szociológiai Szemle*, 30(4), 45–72. <http://dx.doi.org/10.51624/SzocSzemle.2020.4.3>.
- Wood, M. – Rose, E. – Thompson, C. (2019) Viral justice? Online justice-seeking, intimate partner violence and affective contagion. *Theoretical Criminology*, 23(3), 375–393. <http://dx.doi.org/10.1177/1362480617750507>.
- Wright, J. W. – Ross, S. D. (1997) Trial by media?: Media reliance, knowledge of crime and perception of criminal defendants. *Communication Law and Policy*, 2(4), 397–416. <http://dx.doi.org/10.1080/10811689709368632>.
- Zombory M. (2019) *Traumatársadalom. Az emlékezetpolitika történeti-szociológiai kritikája*. Budapest: Kijárat.

FÜGGELÉK

Az elemzés során azonosított kódok, témák és altémák szerint csoportosítva:⁴⁰

A médiabíraskodás kezdete és a leleplezés feltételei (20):

1. A leleplezés „hivatalos” feltételei, a megírhatóság szempontjai (16):
 - az áldozatok védelme; az áldozatok előlépése; elhatárolódás a bulvártól; elhatárolódás a kormány médiától; fact checking; hihető történet; hiteles áldozat; legyen bizonyítható; legyen eljárás; legyen közérdekű; legyenek tanúk; a vádlott nevesítése; perelhetőség; több áldozat mint bizonyíték; több áldozat nagyobb súly; a vádlott védelme.
2. Kilépés a hivatalos keretből (4):
 - hozzáférés a nyilvánossághoz; közösségi média; média mint végső megoldás; segítség mint cél.

Az ügyek felerősödésében és lecsengésében szerepet játszó faktorok (39):

1. Az ismert és/vagy köztiszteletben álló ember hírértéke (4)
 - ismert áldozat; ismert elkövető; köztiszteletben álló elkövető; más közszereplők bevonódása.
2. A vádlott reakciója, és a személyét érintő következmények (7)
 - a vádlott ne maradjon pozícióban; a vádlott tagadása; a vádlottat érintő következmények; beismerés, szembenézés, bocsánatkérés; büntetés és megbűnhődés; a szembenézés hiánya.
3. Rendszerszintű problémák (3)
 - intézményi áruulás; intézményi kérdések; társadalmi aspektusok körbejárása.
4. Az ügyek egymásra épülése (7)
 - a #MeToo mint mérföldkő; a Kiss-ügy mint mérföldkő; a média tanulási folyamata; a téma hírértéke; az ügyek társadalomformáló ereje; korábbi ügy mint előzmény; társadalmi normák változása.
5. Az újságírók személyes elkötelezettsége és felháborodása (7)
 - a társadalom érzékenyítése mint cél; az újságírónak fontos téma; felelősségre vonás mint cél; igazságszolgáltatás mint cél; személyes felháborodás; társadalomjobbító szándék; véleménycikk születése.
6. A kereskedelmi média piacvezérelt működési logikája (5)
 - a közérdeklődés követésének kényszere; az ügyek fáradása; időnyomás; kattintékonyság; olvasottság.
7. a szimbolikus erőszak aránytalanságának percepciója (4)
 - aránytalan büntetés; kommentelés; lincselés; szimbolikus erőszak.
8. az ügyek politikai térbe kerülése (2)
 - az ügyek politikai megítélése; az ügy mint politikai eszköz.

⁴⁰ Zárójelben az egyes témákhoz és altémákhoz tartozó kódok darabszáma látható.

GENERÁCIÓS VÁLTOZÁSOK A ROMA DIPLOMÁSOK ÉLETÚTJÁBAN

A TÁRSADALMI REZILIENCIA HATÁSA²

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2021.3.86>

A KUTATÁS ELŐZMÉNYEI, PROBLÉMAFELVETÉS

A dolgozat azt kívánja a tudomány górcsőve alá venni, hogy a nem-roma tudományos és nyilvános média-, valamint aktivista diskurzusok milyen hatásmechanizmusokat generáltak eddig a roma emberek önnarratíváira, identitására és reprezentációjukra. Munkám egy tudományos kritikai társadalomreflexió (DiAngelo 2018, Fraser–Honnet 2003, Hooks 1989, Said 1978, Spivak 1988, Young 1988). A disszertáció fókuszában azok a kérdések, meglátások és észrevételek állnak, amelyek az elmúlt évszázadokban a nem-roma embertől irányultak a „cigányokra,”³ az általuk vélelmezett tudományos objektivitáson keresztül (bármilyen is legyen az), vagyis a dolgozat a roma emberek visszakerdezéséről szól egy roma ember narratíváján keresztül.

Meglátásom szerint csekély azoknak a tudományos írásoknak a száma, amelyek a romák önértelmezését kontextualizálják roma emberek narratíváin keresztül. A területi, társadalmi, történelmi, politikai és gazdasági változások eredménye, hogy a roma értelmiségi emberek is szeretnék saját identitásukat definiálni a tudományban, az úgynevezett tudományos aktivizmusban, valamint a különféle társadalmi mozgalmakban (Mirga–Kruszelnicka 2018, Rostas–Rövid 2018). Dolgozatomban generációs változásokról, mobilitásokról és a roma diplomások identitásáról beszélek a mai magyar társadalmi közegben, amelyet a reziliencia fogalmán keresztül értelmezek.

Disszertációm fő hipotézise szerint a roma emberek többsége részesült az oktatási rendszer diszkriminációjában és szelekciójában, valamint elszenvető volt a nyilvános formális és informális terek különböző rasszista, kategorizáló, etnicizáló beszédének, bánásmódjának, amely nagymértékben meghatározza identitásukat és társadalmi emancipációjuk lehetőségét (Acton 2016, Hancock 2002, Kállai 2014, Kemény 2000, Kovács–Szabari–Lénárt 2016, Marsh–Strand 2006). Mindezen hatások ellenére, feltevésem alapján, a roma értelmiségiek esetében nagymértékű generációs társadalmi, gazdasági és lélektani kilépő mobilitás ment végbe. A szakma ezt a rugalmas ellenállóképességet nevezi rezilienciának (Alva–Padilla 1991, Ceglédi 2012, Grotberg 1995).

Főhipotézisem szerint a reziliens romák gyorsütemű szociális, gazdasági és lélektani mobilitása különböző társadalmi ellenállási formákban valósul meg, amely egyben elővetítheti a következő, eggyel feljebb levő társadalmi réteg vélt (vagy valós) elvárásait és értékeit.

1 Tudományos munkatárs, Kulturwissenschaftliche Institut Essen (KWI), Németország.

2 Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar, Szociológia Doktori Iskola Interdiszciplináris Társadalomkutatások Doktori Program, Budapest, 2020. Témavezető: Dr. habil. Kállai Ernő, PhD.

3 Dolgozatomban a roma elnevezést használom, amely identitásomat tükrözi. A roma megnevezést ennek ellenére a szövegben kontextustól függően más elnevezésekkel is felcserélem, amelyeknek szemiotikai, narratív és szociálpszichológiai célzatai vannak.

Első hipotézisem első fő kutatási kérdése a harmadik generációs roma értelmiségi emberek társadalmi reziliencia változásaira, kapcsolataira és eredményeire vonatkozik, vagyis arra, hogyan és miként képesek maguknak újabb elérendő célokat kitűzni a legkülönbözőbb fizikai és pszichikai társadalmi, gazdasági és lélektani elnyomások ellenére. Az első feltevésem második főkérdése, hogy mit vár el az újabb, elért társadalmi szint, milyen addig nem tapasztalt követelményeket, önreprezentációt kér a magasabb társadalmi réteg a reziliens romáktól?

Második hipotéziseim szerint, azok a roma értelmiségi emberek, akik integrált és támogató oktatási környezetben, fejlettebb területi és gazdasági régiókban jutottak hozzá tudásukhoz, könnyebben jutottak be a felsőoktatási intézménybe, ott sikeresebben teljesítették tanulmányaikat, és magasabb presztízsű diplomákat tudtak szerezni, mint azok a társaik, akik szegregált iskolákból, korlátozó területi, gyenge gazdasági környezetből jutottak be a felsőoktatásba.

Harmadik hipotézisem szerint a mai, vagyis a harmadik generációs roma értelmiségi emberek társadalmi és személyes kapcsolatai (családi kapcsolatai), párkapcsolatai nyitottabbak és nyilvánosabbak az első-, illetve második generációs roma értelmiségiekénél. Meglátásom szerint az elmúlt ötven évben a nemzetközi és a hazai tudományos, valamint az emberi jogi igazságok keresésében állandó kérdés volt a romák helyzetének ábrázolása. Ezek a valóságok összefüggésbe hozhatók az ország aktuális társadalmi, gazdasági és politikai berendezkedésével. Az eltérő korszakokban, különböző roma generációk gondolkodói és aktivistái jelentek meg, akik láthatóvá, hallhatóvá tették a saját valóságaikat és reprezentációjukat. A modern kort meghatározó roma személyiségei generációjuktól függően – különböző társadalmi kérdéseket helyeztek és helyeznek a közbeszéd centrumába, ezáltal a romáknak nevezett emberek identitásértékei is eltérnek a korszakok változásaival. Az 1940-es és az 1970-es évek között született elsőgenerációs roma értelmiségi emberek értékei és norma meghatározásai eltérnek az 1960-as és az 1990-es évek között született második, valamint a rendszerváltozás után született harmadik generációs roma értelmiségi emberektől (Csepeli–Örkény 2015, Kóczé–Neményi–Szalai 2017).

Kutatási kérdésem az említett generációk társadalmi reziliencia változásaira fókuszál, vagyis, hogy a legkülönbözőbb társadalmi konfliktusok ellenére miként voltak képesek maguknak újabb elérendő célokat kitűzni, valamint az esetleges kudarcok az egyének életében milyen identitásokat eredményeztek. Dolgozatom célja megvizsgálni a különböző roma generációk változásait, kiemelt fókusszal a harmadik generációs roma emberek sikerességét, rugalmas ellenállását és társadalmi értékeit. A dolgozat középpontjában a reziliencia hatásmechanizmusának feltárása áll, elsősorban az 1980-as évek után született magyarországi roma diplomások és egyetemisták kritikai narratíváján keresztül. A kutatás során szándékomban állt megvizsgálni azokat a láthatóan sikeres folyamatokat és rugalmas ellenállásokat, amelyek esetükben történtek.

A sikerességet – ebben az esetben – egy olyan szimbolikus, egyben államilag és társadalmilag elismert tőkéhez, eredményhez kötöm, mint a főiskolai vagy egyetemi diploma, valamint a roma szakkollégiumi tagság. A disszertációban olyan magukat romának valló emberek narratíváit elemzem, akik a kedvezőtlen társadalmi, politikai, gazdasági és történelmi helyzetük ellenére sikeres felsőfokú tanulmányokat folytatnak és/vagy már egyetemi, főiskolai diplomával rendelkeznek. Legfőbb kérdés, hogy ezeknek a sikereknek milyen társadalmi, gazdasági és lélektani indikátorai vannak, amelyek esetükben a reziliencia elemei lehetnek (Székelyi–Örkény–Csepeli–Barna 2005).

MÓDSZERTAN

Kvalitatív kutatási módszertant választottam, mert kiemelten fontosnak tartom az önnarratíva beemelését a tudományba, valamint szükségesnek láttam, hogy azok az emberek is megoszthassák tudásukat és megélt tapasztalataikat az értekezésem keretében, akik a társadalmi távolságok miatt korlátokba ütköznek, vagy limitált esélyük van gondolataik megosztására az akadémiai keretek között és a nyilvánosságban.

Az országos vizsgálat adatfelvétele 2017. február 25-től 2019. szeptember 30-ig tartott. A kutatás során:

- 48 roma ember korábban elbeszélte narratíváját (2002-ből, 2009-ből és 2011-ből) elemeztem, akik az első-, második, valamint a harmadik generációs roma értelmiségi közösségek generációs átmenetének tekinthetők (Kései születés 2002, Szále 2009, Korniss–Závada 2011);
- 37 személy rövid narratíváját elemeztem, akiket a közösségi média segítségével értem el. Esetükben, kihasználva a közösségi média erre nyújtott lehetőségét, üzenetekben készítettem velük interjúkat. Ebben a kutatási szakaszban 90 személyt kerestem meg, közülük 37 válaszolt;
- 62 félig strukturált személyes interjút készítettem 6 hazai nagyvárosban: Pécsen, Kaposváron, Szegeden, Debrecenben, Nyíregyházán és Budapesten.

Összesen 147 személy kritikai és egyben reflektáló narratíváját vizsgálom értekezésemben. Kutatásom kiindulópontja a roma életútinterjúk kvalitatív elemzése, valamint a T-Tudok Tudásmenedzsment és Oktatókutató Központ Zrt. 2015-ös OECD magyarországi reziliens iskolák kutatásának kvantitatív eredményei voltak (Csüllög–Lannert–Zempléni 2015).

Az említett tényezőket figyelembe véve alapoztam meg kutatási terepemet, amely így:

- lefedi a hat hazai, OECD által is reziliensnek megállapított középiskolák közigazgatási körzeteit;
- az OECD által reziliensnek talált iskolák közigazgatási körzetei, egyben gócpontjai öt mérvadó magyar egyetemnek, amelyek mindegyikén működik a roma szakkollégium intézménye is.

A fentebb figyelembe vett tényezők alapján sikerült pontosabban leszűkítenem a kutatás terepét, helyszíneit, ezt követően elkezdhettem a vélhetően reziliens roma egyetemisták adatfelvételét.

EREDMÉNYEK

A kutatás során főhipotézisem, valamint alhipotéziseim is beigazolódtak.

1. A vizsgálat során egyértelműen látni lehetett, hogy a romák nyilvános terekben történő megjelenése óta tárgyai a legkülönbözőbb informális és formális kategorizációknak, valamint a tudományos rasszista beszédmódnak.
2. Azt is látni lehetett, hogy az akadémiai „diskurzusok” – még ha segítőkész szándékkal is, de – folyamatosan újratermelték a romákról kialakult idegenképet. A különböző tudományos beszédek hullámaiban, eltérő „píszí-nek” vélt látens csoportnevekkel aggatva nevezték meg őket, amelyek még a mai napig is használatosak. Azokban az esetekben, amikor a tudományos „diskurzus” az osztályon aluliról, a szegényről, a kisebbségről, a hátrányos helyzetűről, a felzárkóztatandóról vagy az etnikumról szól, mindenki egyértelműen tudja, hogy a beszéd a „cigányokról” szól.
3. Kritikai eredmény szintén, hogy a jelenlegi nem-roma diskurzus fundamentuma a modernkori roma tudományos narratíváknak, amelyek visszakérdezők és egyben újabb akadémiai tudásokat is termelnek. Ezek az álláspontok jelenleg még szemben állnak egymással, amelyet a privilegizált tudomány művelői

„szenvédédiskurzusnak” neveznek. Viszont annak érdekében, hogy előremutató társadalmi változás, mobilitás történjen, szükséges a tudományos önnarratíva, az objektív reflektálás.

4. Kutatásom szintén bizonyítja, hogy a roma társadalom tagjai, az elsőgenerációs roma értelmiségiektől kezdve egészen napjaink roma diákságáig, részesei az oktatási szegregáció és szelekció legkülönbözőbb formáinak. A korábbi szakirodalmak ismeretének ellenére is megdöbbentő kutatási eredmény azt látni, hogy gyakorlatilag a 1930-as, 1940-es évektől az oktatáspolitikai a roma tanulók külön oktatását preferálja, sőt célja ezt a rendszert fenntartani.
5. Szintén beszédes eredmény, hogy a társadalmi, politikai önállósítás nem-roma generálása, stabilizálása és fenntartása miként tudja gátolni, befolyásolni és alakítani a romák társadalmi javakhoz való hozzáférést, sikerességét és identitását.
6. A második hipotézisem alátámasztó eredmények azt mutatják, hogy azok a roma értelmiségi emberek, akik integrált és támogató oktatási környezetben, fejlettebb területi és gazdasági régiókban jutottak hozzá tudásukhoz könnyebben jutottak be a felsőoktatási intézményekbe, ott sikeresebben teljesítették tanulmányaikat, valamint magasabb presztízsű diplomákat tudtak szerezni, mint azok a társaik, akik szegregált iskolákból, korlátozó területi, gyenge gazdasági környezetből jutottak be a felsőoktatásba.
7. A harmadik hipotézisem igazoló eredmények alapján elmondható, hogy a mai, vagyis a harmadik generációs roma értelmiségi emberek társadalmi, személyes, családi és párkapcsolataik nyitottabbak és nyilvánosabbak az első-, illetve második generációs roma értelmiségiekénél.
8. Kutatási eredményeim azt is bizonyítják, hogy fokozatosan megerősödni látszik a roma értelmiségiek társadalmi, gazdasági és politikai szerepvállalása a nyilvánosságban. Míg az elsőgenerációs roma értelmiségiek maroknyi, maximum 10–15 főjének a romák láthatósága és érdekérvényesítése volt a célja, amelynek eszközeül a roma kulturális gyökerekhez nyúltak vissza, addig a második generációs értelmiségiek inkább a politikai emancipációra fókuszáltak a jog-, a közbiztonság- a bölcsészettudományok, és a szociális tanulmányok segítségével. Megjegyzendő, hogy az elsőgenerációs roma értelmiséghez mérten a második generációs roma diplomások száma a generációs váltás során megduplázódott, valamint az első generációhoz képest a diplomás roma nők aránya is nőtt.
9. Azt látni, hogy a harmadik generációs roma értelmiségiek az emancipáció jelenségét inkább a társadalmi közvetett felelősségvállalásban látják, mintsem a közvetlen közösségi elérésben. Ennek oka egyrészt, hogy olyan szakokat végeznek, amelyek nehezen kapcsolhatóak direkt módon a közösségi felelősségvállaláshoz, másrészt nem feltétlenül gondolják azt, hogy abban a térben kellene tevékenykedniük, amely egykor korlátozta őket. Szignifikáns eredmény esetünkben szintén, hogy náluk is megduplázódott a roma diplomások, egyetemisták száma a második generációhoz képest, valamint a roma nők felsőoktatásban való részvételi aránya megegyezik az osztálytársadalmi felsőoktatásban tanuló nem-roma nőkével.
10. A magyarországi roma szakkollégiumi hálózat alapvető dilemma tárgyát képezi a társadalomtudományi és oktatáskutatási irodalomban, valamint vitás a magyar politikai közbeszédben is. A disputa legfőbb indikátora az intézmények támogatási politikája, amely nem is lenne problémás mindaddig, ameddig az állam, illetve az egyházak nem szorgalmazzák a „szeretetalapú” szegregációs politikát, a társadalmi távolságok generálását, azok fenntartását, valamint a jogfosztottság törvényi hátterét. Szintén dilemma, hogy a roma szakkollégiumok funkciójukat tekintve miként értelmezhetők? Tehetséggondozó intézmények, esélykiegyenlítő, felzárkóztatók vagy hitéletpatronálók? Dicséretes az a munka, miszerint a roma szakkollégiumok az elmúlt kilenc évben kitermeltek számos roma diplomás szakembert, viszont ebben az esetben szintén felmerül a kérdés, hogy a „roma szakkollégiumi szakemberképzés” a finanszírozást

nyújtó kormány politikai irányelveit vagy az osztársadalmi érdekeket és értékeket preferálja-e a jövőbeli munkája során.

11. Dolgozatom alapját egy olyan feminista és posztkolonialista identitáselmélet gondolatisága képezi, amelyet szükségesnek és időszerűnek vélek a hazai „beragadt” társadalmi „cigánykérdés” előbbre mozdítása érdekében. A disszertáció struktúrájában szintén érdeminek tartottam a „subaltern” jelenlét, a roma/gádzsó, cigány/paraszt stb. különbségtétel társadalmi és történelmi beágyazottságának elemzését. A dolgozatban elemínek tartottam a visszabeszélés, hallgatás versus objektivitás és szubjektivitás fogalmi jelenségeinek az ütköztetését.
12. Beszedés eredménynek találok a „roma emancipációs háromgenerációs modellemt”, amely azt mutatja, hogy az elsőgenerációs roma értelmiségiek rezisztens, úgynevezett kemény – gyakran fizikai – ellenállása miként alakult át mára a harmadik generációs roma értelmiségi személyek esetében egy puhábbnak tekinthető, tudástermelésen alapuló pszichikai rezilienciává. Életútjaik elemzése során arra a megállapításra jutottam, hogy a roma értelmiségi és aktivista emberek mindegyik korszakban nem csupán a saját közösségeik előremozdulásáért dolgoztak, hanem sokkal inkább azért, hogy osztársadalmi változás történjen Magyarországon, hiszen kollektív érdeknek és célnak tartották és tartják a társadalmi jólétet, amely csak akkor érhető el, ha közösen minimálisra csökkentjük az országban az évszázadok óta jelen lévő strukturális cigányellenességet, LMBTQ-ellenességet és idegenellenességet.
13. Kiemelten fontosnak tartom a kérdések feltevését és a vélt társadalmi igazságtalanságok reflektív kritikáját annak érdekében, hogy társadalmi előremozdulás történjen. Ez nem egy egyéni dolog; a visszakérdés nem csak a romákat érinti, és nem is csak roma társadalmi aktivizmus és tudástermelés, hanem osztársadalmi érdek.

ÖSSZEGRZÉS

A dolgozatban főként olyan munkákra hivatkozok, amelyek mind magyar, mind pedig nemzetközi viszonylatban is meghatározóak, ennek ellenére egyben ki kell emelnem, hogy a változó társadalmi és gazdasági struktúrák okaként szükséges és időszerű lenne például a korábbi Kemény-kutatások mintáját követve megismételni egy reprezentatív országos Roma kutatást, – az utolsó átfogó Roma kutatás közel 20 éve történt – a magukat romának valló tudósok vezetésével és adatfelvételével.

Mindezek mellett nem állítom azt, hogy a leendő kutatás adatelemzése és adatfelvétele ne történhetne nem-roma tudósok részvételi bevonásával. Kritikám szerint ennek ma már megvan a tudás és kapacitási háttere, viszont súlyos kérdés a jelenlegi politikai, erőviszonyi, anyagi, morális együttműködés csorbulása.

Kutatói pozícióm alapja tudományos, egyben kritikus roma „visszakérdés” azokra a korábbi nem-roma diskurzusokra, amelyek a „romát” és „cigányt” meghatározták, meghatározzák. Ez a kutatói alappozíció eredményezte azt, hogy munkám során kirajzolódhatott a három generációs roma értelmiségi modellem, amelyben reflektíven értelmezhettem a rezisztencia-reziliencia társadalmi hatásait.

Kritikám szerint, a „cigány” elnevezés a roma emberek nem-roma emberek általi több évszázados külső meghatározása, kategorizálása és megnevezése. Ez a több évszázados struktúra mára már normalizálódott, amely a roma emberek „cigány” ön-megnevezésére és nem önelnevezésére utal. Kritikám alapja a különböző társadalmi integrációs politikák hatása, az objektív önkép közoktatásban történő hiánya, valamint a gyakori hamis nyilvános diskurzusokon keresztül megszilárdult identitáspolitikák. Mindezek mellett fontosnak vélem a josti (2003) önalávetés elméletét hangsúlyozni (amelyet Székelyi, Örkény, Csepeli és Barna (2005) is kiemelt),

miszerint bármely kisebbségi létben élő személy úgy kezd el viselkedni, ahogy gondolja, hogy viselkednie kell(ene) a többségi társadalomban, a többségi társadalom általi elfogadása érdekében. Empirikus kutatási eredményeim azt mutatják, hogy az intézményi cigány vagy roma megnevezések meghatározzák, befolyásolják az egyén önelnevezését és az egyén identitáspolitikáját is.

Dilemmának és problémának tartom a romák – főként hazai, de nemzetközi is – etnikai identitáspolitikai tárgyalását, megnevezését. Úgy vélem, nem vetem „máglyára” az etnicitás fogalmát, viszont egyben azt is gondolom, hogy ez a féle roma identitásértelmezés lassan, de biztosan gyűjti a „rőzséket” maga alá. Az is kérdés, hogy azok a roma értelmiségiek, akik szintén kirekesztőnek és sértőnek értelmezik az etnicitás hazai használatát, mikor fogják az öngyűjtött rőzséket meggyújtani. Látható, hogy a romák interszekcionális kutatási kérdései, eredményei maximum 15–20 éves múltra tekinthetnek vissza. Korábban megjelentek roma nőkről, roma feminizmusról szóló hazai tanulmányok, viszont a hazai roma LMBTQ identitástárgyalás 2015-ös első tudományos publikációmig nem volt jelen a tudományos párbeszéd platformján.

Korábban a roma LMBTQ interszekcionális konstrukció nem jelent meg a tudományos narratívában valamint diskurzusban, tehát tudományos és aktivista munkám hazai szinten – valamint nemzetközi viszonylatban is – meghatározó, elsőként tárgyalta a roma meleg, lesbikus, biszexuális, transznemű, queer és interszex emberek társadalmi valóságait és megélt tapasztalatit. A társadalmi változás és fejlődés érdekében célszerű olyan kérdéseket is feltenni, amelyek egy adott társadalmi térben és időben még nem feltétlenül értelmezhetőek, viszont nagy valószínűséggel létjogosultságuk később fog értelmet kapni.

Kutatásom eredménye, hogy rámutat arra, miként alakult át a hazai roma emberek több évtizedes kemény fizikai rezisztenciája egy puhábbnak vélt (viszont struktúrájában megegyező) pszichikai rezilienciává, közös tudástermeléssé és társadalmi értékteremtéssé. Feltehetően ez nemzetközi szinten is igaz, azonban ennek igazolására további kutatások lennének szükségesek. Megállapítható, hogy a roma társadalmi fejlődés lassan, de biztosan erősödik, valamint hogy „mi” ennek a kilépő egyben rugalmasan ellenálló mobilitási folyamatnak a részesei és alapjai vagyunk. Jelenlegi eredményeim és a kapcsolati hálóm is azt mutatják, hogy ma jelentősen több roma diplomás, doktori hallgató van Magyarország- és Európa-szerte, mint például 2014/2015-ben volt, amikor megkezdtem doktori tanulmányaimat.

Azt is látom, hogy a roma értelmiségiek száma generációnként duplázódik, amely egyben azt is mutatja, hogy nagy valószínűséggel húsz-negyven év távlatában (remélhetőleg) csupán egy strigula lesz PhD jelenlétem, munkám.

HIVATKOZÁSOK

- Acton, T. (2016) Scientific racism, popular racism and the discourse of the Gypsy Lore Society. *Ethnic and Racial Studies*, 39(7), 1187–1204. <https://doi.org/10.1080/01419870.2015.1105988>
- Alva, S. A. – Padilla, M. A. (1991). Academic invulnerability among mexican american students: the importance of protective resources and appraisals. In Padilla, A. M. (szerk.) *Hispanic psychology: Critical issues in theory and research*. SAGE Publications, Inc. 288–302. <https://doi.org/10.4135/9781483326801.n19>
- Baker, D. (2015) The Queer Gypsy. In Bogdán M. – Dunajeva, J. – Junghaus T. – Kóczé A. – Rövid M. – Rostaş, I. – Ryder, A. – Szilvási M. – Taba M. (szerk.) *Nothing About Us Without Us? Roma Participation in Policy Making and Knowledge Production*. European Roma Rights Centre, (2), 87–93.
- Ceglédi T. (2012) Reziliens életutak, avagy a hátrányok ellenére sikeresen kibontakozó iskolai karrier. *Szociológiai Szemle*, 22(2), 85–110.
- Crenshaw, K. (1991) Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence Against Women of Color. *Stanford Law Review*, (43), 1241–1299. <https://doi.org/10.2307/1229039>
- Csepeli Gy. – Örkény A. (2015) Az emancipáció kihívása a mai magyar társadalomban a romák és nem romák viszonyában. *Szociológiai Szemle*, 25(3), 83–102.
- Csüllög K. – Lannert J. – Zemléni A. (2015) *Számít a pedagógus és az iskola! A felülemelkedő (reziliens) tanulók teljesítményét befolyásoló tényezők az Országos kompetenciamérés adatai alapján*. Budapest: Oktatási Hivatal.
- DiAngelo, R. (2018) *White Fragility: Why It's So Hard for White People to Talk About Racism*. USA: Beacon Press.
- Grotberg, H. E. (1995) *A Guide to Promoting Resilience in Children: Strengthening the Human Spirit*. Early Childhood Development: Practice and Reflections (8). Hague: Bernard van Leer Foundation. <https://doi.org/10.1037/e614412012-002>
- Farkas Z. (2018) A társadalmi rétegződés értelmezései. *Statistikai Szemle*, 96(5), 468–488. <https://doi.org/10.20311/stat2018.05.hu0468>
- Fraser, N. – Honneth, A. (2003) *Redistribution or recognition? A political-philosophical exchange*. London New York: Verso. https://doi.org/10.1057/9780230501522_8
- Hancock, I. (2002) *We Are the Romani People*. University of Hertfordshire Press.
- Hooks, B. (1989) *Talking Back: Thinking Feminist, Thinking Black*. 1st Edition. Boston: South End Press. <https://doi.org/10.4324/9781315743134>
- Jost, J. T. (2003) *Önalávetés a társadalomban: a rendszerigazolás pszichológiája*. (ford. Berkics M., Bujdosó B.) Budapest: Osiris, 9–79.
- Kállai E. (2014) Vannak-e cigányok, és ha nincsenek, akkor kik azok? *REGIO: Kisebbség Kultúra Politika Társadalom*, 22 (2), 114–146. <https://doi.org/10.17355/rkkpt.v22i2.26>
- Kemény I. (2000) (szerk.) A magyarországi romák. *Változó Világ*, 31, 81–85, 90–94.
- Kései születés* (2002) Rendezte: Kőszegi E. – Szuhay P. [Film]. Magyar dokumentumfilm, 67 perc.
- Korniss P. – Závada P. (2011) *Egy Sor Cigány*. Corvina.
- Kovács É. J. – Szabari V. – Lénárt A. (2016) (Fel)talált tudomány. Az 1971- es Kemény-féle reprezentatív cigánykutatás idején keletkezett kvalitatív szociológiai források utóélete. *HÍD: irodalmi, művészeti és társadalomtudományi folyóirat*, (12), 104–125.
- Kóczé A.– Neményi M. – Szalai, Júlia (2017) *Egymás szemébe nézve: Az elmúlt fél évszázad roma politikai törekvései*. Budapest: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet.
- Kurtic, V. (2013) *Roma Lesbian Existence*. *Dîuvljarke*, ERRC Books.
- Marsh, A. – Strand, E. (2006) *Gypsies and the Problem of Identities: Contextual, Constructed and Contested*. Istanbul. Swedish Research Institute in Istanbul.
- Mirga – Kruszelnicka, A. (2018) Challenging Anti-gypsyism in Academia. *Critical Romani Studies*, 1(1), 8–28. <https://doi.org/10.29098/crs.v1i1.5>
- Rostaş, I. – Rövid M. (2018) Foreword. *Critical Romani Studies*, 1(2), 4–5. <https://doi.org/10.29098/crs.v1i2.47>
- Said, E. W. (1978) *Orientalism*. Routledge & Kegan Paul Ltd.
- Spivak, G. Ch. (1988) Can the Subaltern Speak? In Nelson, C. – Grossberg, L. (szerk.) *Marxism and the Interpretation of Culture*. Basingstoke: Macmillan, 271–313.
- Stewart, M. (2010) A roma/cigány „eticitás” az antropológiai vizsgálódás homlokerében. In Feischmidt M. (szerk.) *Etnicitás: Különbőségteremtő társadalom*. Budapest: MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet – Gondolat, 33–48.

Szále L. (2009) *Kitörők – Interjú Tizenöt Cigány Értelmiségivel*. Kornétás.

Székelyi M. – Örkény A. – Csepeli Gy. – Barna I. (2005) *A siker fénytörései*. Budapest: Sík.

Young, I. M. (1988) Five Faces of Oppression. *The Philosophical Forum*, 19(4), 270–290.

ERDÉLYI MAGYAR FIATALOK A TÁRSADALMI STRUKTÚRÁBAN²

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2021.3.94>

KUTATÁSI ELŐZMÉNYEK ÉS A TÉMA INDOKLÁSA

Doktori disszertációm célja az erdélyi magyar fiatalok társadalmi struktúrában elfoglalt helyének leírása az elmúlt tizenöt-húsz év ifjúságkutatásai alapján. A fiatalok társadalmi-gazdasági, munkaerőpiaci és iskolázottsági helyzetében bekövetkezett változásokat; a státuszhelyzet és az ezt befolyásoló tényezők változását, illetve a kulturális fogyasztásban megmutatkozó társadalmi különbségeket vizsgáltam.

A társadalmi struktúrakutatás kitüntetett helyet foglal el a társadalomkutatásokban, ezért talán ez az egyik legtöbb vitát kiváltó terület. A klasszikus elméletek szerint a társadalmi különbségek legfőképpen gazdasági tényezőkkel magyarázhatóak és az osztályok közötti választóvonalat a tőkével és termelőeszközökkel bírók, illetve a munkaerejüket eladók között húzzák meg. Egyre több kutatót foglalkoztat az a társadalom tagozódásával kapcsolatos dilemma, hogy az osztálykategória érvényességét újra kell gondolni, ugyanis a globalizáció hatása miatt – a megnövekedett földrajzi mobilitás és a posztmodernitás kontextusa – a korábbi magyarázó változók nem adnak kielégítő magyarázatot. Az utóbbi évtizedekben számos elmélet született azzal kapcsolatban, hogy a társadalmak hagyományos osztályalapú tagolódását (Ferge 1969, Erikson–Goldthorpe–Portocarero 1988, Huszár 2012) felváltotta a fogyasztásalapú tagolódás, és az egyének társadalmi helyét egyre inkább a fogyasztás jelöli ki (Clark–Lipset 1991, Hradil 1995, Pakulski–Waters 1996, Beck 1999, Schulze 2000, Csíste–Kovács–Kristóf 2006).

A fiatalok szegmentációjának alakulásában is fontos kérdés, hogy mennyire a „kemény”, hagyományos tényezők (értem alatta a foglalkozást és kissé kibővítve a szűken értelmezett foglalkozási osztálykonceptiót, az iskolai végzettséget és a jövedelmet), és mennyire a „puha” tényezők (életmód, fogyasztás, nem, életkor) szegmentálnak. Bár a társadalmi rétegződés vizsgálatának és módszertanának több évtizedes hagyománya van, mégis ez egy nehezen megragadható és leírható folyamat. Nincs egyetértés abban, hogy melyek a relevánsnak tekinthető változók, különösen akkor, ha a fiatalok társadalomban elfoglalt helyét akarjuk megérteni.

A fiatal korosztály rétegszerkezetének leírása különösen nehéz feladat, mert még egy úgynevezett útkereső állapotban vannak, nem rendelkezik mindenki foglalkozási pozícióval, ugyanakkor egy részük még a szülőkkel él, másik része családot alapított, ezért még nagyobb a változatosság a különböző rétegszemponatok szórásában. Ez egy lényeges módszertani kérdést vet fel, nevezetesen azt, hogy szabad-e az elemzésben a fent említett két réteget egy csoportnak tekinteni. Másképp fogalmazva: az a kérdés, hogy a fiatal státusát vagy az örökölt státust vegyük figyelembe az elemzés során.

1 A szerző a Babeş-Bolyai Tudományegyetem Qualitas Központ szociológusa, óraadó tanár. A Max Weber Társadalomkutatásért Alapítvány igazgatója.

2 Budapesti Corvinus Egyetem, Szociológia Doktori Program, 2021. Témavezetők: Dr. Bartus Tamás, Dr. Csata Zsombor.

A leggyakrabban használt rétegeképző tényező a foglalkozási pozíció. A társadalmi rétegződés vizsgálatának hagyományos irányzata a foglalkozási osztályszerkezet szerinti megközelítés, elsősorban valamilyen foglalkozási klasszifikációt, illetve munkaerőpiaci ismérveket vesz alapul, és kategóriális különbségeket állapít meg a társadalmon belül. A rendszerváltást követően még sokáig – főleg a közép-kelet-európai országokban – a hagyományos strukturáló mechanizmusok differenciálják a társadalmat, viszont az utóbbi években már megjelentek az új struktúraképző elemek, mint az életmód és a fogyasztás is, és ezek a fiatal korosztályt erőteljesebben érintik.

Egyik fő kutatási kérdésem, hogy az erdélyi magyar fiatalok társadalmi térben való tagolódásának leírására elégséges-e a hagyományos (osztályalapú) paradigma vagy a fogyasztásalapú tagolódást is figyelembe kell venni? Elemzésem során a fiatalok társadalmi tagolódását legjobban leíró rétegződésméleti megközelítést kerestem, illetve azon tényezőket azonosítására törekedtem, melyek alapján a fiatalok társadalmi rétegződése jól magyarázható.

Dolgozatom célja volt, hogy egy többdimenziós rétegszerkezeti modellel írja le a fiatalok szegmentációját, a régi és az új struktúraképző elemek együttes alkalmazásával. Tehát, a foglalkozás és az anyagi helyzet dimenzióit, valamint a szabadidős és kulturális fogyasztás elemeit összehangolva elemezze a mai fiatalokat. Az erdélyi magyarság osztály- és rétegszerkezetére vonatkozóan, az ezredforduló után is hiányoznak az átfogó kutatások: kevés a célzottan a fiatalok rétegződésére vonatkozó elemzés, a doktori értekezés ezt a hiányosságot kívánta pótolni.

KUTATÁSI KÉRDÉSEK ÉS MÓDSZEREK

Az elmúlt évtizedben mind a struktúraelemzéssel kapcsolatban, mind pedig a fiatalok társadalomban elfoglalt helyéről szóló diskurzusban éles viták alakultak ki. A viták nagy részét két uralkodó paradigma, Bourdieu osztályalapú megközelítése (Bourdieu 1978b, 1984) és Beck paradigmaváltó diskurzusa (Beck 1999, 2004) robbantotta ki, mely szerint jelentős strukturális változások kezdődtek a modernizáció bekövetkeztével. A kutatások felváltva használják hol az osztályszerkezeti, hol a rétegződési megközelítések fogalmait, és arra keresik a választ, hogy vajon az életstílus- és miliókutatások tekinthetők-e az osztály- és rétegződésmodellek alternatívájának.

Elemzésem során azt vizsgáltam, hogy vajon elégséges-e a „hagyományos” szemléletmód, mely alapvetően a vertikális tagoltságra korlátozódik (Bourdieu 1978b, 1978c; Erikson–Goldthorpe–Portocarero 1988; Huszár 2012; Tóth–Huszár 2016), vagy más – újszerűbb, modernebb – tényezőket is érdemes bevonni az elemzésbe, mint például a szabadiós/kulturális fogyasztást (Csite–Kovács–Kristóf 2006, Kovács–Kuczsi–Jókuthy 2006, Savage et al. 2013, Fekete–Prazsák 2014).

A tényezők kiválasztásánál osztozom azon aggályokkal, melyeket Angelusz Róbert (2000) fogalmazott meg, és a „láthatóság görbe tükreiként” nevez meg. Az Angelusz-féle metafora plasztikusan hívja fel a figyelmet a társadalmi látásvizonyok romlására, a társadalmi nagycsoportok csökkenő áttekinthetőségére, ezen csoportok átalakulására, eltűnésére.

Csatlakozva azon megközelítéshez miszerint nehezebb a társadalmi csoportok áttekinthetősége, értelmezése, úgy gondolom, hogy napjainkban a társadalmi differenciálódás egy többdimenziós – többkomponensű – jelenség, következésképp szélesebb vizsgálatot igényel. A klasszikus anyagi és foglalkozás-szerkezeti jellemzőkön kívül – különösen az általam vizsgált fiatalok esetében – fontos olyan jellemzőket is bevonni az elemzés folyamatába, melyek a kulturális fogyasztói habitusok vizsgálatára vonatkoznak.

Kutatási kérdéseimet az elméleti diskurzusokban megjelenő dilemmák ihlették:

1. Melyik rétegződéseméleti megközelítés írja le a legjobban a fiatalok társadalmi tagolódását?
2. Milyen tényezők alapján magyarázható a fiatalok társadalmi rétegződése?
3. A fiatalok társadalmi rétegződését leíró tényezők között van-e domináns tényező vagy több tényező is felelős?

Az elemzés az erdélyi magyar fiatalok szocio-demográfiai jellemzőinek bemutatásával kezdődik és ezt követően alapvetően két részre tagolódik.

Az első részben a státushelyzet társadalmi meghatározóit vizsgálom a MOZAIK 2001 (Csata–Magyar–Veres 2002) és a Magyar Ifjúság Kutatás 2016 (Székely 2018) felmérések alapján. Azt néztem meg, hogy a fiatalok státushelyzete hogyan függ össze különböző szocio-demográfiai jellemzőkkel. Továbbá – regressziós elemzés segítségével – azt vizsgáltam, hogy az alábbi független változók hogyan magyarázzák a státushelyzetet: nem, életkor, iskolázottság, település típusa, apa iskolai végzettsége, apa foglalkozása, a megkérdezett foglalkozási státusa (tanul, dolgozik vagy egyik sem).

A horizontális (fogyasztási) eltérések figyelembevétele (Fábián–Róbert–Szívós 1998) a gyakorlatban azt jelenti, hogy a szabadidő felhasználásának módja is meghatározza a fiatalok társadalmi szerkezetben elfoglalt helyét.

A második részben a fiatalok kulturális szegmentációjára fókuszáltam. Ez tulajdonképpen az első rész további árnyalásáról szól, kulcskérdésem, hogy milyen mértékű a vertikális és a horizontális rétegződő változók között az összefüggés. Korábbi rétegződésvizsgálatokból (Fábián–Kolosi–Róbert 2000, Savage et al. 2013) az derült ki, hogy az egyenlőtlenségi rendszert nagymértékben meghatározzák a kulturális jellegű társadalmi különbségek is, ezért tartjuk indokoltnak a kulturális fogyasztás kiemelt vizsgálatát.

A kulturális mindenevőség fogalmának megjelenése (Peterson–Simkus 1992, Peterson–Kern 1996) arra hívta fel a figyelmet, hogy a magaskultúra és a populáris kultúra közötti választóvonal átjárhatóbbá válik. Az „*omnivore-univore*” elmélet szerint a kultúrafogyasztási exkluzivitás eltűnik, és a kulturális rétegződést nem egy elit–tömeg kultúra szembeállításával magyarázza, hanem a mindenevő és egyoldalú fogyasztók kettősségének magyarázatával (Chan–Goldthorpe 2005, 2007a, 2007b).

Az elemzés során a GeneZYs 2015 adatait (Papp 2017) használtam fel, ez a felmérés vizsgálta a legrészletesebben a fiatalok szabadidős fogyasztását. Klaszteranalízis segítségével határoztam meg a tipikus kulturális fogyasztói szegmenseket, és ezt követően ezeket a csoportokat vizsgáltam.

AZ ÉRTEKEZÉS EREDMÉNYEI

Az erdélyi magyar fiatalok szocio-demográfiai jellemzői 2001–2016 között

Az erdélyi magyar fiatalok szocio-demográfiai jellemzőit vizsgálva az első lényeges észrevétel a 2001 és 2016 közötti időszakban, hogy az ország népességfogyása jelentősen érintette a magyar népeiséget is, különösen a 15–29 évesek száma csökkent.

A fiatalok iskolai végzettségét vizsgálva pozitív tendenciának lehetünk tanúi, a felsőoktatásban részt vevők aránya növekedett, egyre több fiatalnak van magasabb iskolai végzettsége, mint a szüleinek (apa). Tehát a felsőoktatás expanziója növelte a felsőoktatásban részt vevők arányát. Az oktatási rendszer minden szintjén markáns különbségek figyelhetők meg a férfiak és a nők iskolázottsága között. A nők aránya különösen a felsőoktatásban emelkedett meg, a férfiak a szakiskolát végzettek kategóriában haladják meg a nők arányát. Mindkét vizsgált évben (2001 és 2016) szignifikáns összefüggés volt az apa iskolai végzettsége és a megkérdezett fiatal iskolai végzettsége között.

A lakhely településtípusa is hatással van a továbbtanulásra, tehát a társadalmi egyenlőtlenségek kérdése az iskolai végzettség és településtípus összefüggéseiben is megmutatkoznak, viszont ezek a különbségek mérséklődtek az évek során. Az anyagi helyzetet vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a fiatalok relatív jóléte jelentősen növekedett, viszont inkább egy általános életszínvonalbeli javulásról van szó, mintsem az egyenlőtlenségek csökkenéséről. Az apa iskolai végzettsége és foglalkozása, valamint a fiatalok jóléti percepciója között szintén pozitív szignifikáns kapcsolat van.

A foglalkozási struktúrát vizsgálva az össznépeességhez hasonló változásokat állapíthatunk meg: csökkent a munkanélküliek aránya, a fiatalok között is kevesebb a szakképzetlen fizikai munkás és gazdálkodó, nagyobb arányban vannak a vállalkozók, illetve a vezetők. Az apa iskolai végzettsége és foglalkozása, illetve a megkérdezett fiatalok foglalkozási szerkezete szintén szignifikáns összefüggést mutat, ami a vertikális differenciálódást vetíti elő. Minél magasabb az apa iskolai végzettsége, annál valószínűbb, hogy a megkérdezett vállalkozó vezető vagy értelmiségi foglalkozással rendelkezik, illetve az általános/szakiskolai végzettségű szülők gyerekei inkább szakmunkások.

A státushelyzet társadalmi meghatározói az erdélyi magyar fiatalok körében

A fiatalok társadalmi hierarchiában való elhelyezkedésének leírásához két nagymintás ifjúságkutatás adatait használtam, a MOZAIK 2001-es és a Magyar Ifjúság Kutatás 2016-os felméréseket.

A fiatalok rétegződésének leírására egy összetett mutatót – státusindexet – hoztam létre. A státusindex a következő dimenziókból áll: (1) lakáskörülmények, (2) anyagi-vagyoni helyzet és (3) szabadidő fogyasztása.³ A jövedelmet kihagytam az elemzésből, ugyanis a megkérdezett fiatalok mindössze fele dolgozott, és közülük is hozzávetőlegesen 70% válaszolt csak a jövedelmi kérdésre.

További kutatási kérdések: (1) Hogyan magyarázzák a státushelyzetet a különböző szocio-demográfiai jellemzők (nem, életkor, településtípus)? (2) Milyen hatással van a fiatalok státusára a származás (apa iskolai végzettsége, foglalkozása)?

³ A státusindex dimenzióinak összetevői részben eltérőek 2001 és 2016 között. Például a lakáskörülmények indikátorai 2001-ben a lakás négyzetmétere és infrastruktúrája, 2006-ban pedig a lakás különböző jellemzői és a településen belüli értéke voltak. Az anyagi vagyoni helyzet összetevői 2001-ben a tartós használati cikkek voltak, 2006-ban pedig inkább a médiaeszközökkel való felszereltség. Az anyagi helyzet mérésének módosulása szükségszerű volt, tekintettel arra, hogy a digitalizáció következtében jóval nagyobb szerepet kaptak az ITC eszközök.

A regressziós modellek alapján a társadalmi státushelyzetet magyarázó tényezők közül mindkét évben az iskolai végzettség, különösen a felsőfokú végzettség a legfontosabb. A fiatalok státusát az apa iskolai végzettsége befolyásolja, az apa foglalkozásának viszont csak a vezetők esetében van szignifikáns hatása.

A településtípus és a státus között csupán a 2001-es adatokon mértem statisztikai összefüggést. Az életkor és a nem kisebb mértékben ugyan, de szintén szignifikáns összefüggést mutat a társadalmi státushelyzettel. A fiatalabbak és a nők mind anyagilag, mind pedig szabadidő tekintetében egy stabilabb pozícióban voltak. Ők azok, akik feltételezhetően a szülőkkel még egy háztartásban élnek ezért anyagilag inkább biztonságban érzik magukat.

A státushelyzet társadalmi meghatározóit vizsgálva az látható, hogy az apa foglalkozása nem annyira meghatározó a fiatalok státusában, az iskolai végzettség azonban változatlanul fontos marad. Tehát a státushelyzet egyik legmeghatározóbb tényezője a kulturális tőke, bourdieu-i illetve zinneckeri megközelítés szerint minél több ideje van valakinek arra, hogy kulturális tőkére tegyen szert, azaz minél előnyösebb családi háttérrel rendelkezik, annál jobb helyzetbe kerül. Azt is mondhatnánk, hogy az ifjúság a szülői osztályhelyzet szerint szegmentálódik (Zinnecker 2006), azonban ez az állítás nem állja meg a helyét, amennyiben az osztályhelyzet alatt a szűkebb értelemben vett „foglalkozási osztályszerkezetet” értjük.

Elsősorban az apa foglalkozásának hatását mértem, ugyanis még abban az életkorban voltak a fiatalok, amikor nagy részük inaktív, viszont elemzésem arra mutat rá, hogy az apa foglalkozásának hatása nem annyira releváns. A fiatalok esetében különösen érvényesnek bizonyult az az állítás, miszerint a foglalkoztatási aggregátum alkalmazásával nem lehet az osztályalapú tagolódást feltárni (Crompton–Scott 2014). Véleményem szerint nem vagy csak nehézségek árán alkalmazhatók a hagyományos foglalkozásalapú megközelítések erre a populációra.

KULTURÁLIS SZEGMENTÁCIÓ AZ ERDÉLYI MAGYAR FIATALOK KÖRÉBEN

A kulturális fogyasztásban mutatkozó társadalmi különbségeket vizsgálva az alábbi kutatási kérdéseket fogalmaztam meg: (1) Milyen kulturális fogyasztásbeli jellegzetességek alapján különülnek el az erdélyi magyar fiatalok? (2) Milyen tényezők befolyásolják a kulturális fogyasztási szokásaikat? (3) Mennyire érvényes körükben az a megközelítés, mely szerint a „kulturális mindenevőség” felbukkanása csökkenti az osztályalapú különbséget a kulturális fogyasztás tekintetében?

Első lépésben hierarchikus klaszterelemzéssel – Ward módszerrel – négy klasztert határoztam meg: *(magas)kultúra-orientáltak*, *mindenevők*, *screenegerek*⁴ és *passzívak*. Majd logisztikus, illetve multinomiális regressziós módszerekkel vizsgáltam, hogy milyen tényezők befolyásolják az egyes csoportokba való bekerülést.

A klaszterelemzés csoportosítása alapján az erdélyi magyar fiatalok körében is markánsan kirajzolódik egy új fogyasztói csoport: a mindenevőké, akik szocio-demográfiai szempontból határozottan elkülönülnek a másik három csoporttól, a *(magas)kultúra-orientáltaktól*, a *screenagerektől* és a *passzívtól*. A mindenevők csoportjába leginkább nők, városi származásúak és a fiatalabb korosztály tartozik. Az apa foglalkozása szerint a legtöbb vezető beosztású, illetve vállalkozó szülő gyereke van ebben a csoportban. A *screenagerek* inkább férfiak, korcsoport szerint szintén fiatalabbak, 15–19 évesek és főleg érettségivel rendelkeznek. A szülők családi hátterére vonatkozóan az apák főleg szakiskolával vagy érettségivel rendelkeznek, foglalkozási pozíciójukat

4 A *screenagerek* a különböző képernyők előtt felnövő generáció tagjai, akiknek természetes közeget jelentenek a technikai eszközök. A *screenager* szó három angol fogalomból származik: a *screen* (képernyő), a *teenager* (tizenéves), és a *screen-age* (képernyőkor) kifejezésekből (Horkai 1999).

tekintve pedig alkalmazottak. A (magas)kultúra-orientáltak csoportjára jellemző, hogy városban élő 25–29 évesek, többségükben férfiak. Iskolai végzettségük szerint főleg egyetemi diplomával vagy érettségivel rendelkeznek, valamint többnyire egyetemi vagy magiszteri diplomával rendelkező szülők gyerekei. A passzívak csoportjában szintén inkább férfiak vannak, főleg falusi környezetben élők, életkor szerint pedig idősebbek, 25–29 évesek. Iskolai végzettség szerint felülreprezentáltak a legfeljebb 8 osztályt vagy szakiskolát végzettek. Alacsonyabb iskolai végzettségű szülők gyerekei, foglalkozás szerint pedig inkább alkalmi munkából élők vagy inaktívak.

Mindkét módszer – a logisztikus és a multinomiális regresszió is – ahhoz a következtetéshez vezet, hogy a mindenevők csoportjába tartozást leginkább a foglalkozási pozíció és az életkor határozza meg, ugyanakkor az iskolázottság is befolyásoló tényező. Ez megegyezik Chan és Goldthorpe (2007, 2010) azon megállapításaival, melyek szerint az exkluzív (magas)kultúrafogyasztók mellett jól láthatóan megjelennek a mindenevők, akik magas státusú, felsőfokú végzettséggel rendelkező fiatalok.

Továbbá azt láthattuk, hogy a vizsgált tényezők – apa foglalkozása, iskolai végzettsége, nem, életkor, településtípus – mindegyike hatással van a csoport-hovatartozásra. A „mindenevők” csoportjában az apa foglalkozása, a (magas)kultúra-orientáltakéban az apa iskolai végzettsége, a *screenegerekében* a nem és az életkor az elsődleges szegmentáló tényezők, a passzívak csoportjában pedig szintén az apa iskolai végzettsége és az életkor a meghatározó.

A multinomiális regressziós együtthatók azt mutatják, hogy hogyan befolyásolja a magyarázó változó annak esélyét, hogy valaki a referenciakategóriához képest inkább melyik csoportba tartozik. Az elemzés összegzése alapján a passzívak referenciakategóriához képest egy magas iskolai végzettséggel rendelkező apa gyermeke nagyobb eséllyel *screenager*, nagyobb eséllyel vesz részt kulturális tevékenységekben és még nagyobb eséllyel lesz mindenevő, továbbá egy vezető beosztású apa gyermekének a legnagyobb az esélye arra, hogy a mindenevők csoportjába tartozzon.

A kulturálistmindent-fogyasztás jelensége, azaz a mindenevők csoportja markánsan elkülönül a többi kulturális fogyasztói szegmenstől, viszont az *univore* (Chan–Goldthorpe 2005, 2007) típus kelet-európai kontextusban sokkal inkább passzívítással jellemezhető, mint egyoldalúsággal. Tehát a magyarországi társadalom fiataljaihoz hasonlóan az erdélyi magyar fiatalok esetében is a kulturális magatartásformák lényegi választóvonalára nem az *omnivore-univore* (Chan–Goldthorpe 2005, 2010) tengely mentén helyezkedik el, hanem sokkal inkább egy „mindenevő-nélkülöző” tengelyen (Bukodi 2010, Sági 2010).

KÖVETKEZTETÉSEK

Kutatási kérdésünkre, hogy melyik elmélet vagy melyik osztályozás a jobb, nagyon nehéz válaszolni, de többnyire konszenzus van abban, hogy a társadalom többdimenziós térben tagolódik, és én is úgy gondolom, hogy a fiatalok társadalmi rétegződését nem, vagy csak korlátok között lehet egyetlen modellel leírni. Az elemzés rámutat arra, hogy a hagyományos rétegződési mutatók ugyan differenciálnak, de a fiatalok rétegződésének leírásához ezek nem elégségesek. A fiatal korosztályok esetében nem beszélhetünk homogén jövedelmi osztályokról, ők azok, akik inkább élet-stílus, illetve fogyasztás szerint rétegződnek, ezért fontosnak tartom, hogy a hagyományos társadalmi struktúraelemzésekkel párhuzamosan nagyobb teret kapjanak az életstílus elemek.

A jelenlegi erdélyi magyar fiatalok kulturális szegmentációjában a vertikális és horizontális differenciálódás együttesen van jelen, az „életstílus csoportok még nem váltották le egyértelműen a hagyományos osztály

modelleket” (Bukodi–Róbert 2000:363, Marian 2010:85), de elemzésem következtetése, hogy a fogyasztói társadalom megjelenése megváltoztatta a fiatalok kulturális rétegződésének dinamikáját, és a horizontális differenciálódás vizsgálata valamint az életstílus tipológiák további fontos kutatási irányt jelentenek. Véleményem szerint az ifjúságkutatásban a vertikális és horizontális értelmezési kereteket együtt kell használni. Bourdieu (1984) elméletéből kiindulva, aki a gazdasági tőke mellett kiemeli a kulturális és a társadalmi tőke fontosságát is, egy többdimenziós modell megalapozását, kidolgozását javaslom.

Az „osztályok” fogalmának használatát, különösen a fiatalok esetében, igencsak problémásnak gondolom, különösen akkor ha egyetértek Éber azon észrevételével, miszerint osztályelemzésen nem a népeességből vett minta megfigyelt elemeinek osztályozását kell érteni, hanem inkább társadalmi és gazdasági, termelési viszonyok értelmezését (Éber 2015, 2020). Bourdieu sem beszél valós, aktuálisan létező osztályokról, legfeljebb „valószínűségi” osztályokról. (Bourdieu 2013). Ferge hasonlóképpen csak zárójelben használja az osztály kifejezést: „Igen nagy bajban vagyok az „osztály” kategóriájával, a társadalmi osztály fogalmat többé-kevésbé zárójelben használtam” (Ferge 2012).

A dolgozat célja volt, hogy bekapcsolódjon abba a vitába, ami a „paradigmaváltás” vagy a „régimodell” megújításának dilemmájáról szól, és hozzájáruljon ahhoz a társadalomkép kialakulásához, amely az egyenlőtlenségek összetett és többdimenziós jellegének feltárását szorgalmazza.

HIVATKOZÁSOK

- Angelusz R. (2000) *A láthatóság görbe tükréi*. Társadalomoptikai tanulmányok. Budapest: Új Mandátum.
- Beck, U. (1999) Túl renden és osztályon? In Angelusz R. (szerk.) *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest: Új Mandátum, 418–468.
- Beck, U. (2004) Túl renden és osztályon? Társadalmi egyenlőtlenségek, társadalmi individualizációs folyamatok és az új társadalmi alakulatok, identitások keletkezése. In Angelusz R. (szerk.) *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest: Új Mandátum, 322–356.
- Bourdieu, P. (1978b) Az osztályok pályája és a valószínűségi okság. In Ádám P. – Léderer P. – Ferge Zs. (ford.) *Társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Budapest: Gondolat, 237–311.
- Bourdieu, P. (1978c) Különbségek és megkülönböztetések. In Ádám P. – Léderer P. – Ferge Zs. (ford.) *Társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Budapest: Gondolat, 136–151.
- Bourdieu, P. (1984) *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste*. Harvard University Press.
- Bourdieu, P. (2013) A társadalmi tér és a csoportok keletkezése. In Angelusz R. – Gecser O. – Éber M. Á. (szerk.) *Társadalmi rétegződés olvasókönyv*. Budapest: ELTE, 164–177.
- Bukodi E. (2010) Social stratification and cultural participation in Hungary: a post-communist pattern of consumption? In Chan, T. W. – Goldthorpe, J. (szerk.) *Social Status and Cultural Consumption*. Cambridge University Press, 139–168. <https://doi.org/10.1017/cbo9780511712036.006>
- Bukodi E. – Róbert P. (2000) Vagyoni helyzet – kulturális fogyasztás. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.) *Társadalmi Riport*. Budapest: Tárki, 346–376.
- Chan, T. W. – Goldthorpe, J. (2005) The Social Stratification of Theatre, Dance and Cinema Attendance. *Cultural Trends* 14(3), 193–212. <http://dx.doi.org/https://doi.org/10.1080/09548960500436774>.
- Chan, T. W. – Goldthorpe, J. (2007a) Social stratification of Cultural Consumption. The visual arts in England. *Poetics*, 35(2–3), 168–190. <http://dx.doi.org/https://doi.org/10.1017/cbo9780511712036.008>.
- Chan, T. W. – Goldthorpe, J. (2007b) The social stratification of cultural Consumption: Some Policy Implications of a Research Project. *Cultural Trends* 16(4), 337–384.
- Chan, T. W. – Goldthorpe, J. (2010) Social Status and Cultural Consumption. In Chan, T. W. – Goldthorpe, J. (szerk.) *Social Status and Cultural Consumption*. Cambridge University Press, 1–28.
- Clark, T. N. – Lipset, S. M. (1991) Are social classes dying? *Are social classes dying?* 6(4), 397–410. <http://dx.doi.org/10.1177/026858091006004002>.
- Crompton, R. – Scott, J. (2014) Introduction: The State of Class Analysis. In Crompton, R. – Devine, F. – Savage, M. – Scott, J. (szerk.) *Renewing Class Analysis*. Oxford: Blackwell Publishers, 1–15.
- Csata Zs. – Magyarai T. – Veres V. (2002) Belső-Erdély. In Szabó A. – Bauer B. – Laki L. – Nemeskéri I. (szerk.) *MOZAIK 2001. Gyorsjelentés. Magyar fiatalok a Kárpát medencében*. Budapest: Nemzeti Ifjúságkutató Intézet, 137–189
- Csita A. – Kovács I. – Kristóf L. (2006) Fogyasztói csoportok az ezredforduló Magyarországon. In Kovács I. (szerk.) *Társadalmi metszetek*. Budapest: Napvilág, 253–291.
- Erikson, R. – Goldthorpe, J. – Portocarero, L. (1988) Intergenerációs osztálymobilitás és a konvergenciátézis Anglia, Franciaország és Svédország példáján. In Róbert P. (szerk.) *A társadalmi mobilitás. Hagyományos és új megközelítések*. Budapest: Új Mandátum, 220–255.
- Éber M. Á. (2015) Osztályszerkezet Magyarországon. A világrendszer-elemzés perspektívájából. *Replika*, 92–93(3–4), 119–140.
- Éber M. Á. (2020) *A csepp. A félperifériás magyar társadalom osztályszerkezete*. Budapest: Napvilág.
- Ferge Zs. (1969) *Társadalmunk rétegződése. Elvek és tények*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Fábián Z. – Kolosi T. – Róbert P. (2000) Fogyasztás és életstílus. In *Társadalmi Riport*. Budapest: Tárki, 225–259.
- Fábián Z. – Róbert P. – Szívós P. (1998) Anyagi-jóléti státuscsoportok társadalmi miliói. In Kolosi T. – Tóth I. G. – Vukovich G. (szerk.) *Társadalmi riport 1998*. Budapest: Tárki, 72–91.
- Fekete M. – Prazsák G. (2014) Kulturális kasztrendszer: Autonómia és közösség szerepe a fiatalok kulturális aktivitásában. In Nagy Á. – Székely L. (szerk.) *Másodkézből - Magyar Ifjúság 2012*. Budapest: Kutatópont, 195–218.
- Hradil, S. (1995) Régi fogalmak és új struktúrák. Milió-, szubkultúra- és életstílus-kutatás a '80-as években. In Andorka R. – Hradil S. – Peschar L. J. (szerk.) *Társadalmi rétegződés*. Budapest: Aula, 347–387.
- Huszár Á. (2012) Osztályegyenlőtlenségek. Az egyenlőtlenségek ábrázolása Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 22(2), 4–26.

- Kovács I. – Kuczi T. – Jókuthy E. (2006) Az osztályok, a társadalmi struktúra és rétegződés kutatásának állapotáról és megújításának szükségességéről. In Kovács, I. (szerk.) *Társadalmi metszetek. Hatalom, érdek, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Budapest: Napvilág, 19–39.
- Marian, V. (2010) Stilurile de viata in Romania postcomunista. Ce modele comportamentale adoptăm și de ce. Iași: Lumen.
- Papp Z. A. (2017) Az ifjúságkutatás aktuális kérdései nemzetközi szintereken. In Papp Z. A. (szerk.) *Változó kisebbség. Kárpát-medencei magyar fiatalok. A GeneZys 2015 kutatás eredményei*. Budapest: Mathias Corvinus Collegium – Tihanyi Alapítvány – Magyar Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet, 13–29.
- Pakulski, J. – Waters, M. (1996) *The death of class*. London – Thousand Oaks – New Delhi: SAGE.
- Peterson, R. A. – Kern, R. M. (1996) Changing Highbrow Taste: From Snob to Omnivore. *American Sociological Review*, 61(5), 900–907. <http://dx.doi.org/10.2307/2096460>.
- Peterson, R. A. – Simkus, A. (1992) How musical tastes mark occupational status groups. In Lamont, M. – Fournier, M. (szerk.) *Cultivating differences: Symbolic boundaries and the making of inequality*. Chicago: University of Chicago Press, 152–186.
- Sági M. (2010) Kulturális szegmentáció: „mindenevők”, „válogatósak”, „egysíkúak” és „nélkülözők”? Az „omnivore-univore” modell alkalmazhatósága Magyarországon. *Társadalmi Riport*, 10(1), 288–311.
- Savage, M. – Devine, F. – Cunningham, N. – Taylor, M. – Li, Y. – Hjellbrekke, J. – Le Roux, B. – Friedman, S. – Miles, A. (2013) A New Model of Social Class? Findings from the BBC’s Great British Class Survey Experiment. *Sociology*, 47(2), 219–250. <http://dx.doi.org/10.1177/0038038513481128>.
- Schulze, G. (2000) Élménytársadalom. A jelenkor kultúrszociológiája. A hétköznapi élet esztétizálódása. *Szociológiai Figyelő*, 1–2, 135–157.
- Székely L. (2018) Módszertani jegyzet: Magyar Ifjúság Kutatás 2016. In *Magyar fiatalok a Kárpát-medencében. Magyar Ifjúság Kutatás 2016*. Budapest: Kutatópont Kft.
- Tóth P. – Huszár Á. (2016) Rétegződés és mobilitás: ifjúsági rétegek, mobilitási lehetőségek és stratégiák. In Nagy Á. – Székely L. (szerk.) *Negyedszázad. Magyar Ifjúság 2012*. Budapest: Iuvenis Ifjúságszakmai Műhely – ISZT Alapítvány – Excenter Kutatóközpont – Új Ifjúsági Szemle Alapítvány, 78–118.
- Zinnecker, J. (2006) A fiatalok a társadalmi osztályok terében. Új gondolatok egy régi témához. In Gábor K. – Jancsák Cs. (szerk.) *Ifjúságszociológia*. Szeged: Belvedere, 69–95.

A DAL DIADALA

(1. RÉSZ)

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2021.3.103>

Szociológusi pályafutásom során soha nem foglalkoztam zenével. Most mégis nagy erővel vonzott ennek az írásnak a fő témája: a zene integrációs ereje. Azaz az a képesség, amivel a zenei előadás révén egymástól egyébként elkülönülő csoportok közösséggé olvadnak össze, még ha csak az adott élmény hatása alatt is, átmeneti érvénnyel. Utam a problémához sajátosan kezdődött. A hazai középosztályról szóló munkám² írása közben egyszer csak előtolakodott egy kérdés: bármerre nézünk, azt látjuk, hogy a középosztály egyes csoportjai között áldatlan háború, de legalábbis kizorítósdiba torkolló versenyzés zajlik. Ugyanakkor a középosztály egységesnek és erősnek mutatkozik az elosztáspolitikai érdekérvényesítésben, de általában véve rétegpolitikai fellépéseiben és számos politikai játszmájában. Mindazonáltal úgy tűnik, az érdekek szövetsége nem elég. Megtámogatására szükség van közös élményekre, a sokszor ütköző csoportok közösségét építő közös nyelvre. Ennek egyik erőteljes alapját nyújtja a közös zenei élmény, amihez persze az azt előhívó közös kulturális bázisra és az alapokat mozgósítani tudó előadókra van szükség. A kérdés tovább vezetett más társadalmi-kulturális közegek felé. Olyan példákon kezdtem el gondolkodni, amelyekben egymástól távoli, olykor egymással konfliktusban álló csoportok egyszeriben közösséggé formálódnak egy nagy hatású előadó munkája nyomán. Miből áll ez a varázslat? Mik az összetevők, amelyekkel az előadó dolgozik? Mitől van, hogy kiváló zenészek képesek az összekovácsolásra, míg más kiválóságok lecövekelnek a hallgatóság szűkebb körénél? Mit tesz a csomagba az előadó felfogása a saját zenei és előadói missziójáról, és hogyan képes az találkozni a közönség kínálta feltételrendszerrel?

Persze első perctől világosan láttam, hogy a kérdések így feltéve megválaszolhatatlanul általánosak. Mindenekelőtt, mélyen beágyazott tradícióik különbözősége okán szűkítenem kellett zenei műfajok szerint. Nagy populáris hatása miatt a könnyűzenére esett a választásom, mint amely a klasszikus zene réteg-kötöttségéhez képest társadalmi állástól függetlenül képes megszólítani a közönség hierarchikus pozíciók szerint elkülönült csoportjait. E lehatárolás mentén alakult a választás, aminek jegyében a könnyűzene igen sokakat és sokféle indíttatással megszólító zenei műfaja, a jazzből és a rockból táplálkozó, hangszerrel kísért szóló éneklés lett a zene közösségteremtő erejéről szóló vizsgálódásaim terepe. Hazai viszonylatban viszonylag könnyen adódott a választás: Cseh Tamás évtizedek óta tartó hatása, amely minden megosztottságon felülemelkedve, egybeötvözi a középosztály ideológiailag-politikailag egymásnak feszülő csoportjait, jó példának ígérkezett. Mik az eszközei, és mi alkalmazásuk kimenetele? Mi a létrehozott közösségiség titka? Hogy lássuk ezt a titkot, meg kell figyelniük egyediségét, és egybevetniük más közegekben hasonló közösségteremtő erővel fellépő előadóművészekével. Bár a szólóéneklés – mint sok más zenei műfaj – általában viszonylag homogén közönségeknek szól, és a társadalmilag elkülönült csoportokat egybefogó képessége nem gyakori, azért az értelmes összehasonlításra nyilván sok előadóművész zenei világa szóba jön. Közülük a választás nagyrészt egyéni ízlés dolga. Én Bruce

1 Szociológus, az MTA levelező tagja

2 Szalai J. (2020) *A nem polgárosuló középosztály*. Budapest: Balassi.

Springsteent és Mark Knopflert találtam meg magamnak. Igaz, olyanokat kerestem, akik a Cseh Tamáséval rokon műfajt művelnek, akik mindemellett életkorukat tekintve kortársak, és befolyásoló lehet nemi hovatartozásuk is. E dimenziók azért eléggé lehatárolták a választás körét. Így lett ennek az írásnak három főszereplője: Cseh Tamás, Bruce Springsteen és Mark Knopfler – három, nagyjából egy korosztályba tartozó zenész, akik generációs élettörténeti helyzetük rokonsága ellenére három különböző kultúrában hoztak létre és reprezentálnak olyan szólózenét, amely egyébként egymással nemigen érintkező közönségeket ötvöz egybe, és ezáltal szélesebb értelemben vett csoportjaik között teremt szerves összekapcsolódást. Úgy vélem – és igazolni igyekszem –, hogy a közösségi egybeötvözés sikere részben a zenében megnyilvánuló élethelyzetüknek és élettörténeteiknek a megjelenítésén, részben közönségeiknek erre rímelő sajátosságain múlik, és persze elsődlegesen a zenéjükön keresztül valósul meg. Ezért az élettörténetek nem afféle háttér adatok, hanem az alkotás szerves részei. Annál is inkább, mert a személyes biográfiák egész generációkkal kötnek össze és nyújtanak elvileg kapcsolatteremtő életanyagot. Ami pedig a befogadói oldalt illeti, szemügyre kell vennünk a közönség felfejthető zenei igényeit, hogy megérthessük azokat a rejtett kapcsolódásokat, amelyek felszínre hozatala teremtette meg az egybeötvöződés sikerét. Kérdés már most, hogy e siker mennyire az előadó és közönsége szerencsés találkozásának eredménye (és ezért nem transzformálható), és mennyiben maga az individuális tehetség generálja azt.

CSEH TAMÁS

Cseh Tamás 1943-ban, a háború kellős közepén született. Egyszerre volt vidéki és pesti fiú. 14 éves koráig Tordason nevelkedett, és bár tehetsége szavalóként és jó rajzolóként kitűnt, teljesen belesimult a falu életébe. Gimnáziumba már Pesten járt. Ez igazi családdegysítés volt: a minisztériumi középtisztviselőként dolgozó apa ekkor, a forradalom után jutott pesti lakáslehetőséghez, egy disszidáló baráti család elhagyott otthonának lettek lakásfoglalói. Ekkor Cseh Tamás édesanyjával együtt felköltözött a fővárosba (egyetemistaként önállósult nővére már kimaradt az egyesítésből). A gimnáziumi évek különösebb megrázkódtatás nélkül teltek, és nemigen rajzolták még ki a jövő pályáját. A jól rajzoló és festő fiú megpróbálkozott a Képzőművészeti Főiskolával, de ismételt nekifutás után sem vették fel. A továbbtanulás iránya azért teret engedett a váagnak: Cseh Tamás végül az egri Tanárképző Főiskolát végezte el. Fialat pályakezdőként egy budapesti külterületi iskolában kezdett tanítani. Mindvégig a rajz volt előtérben, a zene csak önmaga és szűk baráti köre számára mint szabadidős kedvtelés került az asztalra.

Eddig a pontig az életrajz sikereiben, nehézségeiben is megegyezik a faluról városba kerülő sok ezer fiataléval. S emellé odaképzeltetők közös iskolai élmények, a büszkeség a mobilitás terén elért eredményre, egyszersmind a nosztalgia a falu egyszerűbben átláthatónak tűnő és kitanulható viszonyai iránt – megannyi kiindulópontja a később megénekelte és közösséget teremtő élmény- és érzésvilágnak, sokak azonosulásának.

Az élettörténet kivételes fordulata szinte népmesei véletlennek köszönhető. A köznapi előzmények után ugyanis az ide-oda sodródó, barátokat kereső fiú stílszerűen egy házibulin került össze későbbi életpályája társával, Bereményi Gézával. Az író-költő jó érzéssel egy szunnyadó előadói tehetséget fedezett fel, és a szó szoros értelmében másnaptól fogva meg is kezdték a közös vállalkozás építését. Szellemi muníciónak alapjában két élményanyag szolgált: egyrészt a közös nosztalgia a két világháború közötti világ pozíciói, harcias nevelése és bátorságra ösztönző, nemzeties aurája iránt, illetve a nemzeti sors felpanaszolása (például: „Széna tér – Kitörés”), másrészt a végigélt diákevek, a botladozó, de szigorkodó tanárokkal, a hazugságra épülő úttörőmozgalommal és a megtapasztalt szegénységgel, valamint a meg nem szűnő és nyugvópontra nem kerülő helykereséssel („A hatvanas évek”). Mint majd látjuk, ez a két élményvilág rezonált az egykorú közönségben, és innen született a dalok ki nem hunyó népszerűsége.

Az albérleti szobában induló közös vállalkozásból gyorsan felfelé ívelő pálya lett. Cseh Tamás előadói estjeivel bebarangolta az országot, és soha hátra nem hagyott, kislemez téblábolásával, valamint sallangmentes öltözködési és előadói stílusával nagy ívben aratott. Hamar belépett a képbe a Kádár-korszak barátkozást kezdeményező lemez- és filmipara: a Cseh–Bereményi páros dalait rögzítő lemezek nagy számban keltek el, és nemsokára megérkeztek az ellenzéki és a befogadottság határán mozgó rendezői megkeresések (mindenekelőtt Jancsó Miklóstól, majd a Huszonötödik Színházról – amitől egy ideig tartózkodnak, de végül kötélnek állnak). Mindazonáltal ettől fogva a színházi kötődés megmarad, mindenekelőtt a Katona József Színházzal, ahol Cseh Tamás sajátos státuszú társulati tag lett, és ahol önálló estjei meghatározó részét befogadó otthonra lelt. A színházi kapcsolatok szaporodásával idővel a kör bővült, s a továbbra is vezető műfajt jelentő önálló estek mellett Cseh Tamás olykor mellékszerepeket is elvállalt egy-egy társulatnál, így például Alfred Jarry „Übű király”-ának 1977-es pécsi előadásában vagy Sarkadi Imre „Oszlopos Simeon”-jának 1986-os szegedi színrevitelében. Miközben az alkalmi együttműködések köre bővült (a Játékszíntől a Várszínházig, majd később a Bárka Színházig), azok fő formájának mindvégig megmaradtak az előadóestek. Cseh Tamásból annak ellenére nem lett igazi színházi ember, hogy egyre otthonosabban és ruganyosabban mozgott a színpadon, mindenekelőtt a nyolcvanas évek második feléig színházi otthonának tekintett Katona József Színházban.

A nyolcvanas években már egyértelmű a pálya: Cseh Tamás magasan jegyzett előadóművész lett, és ez a szerep identitásának is fő tartópillérévé vált. Már nem az amatőrnek megmaradt képzőművész volt, hanem a belső erőktől hajtott és onnan táplálkozó előadóművész. Ehhez azonban a külső feltételek változása is jócskán hozzájárult. A pályáiv két évtizedes fejlődési útjának elején a hatvanas évek végét írtuk. Diáklázadások Európában és Amerikában; a hippikomunkák gyors szaporodása Amerika nyugati partján, egy új, városi vándorló kultúra megjelenése, a fiatalok növekvő hangereje mindenütt. Magyarországnak akkoriban nem sok köze volt ezekhez a fontos nyugati változásokhoz. Belső válságjelenségek és a társadalom kibékítésének politikai törekvése egyszerre hozták, hogy a szocialista világ valamiképpel nyitottabbá vált, és főleg a fogyasztásba kezdte beengedni a nyugatot. S bár a hippibefolyást úgy-ahogy még távol lehetett tartani, a belső mozgásokat, változásokat már kevésbé – pontosabban csak a represszió eszköztárával, ami különösen a '68 augusztusi cseh bevonulás és az ellene nyíltan lázadó hazai fiatalság színre lépésének idején veszélyes és lehetőleg kerülendő volt. Körbepillantva, megállapíthatjuk: a delikát politikai helyzetben a Bereményi–Cseh páros épp jókor jött. Mondandójuk karcolta ugyan a rendszert, de a disszidens ellenzékkel összevetve, ideológiai értelemben csaknem veszélytelen volt. Viszont szerepbe lehetett őket hozni: akkora rést hagyva dalaik számára, amin még visszaránthatóak, ha úgy hozza a szükség.

Ebben a misszióban a dalok problematikája kiszélesedett, és politikai üzenetekkel is átitatózott. Bereményi Géza tűpontos sorai egyre nyíltabban a szabadságról, az elemi emberi jogokról és a nyugathoz való vágyott felzárkózásról szóltak: „Most te jössz, Kelet-Európa,/ mindennek tudója,/ bakancsban ugrálsz hős tojástáncodat./ Valaha-Európa,/ csak volt Európa,/ adtál te ezért már vért, szegényt sokat./ Járd, Kelet-Európa,/ tánc van, Kelet-Európa,/ táncolj, mert éppen most szabad./[...] Szeretlek, Európa,/ földnek sója,/ vén gazemberek játéka, szívem./ És ismét, Európa,/ Kelet-Európa,/ mondd azt már kérlek, hogy igen” („Kelet-Európa”). Az elmaradottságot ostromozó politikai tartalom nem független az egyén megzavart identitásától, amely kis büszkeségekből, állandó veszteségérzetből, múlni nem képes kisebbségi érzésből és elmagányosodásból van összegyúrva. A „ki a magyar?” kérdésre keserű válaszok születtek az elmaradottságról és a belsővé tett leértékelődésről – valahogy így: „A földet túrja s táncol ez,/ már rémlik is, hogy ez ki lesz,/ e rejtélyes alak./ egy pillanat, s eszembe jut,/ megvan a név, megvan, fiúk,/ ez a magyar paraszt” („A paraszt”). De a név nem elég, ha nincsen nyelv, amin a sajátos magyar sors elbeszélhető. Nyelv nélkül marad a kirekesztettség és a

magára hagyottság fájdalma, és a képtelenség, hogy sajátos sorsunkat és értékeinket a külvilág tudomására hozhassuk: „Ó, az az énekes/ bármiről énekelt,/ úgy tudtuk róla mi,/ hogy jobb ő, mint mi vagyunk,/ az ő élete sokkal többet ér,/ mint mi vagyunk./ És mi most itt vagyunk,/ és amit mi tudunk,/ és ami belénk szorult,/ nem tudjuk magyarul/s nincsen megírva az angolul” („I love you so”). Aki pedig a bajok orvoslásaként a modernizáló városodásban hinne, annak számolnia kell az elmagányosodás rémisztő, taszító jelenével, ahogy azt a város alsó osztályának ingázó-dala, a be nem fogadott egykori parasztlány érzésvilágának iróniával fűszerezett éneke elbeszéli: „Beának baja,/ hogy Pomáztól Pestig,/ Pest és Pomáz között csak úgy,/ egymaga mindig,/ sejtelve sincsen, hogy létezem,/ plusz én se Beát,/ a bejáró Beát/ még véletlenül/ sem ismerem. /Robog a HÉV” („Bea”).

A múltat idéző és a modern életet lefestő dalok egyszerre kívántak szólni a középosztály egymással sokszor konfliktusban álló konzervatív és liberális rétegéhez. Az első csokorba a csöppnyi iróniával keverten nosztalgizáló történelmi dalok tartoznak, a másodikba a mindennapi életet sokszor humorral vegyítetten felidéző városi dalok. A kétféle megszólítást azonos keretben együvé ötvözni nem lehet, az elbeszélés valamelyes egyensúlyát a témák változtatása teszi lehetővé. A történelmi azonosulást mindenekelőtt a nagy személyiségek megidézése szolgálja – irodalmi és történelmi figuráké egyaránt („Ady utolsó fényképe”, „Balogh Ádám”, „Balassi”); a mindennapok felfestését egyszerű képek a városi életből („Budapest”, „Ten years after”), még ha témájukhoz sokszor éppen a nyomasztó tények felől közelítenek is. Egymástól távoli referenciapontjaik miatt a kétféle identitás nem építhető egybe, ezért van az egymásra nem reflektáló, két külön dalcsoport, amelyek a közönség két elkülönülő szegmensét célozzák meg. Hidat közöttük csak a szerzői-előadói szándék teremt, amely beleérző kívülrőlállásával azonosítja is, el is távolítja magát – ezzel kínálva fel egy majdani szerves közösség reményét. Bár ez a remény is hamar megbicsaklik. A rendszerváltás utáni dalok a vékonyka közösség(ek) széteséséről tanúskodnak („Utóirat”).

A közösségteremtő erő titka mégsem a témák felfűzhetősége vagy nem csak az, hanem a mindennapi életek formai közelsége és egybeterelő mélyebb tartalma. Amiről szó van, sokak közös életformája, amit maga az énekes is oszt. Ez az életforma mindenekelőtt civil: a szabadság körül forog, aminek megjelenítését a zene és közönsége érintkezése adja. Az életforma egyik tartópillére a polgári állás (tanítás), ami csak részben köti le az energiákat, így mellette kényelmesen elférnek az egyre fontosabbá váló és a magánéletbe is mélyen beágyazódó barangolások, a vidéki vándorutak. Ezekben a vidéki kirándulásokban az együttlét a fontos, a pénznek alárendelt szerepe van. Jól megtestesíti ezt a Másik Jánossal, a zenésztárrsal való közös munka, amely a Bereményi Gézával való együttműködés végül átmenetinek bizonyult felfüggesztésekor játszott meghatározó szerepet Cseh Tamás előadói pályáján. Bár a vidéki kiruccanásokban szívesen benne van, Másik János mint képzett zenész nem fogadja el az amatőrnek szóló minősítést és a vele járó alacsony gázsit, miközben Cseh Tamás teljesen meg van elégedve ezzel: nem látja magát valamely szakma (az énekes előadó-művészet) felkent papjának, tökéletesen elfogadja az amatőr-civil státuszt, ebben azonban tökélyre és teljes kibontakozásra törekszik.

Az elfogadás annak is szól, hogy későn jött, s a megkésettéget helyzete és előadó-művészete otthonos elemének érzi. Ami körülveszi, az mind megkésett. A zenei élet kicsiben utánozza a nyugatot, de nincs pénz, nincsenek jó stúdiók, nincsenek jó autók és egyéb szállítóművek, minden kezdetleges és lekéssett marad. Lekéssett az előadói pályakezdés: Cseh Tamás 40 éves, mikor az első lemeze megjelenik. Lekéssett az ismerkedés a külfölddel: harmincon túl vannak már, amikor Bereményivel először nyugatra (Párizsba) mennek. És van bizonyos amatőr-civil jelleg az egész pályautban a vidéki művelődési házakkal és a műsor után hajnalig tartó ivászattal. Ez utóbbi éppen olyan szervesen az eseményhez tartozik, mint a mindig megszervezendő baráti szállítások, amelyek jó alkalmat adnak nagy beszélgetésekre és közös tervek szövögetésére. Közben ezeken

az utakon minden átmeneti, mintha egy buliba hívták volna az előadót. Igazi nagy koncert nincs is, a műfaj a kis szobák melegébe való, és akkor jó, ha ezt elő tudja állítani a színpadon is. Ilyen bensőségesen átmelegített lesz a nemzeti búslakodás is, vagy – a dolog vidámabb végéről – egy osztálykirándulás emlékének felidézése. A nemzeti vonal mindvégig erős marad: történelmi figurák megelevenítésével igyekszik előhívni a büszkeséget, de ugyane szövegekkel és mozdulatokkal idézi fel a mindenkori bukást – még Széchenyi esetében is. A színek mindig komorak. Így szól a „Lánchíd” egyik utolsó versszaka: *„Nézz le a Lánchídról a vén Dunára,/ nézd csak a vén folyót, hogyan viszi szét/ apádat, hazádat, hogyan dobálja,/ s maga sem tudja, hogy megvan-e még.”* A szöveg alig kíván zenét. És valóban, a zenei kíséret csak a hangsúlyokat emeli ki, előbb tisztán vokálisan, aztán dobpergést utánzó gitárkísérettel. A Széchenyit mint nemzeti példaképet az öngyilkosságról lebeszélő dal úgyszintén elbeszélés, noha a tárgyhoz illően kissé egzaltáltabb. *„Nektek ott lesz a Lánchíd, járhattok, kelhettek,/ emez itt magánvégzet, mindjárt meghúzom./[...] Ajaj, Széchenyi István nehéz lesz tanulni/ nekünk tőled a példát most, hogy ezt meghúztad”* („Gróf Széchenyi István pisztolyát porozza”). És hasonlóan a többi történelmi kép is inkább verbálisan tanító lecke és kétely, amiben a zenei hozzáadás csak aláfestés, a szöveg nélkül nem is létezne.

A jelen hétköznapi képeinek elbeszélésében nagyobb hangsúlyt kap a zene, és a szövegekre többnyire a dallamokkal együtt emlékezünk. Legyen szó osztálykirándulásról vagy a budapesti reggelről. De akár a szebb napokat látott latintanár nő végtelen elszegényedéséről, a zene megszűnik pusztán aláfestés lenni, önálló életre tör. Persze e fülbemászó dallamok sem túl bonyolultak – ilyeneket kár keresnünk az életműben. Ahogy a két ember alkotott, úgy került a zene a szöveg alá: *„dúdolj, Tamás!”* – szólította Bereményi Géza a társát, és ezekből az eldúolt darabkákból állt össze egy-egy dal zenei világa (például az ironikus-vicces dal: *„Ha a Koncz Zsuzsával járhatnék egyszer”*).³ Ami nem volt eldúolható, az ide nem fért be. Ez a dúdolós jelleg is közönségközelben tartotta Cseh Tamást és a dalait: dúdolni az is tud, aki nem ismeri a kottát, és maga elé zümmögni az is tud, aki szabályos éneklésre semmiképp nem vállalkoznék. A dúdolás még valamit kifejezett: a zene hozta a nosztalgikus, önironikus hangot, amit a szöveg jó szívvel befogadott. És befogadta a közönség is, hiszen volt valami megmosolyogtató abban, hogy az igazi, felszabadult öröm pillanatai mindegyre a múltba, a diákévekbe vittek vissza. Mosolyt fakasztó dallamával így lett különösen humoros a visszaemlékezés: *„Juharfát és magas tölgyfákat/figyeltünk meg./ Megkülönböztettünk bibét és porzót/ utunk során”* („Tanulmányi kirándulás”). Ami pedig az egykorú hétköznapokat illeti, a dalok tele vannak a villamoson felcsipentett beszélgetésfoszlányokkal (az albérletek áráról), a munka és a hétköznapok monotonijáról („Ami van”), az el nem énekelhető dalokról („Kéne egy dal...”) – csupa olyan gondolat és úgy megfogalmazva, ahogy és amit a közember gondolt. Az énekes ezzel jön igazán közel közönségéhez: csak kimondja és eldúolja, ami az emberek fejében van. S ha kissé meg is emeli ezt a tudást – a filozofikus meditálás szintjére Antoine és Desiré dialógusaiban –, akkor is közel marad, mert következtetést semmiképp sem von le, nem különböztet meg helyes és helytelen gondolatot, csak elbeszéli a vélekedéseket.

A megítéléstől való tartózkodás Cseh Tamás közösségteremtő erejének külön kiemelendő vonása. Nem engedett az ítélezés csábításának, még a rendszerváltás utáni években sem, amikor pedig a dalszövegek megkeményednek és frontális kritikával állnak elő. Cseh Tamás nem szereti, amit a kilencvenes években maga körül lát: taszítják a hatalomváltás visszasságai (a néppel mondja a maga tényszerűségében csak féligazságot: a régi urak új ruhába bújtak, de továbbra is ott vannak a vezető pozíciókban, s immár az üzlet élén is), kedvetlenné és irritálttá teszik a kiáltó egyenlőtlenségek, a hajléktalanság, a szegénység. Ezek a dalok már sokkal programozottabbak, zeneileg rendbe szedettebbek a korábbiaknál – de elvesztették izgalmasságukat.

³ A dalok „dúdolós jellege” igen sok későbbi feldolgozást inspirált. Példaként hadd említsem a **Koncz Zsuzsa-számot Mácsai Pál** előadásában, a **Cseh Tamás 52. születésnapján a Merlin színházban rendezett esten**, vagy a **„Születtem Magyarországon”** címmel 2012-ben tartott emlékest dalait, Hrutka Róbert feldolgozásában.

Névjegyek egy tálcán, de a név hordozója már nem törekedik a széles közönséggel való kapcsolattartásra. Elmúlt a dúdolás: kőkemény általánosítások zenei felstilizáltsága, amit kapunk. És ezzel el is múlik a varázs: a kilencvenes-kétezres dalokból nem lettek sokak által dúdolt nagy számok. Igaz, nem is rontottak a képen, mert a sűrű – Cseh Tamás halála után is sűrű – rendezvények főleg a hőskorszak, a hetvenes-nyolcvanas évek dalaiból válogattak, és fenntartották hallatlan népszerűségüket.

Az eddig kibontott vonások mellé azonban oda kell tennünk néhány további is, ha meg akarjuk érteni a dalok mindent túlélő vonzerejét. Az egyik a játékosság, ami többrétű. Egyrészt jelenti a vonzódást a művelődési házak és a kocsma világához, ahol rendszeresen meg lehetett merítkezni, de azzal a biztos tudattal, hogy pár óra után vége lesz, nem kell ott maradni, és a részegségben félbódultan kimondott mai szavakért nem kell holnap jótállni. Lehet bohóckodni, lehet pityókosan kissé felelőtlen szózatokba kezdeni – mindez megengedett, és ez az összekacsintós, de egymás közelségélményének mulékonyságára épülő játékosság ott van a dalokban. De játékosság övezi az előadói stílust is. Az előadó pontosan úgy öltözködik, mint a városi fiatal értelmiség: kerüli a felstilizáltságot, a kitűnni vágyás jeleit akár a ruhadarabokban, akár a frizurában. És ezen az alapon el lehet játszani a könnyen jövő haverságot, az összetartozás közösségét. A játékosság harmadik síkja a zene, pontosabban a retorika: Bereményi versei tele vannak szójátékokkal és kis nyelvi fricskákkal. Ezeket a zene tovább fricskázza, elnyújt, vagy éppen megrövidít egy szótagot, amitől a kifejezés vicces lesz, s ha jön is a rím, a viccességet az is magával viszi. A szójátékok mindenképp jókedvet visznek a dalba. Ezért főleg az önironikus-nosztalgizáló dalokban lelünk ilyeneket – a búskomorabb nemzeti problematikához kevésbé illenek.

A másik az előadói identitás rendíthetetlen kifejezésre juttatása. A népszerűség és Cseh Tamás azonnal felismerhető előadói képessége elvitte őt a színházak és filmek világába is. De nem csábította el egyik sem. A híres színészek közelsége, az előadások utáni hosszú együttlétek kalandnak kiválóak voltak, sőt, tanulni is sokat lehetett így. De Cseh Tamás mindvégig kívülálló maradt, vendég, akit kockázat nélkül lehetett kedvelni, de nem kellett a zárt körökbe felvenni. Ez az ellenállás a csábításnak erkölcsi tartalmat is adott: a teljesítménynek a távolságtartással való összeötvözhetőségét példázta. És ez is a játékosság egy formája volt. Beöltözni betyárnak vagy kallódó nemesnek amúgy sem volt idegen Cseh Tamás gondolatvilágától, és a szerepekbe való beleélés vonzó kalandnak bizonyult. Kirándulás eddig felfedezetlen területekre, új művészvilágokba, ahonnan azonban bármikor ki lehetett lépni. A dalok otthona sosem lett a filmvászon vagy a színház. Ezekben a terekben vendégként szerepelt az előadó is és maga a prezentált anyag is. Szépen illeszkedtek a dalok, de kívülállóságukat mindvégig megtartották. Újabb oldalról bizonyították, hogy igazi közegük a magánélet és a civil nyilvánosság határán mozgó melegség, az együttesség közvetlenül, a maga átélhetőségében, szinte testi érintkezésben születő közösség.

Ez a közösség társadalmilag és ideológiai irányultságában is meglehetősen vegyes volt. Egyik fő összetevője a nyolcvanas években már formálódó nemzeti ellenzék, amely formálisan igazodott a fennálló rendszerhez és annak szabályaihoz, de szándéka szerint a nemzeti identitás építésével éppen a vele szembeni ellenállást és távolságtartást fejezte ki. A megkapaszkodást segítő gyökerek keresése a múlt nagy tettei és nagy emberei felé fordult, és a Bereményi–Cseh szövegekben és a dúdolható dallamokban a maga tökéletes kifejeződését találta meg. Ezek a dalok mind felstilizáltak és leegyszerűsítettek: egyéni hősök vagy hajdani harci dicsőségek, vitézségek fanyar-édes felidézésével teremtettek nemzeti azonosulást. Így: „*Te fuss csak, katonám, Csak most juss el Branyiszkóig, [...] Csak fuss a hóban el,/ s ha közben golyó nem ér el,/ majd egy gyönyörű kézitusán/ közelharcban halhatsz meg fent a hóban [...] Branyiszkóig nem ér a golyó,/ közelharcban halunk meg fent a hóban [...] vacogd át ezt az időt,/ bent Branyiszkónál./ Te csak fuss, katonám*” („Branyiszkó”). Az egyéni hős, mint a példakép a dalokban magában áll, történelmi közege nélkül. Mintha a múzeumban egy

portrét mutatna az idegenvezető. A hős felemlegetése ugyanakkor reményt ad, vagy éppen a maga emberi gyarlóságával relativizálja a kiemelkedést, testközelbe hozza a hősi tettet, és ezzel befogható távlatokat nyit. A „Petőfi halála” című dal utolsó strófája szépen példázza ezt: *„Nem, ne, csak így ne./ Hogy nem látja senki. Nem így akarom./ Szembefordulni/ Nem látják, nem tudják, csak dobogás,/ hisz nem is látják,/ senki sem látja, hogy szembefordulok./ Így szűrnak belém. Vive la republique, így szűrnak belém./ Senki, lovak dobognak./ Nem, ne így legyen, vive la...”* Ahol mégis kollektív történelembe fordul a dal, ott feltűnően kerüli az állásfoglalást, a drámát individualizálja. A tömegből egymás melletti, nagyjából egyformán érző, de egymással nem kommunikáló emberek sokasága lesz: *„Bújnak ott a romok alatt a helybeliek, magyarok,/ városukat a sok csapat, a fényes sisakosok/ szállták meg s az itteniek bújnak a föld alá,/ bőrrönd és kisgyerek és kívül a sok szoldát”* („Széna tér – Kitörés”). A zene ezekben a történelmi dalokban (akár az egyéni hős körül forgókban, akár a tömeges élmény elmesélésének szenteltekben) kifejezetten aláfestésül szolgál: a lényeg a vers, és az egyszerű dallamok ennek elsőbbségét emelik ki, törekedve a szöveg világos érthetőségére. Ezzel az aláfestéssel a történelmi képek és tablók balladisztikus elemei hangsúlyozódnak, aminek révén a dalok egyszerre válnak testközelivé, egyszersemind homályossá – talán, hogy aláhúzzák a szövegekben rejlő kétértelműséget. Mert e történelmi dalok a felmagasztalás mellett iróniával beszélnek hőseikről, ezzel megadva a közönségnek a lehetőséget az azonosulásra éppúgy, mint a távolságtartásra.

A dalok másik közege a városi kisember a maga mindennapi gondjaival és örömeivel. Ez a kisember szabadulni kíván az elvárások és normák nyomasztó világából, és a szabadulást egyszemélyes programként éli meg. Emlékei, vágyai retrospektívak, az iskolás évekhez és a fiatalsághoz kötődnek. A mából visszapillantva azonban csalóka a fény: *„Én tudom, hogy felejteni kell/ a régi iskolákat/ a tanári tébolydákat,/ az összes tévhitet, mint belénk verni mert/ százezer vén bolond,/ kit tönkretett a gond... Ács Mari hitte velem,/ ...hogy nekünk nincs... csak ilyen, példasértett életünk,/ és benne maradt”* („Ács Mari”). De a dalokban megszólal a nagyvárosi kisember elveszettsége is, aki albérlőként kiszolgáltatott, akit bármikor lehet igazoltatni, s aki fogyasztóként lohol, hogy lépést tartson a kiszélesedő világgal. Miközben szolidaritást vállal a figurával, a dal kritizál is: megmosolyogja az igyekvést, a normáktól való szabadulás vágyának a normákhoz való fokozottabb alkalmazkodással kifejezett igényét. A kisemberrel való viszony nagyon „magyar” („ugyanabból a múltból jöttünk, és ugyanaz a jelenünk is”), de ez csupán a dal érzelmi szintjén derül ki. A dalok a közös-séget, a hasonlóságot hangsúlyozzák, és ezzel azt üzenik: felolvadhatsz közöttünk, nincs értelme ágálnod, inkább fogadd nyugodtan, ami adatott: *„Hetven vagy hatvan, most hetvenhat van./ Arctalan év ez, mondd meg Irénnek. Mondd meg Irénnek: a nyolcvanas évek sapkát viselnek./ ...Sapkát viselnek, árnyékban jönnek./ Jól le van húzva mind a tíz sapka./ Homlok takarva, tíz orr takarva,/ Tíz száj takarva. Szem eltakarva... Tíz fehér bottal út ütögetve./ ...A nyolcvanas évek, mondd meg Irénnek, a semmibe néznek. Semmit se kérnek”* („Jóslat”). A szavak a nyelvbe vannak zárva, és eleve közösséget teremt a beszélő és az őt értő személy között, hogy tudják: az értők köre szűkre szabott, a magyarul beszélőkére, amiből a külvilág – láttuk – nagyjából ki van rekesztve. Ez ad keretet a közös szokásoknak (itt le szoktak menni tejért reggel, abortuszért sorban állnak, megigézve kirakatokat bámulnak stb.), és a közös ivászat mint együttléti forma, mint a társas kapcsolatok karbantartása rituáléinak is – nem is igen kínálkozik más: *„És dal kéne arról, hogy énekelni jó,/ számos barátta, nagy asztalok körül,/ ám nincs egy este, ami mindenható,/ így hát az ének nem dalba való”* („Kéne egy dal”). Ezek a kisember-dalok zeneileg változatosak: van köztük is narráció zenei aláfestéssel, de vannak dallamosabb darabok is. A dallam főleg a nosztalgiákat kíséri, és valóban fülbemászó: nem is csoda, hogy a közönség az előadóval együtt éneklie a „Budapest”-et vagy a „Tanulmányi kirándulás”-t.

Mindezt végiggondolva, egyszerre látjuk Cseh Tamás közösségteremtő képességének külső feltételeit és a belőle magából fakadó erejét. Az elsőt a közönség indirekt megszólítása jelenti: nem mondatik ki, hogy kinek

szól a dal, azt bárki felcsippengetheti és magáévá teheti. A kisember a nemzeti érzés által nő nagyra, és ennek felfedezése a nemzeti problematikát ki is rántja amúgy megszokott kirekesztő rendszeréből. És megfordítva: a kisember ott lakozik az egykori elitekben, az élitétekben, a kitelepítettekben, '56 örökösében. Nem kell pontos határvonalat húzni: megint csak a ráismeréssel születik a bennfoglaltság, sőt, lehet választani. Lehet választani régmúlt történelmet, a tegnapot és a jelent – mindehhez adott a skála és a panoráma. És az ember körülbelül ugyanabba a közegbe kerül, a hallgatóságos közösségbe. Ez a közösség a motivációk sokszínűsége folytán eléggé tágas és körvonalatlan. Ezért könnyű belépni a közegbe, és lehet halkán, nyom nélkül távozni is. Ennyiben az összetartozás és egybefűzőttség csak a percre és a helyzetre vonatkozik: a dalok nem is ígérnek ennél többet. A dalokon túli világ megosztottsága ott marad, nem is relativizálódik.

Mindebből azonban még nem világos Cseh Tamás tartósult hatása, generációkon átívelő népszerűsége. Ennek egyik kulcsa nyilván a megénekelte témák szinte – használatában – népdalszerűvé vált, örök aktualitása. Ha ma más is a fogyasztási szint, törekvéseiben mit sem változott a kispolgári gürcölés, a lépésekben haladó és visszahuppanásoktól kísért felemelkedés, az örökké kielégítetlen és lemondásokkal teli vágyakozás – az egykori dalok tehát ma is igen sokakat elevenükben szólítanak meg, és különleges élmény, hogy ebben a vonatkozásban szülők és mára felnőtt gyermekeik közvetlenül megfoghatják egymás kezét és átérezhetik sorsuk közösségét. De ugyanígy ott van a ma levegőjében is – sőt, felerősödve van ott – a nemzeti büszkeség zavarteli problémája, amelyre a ma talán lekerekítettnek tűnő válaszokat kínáló dalok a közvetlen harci mezőtől távolabb húzódva, némi gyógyírt ígérnek. Fenntartják persze a hatás folyamatosságát maguk a Cseh Tamás–kultusz építőelemei: a tisztelet mindig friss virágával ékeskedő egészalakos szobor a Gellért téren, az évenkénti emlékkoncertek, a hosszú sorban színre lépő új meg új dalátíratok és szerzői estek, sőt, a Cseh Tamás nevével meghirdetett kulturális pályázati programok vagy középiskolai vetélkedők. Mindezek persze egyszerre gyümölcsei és magvai a töretlen közösséghatásnak – mégis, egyértelműen hozzájárulnak a folyamatos adaptáláshoz és újraértelmezéshez.

BRUCE SPRINGSTEEN

Bruce Springsteen nagy törekvése a rock 'n' roll fennhatósága alá tartozó világ békétlenségeinek elsimítása, nyugodt és kiegyensúlyozott élethelyzetek megteremtése, egy olyan világé, amelynek alapköve az emberi jogok tisztelete. De ez nem adódott egykönnyen. Az életút vonulata egyszerre szabályos és szabálytalan. Az 1949-ben született fiú első éveit családja szegénysége, az apa akkor még fel nem ismert skizofréniajából adódó agresszív dühkitörései, az anya mindenképp felett álló, gyermekeit védő derűje és feltétlen szeretete, a külvilágban pedig a Martin Luther King előtti Amerika rasszizmusa és a hidegháború barátságtalan légköre határozta meg. Tipikus New Jersey-i kisvárosi munkásélet vette körül, a feketék és a fehérek között húzott kemény határvonalakkal. Az osztálytársaival bunyózó, focizó és egymást fricskázó bandaszellemből elég korán kiemelkedő tinédzsert a zene vonzotta mindenképp: a nagy idol Elvis Presley, majd a Beatles és Bob Dylan, akivel nemsokára életre szóló barátság szövődött, sorozatos közös fellépésekkel. A zene művelése – akárcsak a tizenéves Cseh vagy Knopfler esetében – egy összekuporgatott pénzen vett gitárral kezdődött. Szisztematikus zene- és hangszer-tanításra a családnak nemigen volt módja, de ez a hatvanas évek elején nem is látszott feltétlenül szükségesnek. Springsteen barátoktól és egy-két idősebb pártfogójától tanulta meg a gitár használatának alapfogásait, de ezekben a spontán kurzusokban kottaolvasás nem szerepelt. A gimnáziumi években összeállt első csapat szájról tanulta meg a kor nagy dalait, és fő dolgának azt tekintette, hogy hűen, jól másolva hozza közel az eredetit a klubokban, kocsmákban és sporttermekben összegyűlt, jó bulira vágyó kortárs közönségnek. Évek teltek el így, és közben az otthonról menekülő, majd mindegyre anyja védőszárnyai alá hazatérő fiatalember hónapokig lakott egy padlásterben bandája tagjaival, és a referencia ugyanez a közönség volt. A kommunaszerű

együttlakás, a szülőktől megörökölt világ elutasítása a hajviselettel és a kívülállást hangsúlyozó öltözködéssel, az iskola odahagyása – mindez nagyon hasonlított a hippik életformájára, bár társadalmi összetétele szerint kevésbé a lázadó középosztályi ifjakra, mint a margóra került munkásfiatalok összekapaszkodására épült. Az elmerülés az új életvilágban elsodorta az iskolát: Springsteen – szülei hallgatólagos beleegyezésével és zsebében a megkésettens megszerzett érettségivel – nem tanult tovább, s ez a döntés utóbb életre szólónak bizonyult.

Az elképzelt pálya a zene volt: a fiatalember számára a zene lett az élet kerete, a kapcsolatok mélyebb szövete, az inspiráció és a cél. Élet és zene teljesen összeforrott, a zenélés a napok egymásutánjához tartozott, és hétféteken a hét közben elért eredményeket osztották meg a haveri közönséggel. De külön a fehérekkel és külön a feketékkel. A két elkülönült társaság között sokszor adódott összetűzés és verekedés, a fellépő zenészeknek – akkor még színfehér csapatuknak – ezzel rendszeresen számolniuk kellett. A rasszok közötti feszült viszony a leghétköznapibb dolgokat is átítatta. „*A Freehold High gimnáziumban a rasszok közötti feszültség erőszakba is torkollt. [...] Egyszer egy első emeleti mosdóba mentem be, odaálltam a piszoár elé, és elkezdtem beszélni a mellettem álló fekete bőrű haverommal. Ő közben végig a falat nézte, majd megszólalt: »Most nem beszélhetek veled.« ... a határok meg voltak húzva, még a szomszédos barátok között is. Addig nem lehetett beszélgetni, míg fel nem oldják a határokat, és ez egy jó darabig még nem következett be. A városban lázongások törtek ki*”⁴ (Bruce Springsteen: *Amerikában születtem*, 60.). Mindeközben a tinédzseréletnek megvoltak a maga terei: a városi klubok és klubként funkcionáló iskolai tornatermek. Ezekben rendszerezett műsor zajlott, és a játsszási engedélyért egymással versenyeztek a kiemelkedni vágyó, ugyancsak tizenévesekből álló bandák. Ezek közül emelkedett fel Springsteen első együttese, amelynek az élén már énekelt is. A *The Castiles* már félprofi együttes volt, de még mindig a nagy slágerek előadására szerződött, kevés saját újdonsággal. De ezt a zenekart már New Jersey-szerte számos helyre hívták, igaz, egy másik kemény osztóvonal mentén, ami a felkapaszkodott középosztály és a munkásfiatalok között húzódott. A mély megosztottság mellett nagy szó volt, hogy az együttes mindkét táborban sikert aratott, és a fiatal közönség itt is, ott is a magáénak érezte a játékukat. De a merev elkülönültséget tudomásul kellett venni: a középosztályi yuppiknak eszükbe nem jutott, hogy kedvenceik után eredjenek a munkásklubokba, és megfordítva. Az életkori határok ugyanakkor lassan elmosódtak: az együttes egyre több meghívást kapott a helyi felnőtt közönségtől is. Ezek a meghívások azonban csak mélyítették a fajok és társadalmi osztályok szerinti megosztottságot – a közönség keveredése elképzelhetetlen volt. Bár az együttes egyre nagyobb hírnévre tett szert egy elég nagy földrajzi térben, ismertségüket jócskán megtépzta a közönség szegregált csoportjainak viszálykodástól sem mentes rivalizálása. Látnivaló volt: ebből a helyzetből az adott helyi viszonyok közt nem lehet kitörni.

A kortársakra figyelő és jól tájékozódó Springsteen tudta és idejében felmérte: innen tovább kell lépni New York felé, ha valaki igazi zenészkariert akar. Ez azonban nem volt minden nehézség nélkül való. A heti többszöri ingázás New Jersey és New York között nem kevés pénzbe került; ugyanakkor örülni kellett, hogy ha gázsit nem is, játéklehetőséget viszonylag könnyen szereztek Greenwich Village egyik kocsmájában; megbízható rajongói kör híján viszont állandó bizonytalanság nehezítette a megkapaszkodást. De Springsteen jó kapcsolatteremtő képessége sokat segített. Miközben meg kellett küzdeni az egyelőre ismeretlen közönség kegyeiért, igazi lendületet adott néhány véletlenül szerzett ismeretség a legjobb körökben: idővel a korabeli rock 'n' roll nagy gurui fontos szerepet játszottak a kapcsolati háló kiépülésében. New Yorkban a siker netovábbja a bebocsáttatás a zeneiparba volt. Szerencsés kapcsolatok és a tehetséget felismerő producerek és menedzserek segítették Springsteent az első lemezfelvételhez. Springsteen életrajzi könyvében leírja, hogy milyen nagy szó volt először belépni egy stúdióba, és élőben megtapasztalni, hogy az eredeti felvételből a produceri munka

⁴ A szövegben szereplő, angol nyelvű dalokból vett idézeteket a saját (nyers) fordításomban közlöm.

és a hangmérnöki hozzáadások és elvételek varázslataival hogyan lesz bemutatkozásra alkalmas demólemezt. Miközben alig-alig botorkál még ebben az új világban, felszínes, de jól mozgósítható barátságok széles körére tesz szert, és menetel (vagy sodródik?) afelé, hogy csapata egy legyen az Amerikát ellepő fehér rockzenekarok közül, amelyek bennragadnak a déli blues és az ugyancsak déli eredetű, de már északiakra csiszolódott rock 'n' roll legjobb dalainak másolásában.

De a sodródás és a bizonytalanság nemcsak a zenében jellemzi a tizenéves Springsteen életét. 18 éves, amikor szülei – apja betegsége és lehetetlen anyagi helyzetük miatt – Kaliforniába költöznek, és ő teljes önellátással és a házáért vitt felelősséggel hátramarad. Megkapaszkodni nemigen volt kiben – erre is csak a zene kínált lehetőséget. Mivel a kamaszkori csapat három év után felbomlott, Springsteen nekilátott, hogy immár felnőtt együttest szervezzen, aminek az élén ő áll, ő a Főnök (a Boss⁵ becenév nem véletlenül ragadt rá), és egyre több saját dallal kíván a közönség elé lépni. Ez a zene már rafináltabb: keményrock vonásai továbbra is búvkörökben tartották a keleti parti munkásfiatalokat, de a kifinomultabb versek és dalok a középosztályi – főleg a vietnami háborút ellenző – közönséget is vonzották. Ezek már nem kamaszkori próbálkozások, hanem kemény, felnőtt szavak bánatosan andalító zenére előadva: „*A harcban nyomorékká vált katonák jönnek vissza a háborúból/ az utca embere éppen úgy néz rájuk, mint annak előtte/ a nők meg, akiket szerettek, időközben prostituáltak lettek/ ...Amerika harcban áll és az ég vörös/ ahogy leszállnak a vonatról, azt nézik, kit is kéne vádolni mindezt az örületért és gyászt/ És az utcák megtelnek vakokkal, akik mind teljesen kivették magukból/ Te ott állsz, ők meg a poharukat és a botjukat nyújtják/ Én viszont fáradt vagyok, azt hiszem, legjobb, ha lefekszem...*” („America under fire”). De nemcsak a vietnami háborúról volt szó. A korszak (a hatvanas évek közepétől a kora hetvenes évekig) az egyre nagyobb tömegeket mozgósító hippilázadásoktól és a pszichedelikus szerek nagy divatjától volt hangos, aki hatni akart, annak ezzel számolnia kellett. A középosztályi eredetű hippikultúra nem volt Springsteen közege, főként nem legklasszikusabb változatában, a nyugati parti, legfőképp Los Angeles környékén kialakuló hippikommunák formájában. Ezek a fiatalok a felpuhult tömegfogyasztás és a szemforgatóan prűd szexuális normák ellen hadakoztak, és kilépve családjuk kényelmes világából, vándorútra indultak a maguk vad öltözékében, polgárpukkasztó hosszú hajukkal és állandó drogfogyasztásukkal. Bár velük szemben érzelmileg a keleti parti melósokat választotta, Springsteen számára a hippivilág megannyi vonása ismerős, s ezért jól átélhető volt. Ilyen volt mindenekelőtt a még sok gyermeki vonással átítatott kényszerű elválás a családtól, ami ugyan nem Springsteen akarata és saját szabad választása szerint történt, de az ezzel járó útravetettséget, az állandó vándorlási kényszert és a könnyen jövő, majd éppoly könnyen elillanó, gyors barátságokat ő is jól ismerte. Akár a hippik, ő is keresztbe kasul autóstoppolta Amerika egy jó darabját, és ezeknek az utaknak a kockázatos volta, de a humorossága is mélyen átélte s a hippivilággal közös élménye volt. De a magánélet legfőbb tartalmai, a szerelem és a szex is kapcsolatot teremtettek. A hippieleltre hajazó vándorlásaiban Springsteen élvezte a könnyen cserélhető partnereket és az el nem köteleződés szabadságát. Volt tehát azonosulási lehetőség bőven. És Bruce Springsteen, a nagy kaméleon e tekintetben is korán felmutatta képességeit. A bluesok és az ötvenes, hatvanas évek rock 'n' rolljának elkötelezett megszállottja ezekben az években akusztikus zenét szerzett, átítatva pszichedelikus átérzésekkel – noha maga nem kábítószerrel soha, mert félt a szerek okozta kontrollvesztéstől és az apai modell így a „hátsó ajtón” esetleg beosonó következményeitől. Beleérző képessége mindenesetre nagy volt, és további egész karrierjének nagy titkaként meg is maradt. A kor tipikus dala a később feledésbe merült „*Don't you want to be an outlaw*” („Nem akarsz törvényen kívüli lenni”), bonyolult, erős ütőhangszerrel megtámogatott úton levés – együtt minden marginalizálódott kortárral, legyenek akár hippik, akár a középiskolából kisodródott és egyre lefelé csúszó kamaszok. Az úton

⁵ Főnök

levés öngyilkos gondolatokkal is társul, bár ezek elbeszélése inkább a marginalizálódottak retorikájának része, semmint gyakorlati elszánás az élet befejezésére: „Napközben izzadságban fürdünk az elveszett amerikai álom útján,/ éjjel öngyilkos autónkkal végighajtunk a dicsőség házához,/ a 9-es út választóvonalánál kiugrunk a krómozott, jól feltöltött járműből,/ oh, bébi, ez a város kihatja a csontjaimat,/ ez egy halál-tár, egy öngyilkos fojtogató öv,/ el innen, amíg fiatalok vagyunk,/ mert a hozzánk hasonló fiataloknak csak a menekülés adatott” („Born to run”). Az országos hírveget és tartós sikert hozó dal kinőtte a kamaszévek másolás rock 'n' rollját. Bár alapritmusnak megmarad az egyéniesített, játékosságát vesztett rock 'n' roll, ezt a dal közepe táján egy elbeszélős, néhány akkordból álló betét váltja, majd bár visszatér a rock, ez a dal második felében improvizált jazzes elemekkel társul. A szerencsés kombináció jól kiemeli a szöveg panaszos, ugyanakkor elvágó vereszetét. Igazi korosztályi zene lesz, de a dal később is töretlen sikere azt mutatja, hogy együtt öregszik hallgatóságával, akik számára a szám idővel az ifjúkori világba való visszavágódás szimbóluma lesz. A dalnak (és a dal címét viselő albumnak) ez a túlélőképessége lesz Springsteen közösségteremtő erejének egyik fontos forrása. Egy csokorra való keletkezett ezekből a túlélődalokból, amelyeknek egyre tisztábban kirajzolódott nyugati- és keleti parti kettős forrása, és két földrajzi letéteményesük közt Springsteen néhány havonkénti ingajárata. Az egyik a nyugati part egyre inkább intellektualizmusba hajló középosztályi töltése, amely vitte magával a hippiévek dalvilágát és problematikáját, immár felnőtt kifejezési formákba átemelve. Ezek a dalok a közösséget és az értékalapon szerveződő kapcsolatokat, a szabad szerelmet és az establishmenttel szembeszegülő szabadságát állították a középpontba. A másik a mindenkori hazatérés világa: New Jersey bányász-, halász- és munkásvidéke, a keményebb rock hangjával, főleg a kocsmák népének és az olykor „deviánssá” minősített, hetekre-hónapokra bezárt csóróknak és csavargóknak címezve. A két Springsteen zeneileg is távol áll egymástól. A nyugati hippiörökség vitte tovább a blues- és soul-dalokat, néha egy erősen stilizált rock 'n' rollba átemelve. A kelet hangja változatlanul a kemény rock, nagy hangeffektusokkal és gyakori felpörgetettséggel.

A kettős dalvilág életformává emelkedett. Ahogy a karrier és vele az ismertség felfelé ívelt, a siker anyagiakban is fialt. A felnőtteknek és körülöttük továbbra is a koncerteken eksztázisban csápoló fiataloknak szóló előadások gyors anyagi gyarapodást hoztak, ami már megengedte a kettős megállapodottságot: Springsteen mindkét parton házat vásárolt, és idejét – immár családapaként – megosztotta a két világ között. Sőt, rafinált modern stúdiót alakított ki mindkét helyszínen, és attól fogva maga vette kezébe a lemezfelvételek menedzseri, produceri irányítását. Hangmérnököket és a lemezcsinálás összes csínját-bínját a kisujjukban hordozó szakembereket hívott együtt-dolgozásra. Közben új zenészeket is szerződtetett, akiket főleg a nyugati parton fedezett fel és szerzett meg magának, míg a keleti parton állandó társulatával, a környékről toborzott *E Street Banddel* koncertezett és készített nagy példányszámban eladott lemezeket. Ez a kettős életforma és annak elkülönülő zenei kifejezése lett az előadó kisugárzásának és közösségteremtő erejének legfőbb pillére. A különálló közönségek és közösségek együvé gyúrása és egységgé kovácsolása azonban még várat magára. A feltételek lassan érlelődnek a hetvenes-nyolcvanas évek emberi jogi és fekete mozgalmaiban, valamint olyan kollektív drámák átélésében, amilyenek a szaporodó környezeti katasztrófák a menetrendszerű erdőtüzekről a hurrikánok pusztításáig.

Az előadások közben új színnel gazdagodtak: a színpadi játékot kifejező rendezői elgondolásokkal. Springsteen a zenészeknek a színpadon való fel-alá járkálásával, egyéni kis *shaw*-darabok beillesztésével előhívta és új keretbe emelte a jazz korai szakaszának fekete *minstrel-shaw*-it, azaz azt a hagyományt, ami a dalok előadását afféle esztrádműsornak tekintette, és amelyben a színpadi látvány az előadott darabnak a zenével és a szöveggel egyenrangú összetevője lett. Hiába volt együtteseinek többsége fehér zenész, ezekkel a látványshow-kkal közel hozott hozzájuk és a szintén főleg fehér közönséghez egy darabot az elsüllyedő fekete

világból, amivel újabb lépést tett annak útján, hogy a zenében ő legyen Amerika első számú közösségcsinálója, távoli világok egyesítője. Nem is véletlen, hanem szerves következmény, hogy az idők során változó együtteseiben egyre több lett a fekete zenész. Volt közöttük, akiket állandó együttesébe, az *E Street Band*be is meghívott: mindenekelőtt vezető szaxofonosa, Clarence Clemons, akihez egyre szorosabb barátság is fűzte. Ez a barátság olyan fontos volt, hogy Clemons nemcsak a legjobban fizetett muzsikusa lett. Haldoklásának hírére Springsteen – megszakítva párizsi kirándulását – gondolkodás nélkül elrepült hozzá, és a nagydarab fekete muzikus kezét fogta az utolsó lélegzetvételeig. Springsteen a szó legjobb értelmében színvak volt, meglehetősen érzékenységgel az élesen elutasított rasszizmussal szemben. Mindezzel együtt egész pályáján főleg fehér zenészekkel zenélt: hiába, a megosztott világ kapcsolatrendszere erre terelte. Sok évnek kellett még elteltie, amikorra meglelte a maga fórumát a rasszizmus elleni fellépésre, és ehhez a közönség valamelyest megnyílt fogadókészsége is kellett hátszélnek. A keleti parti klubok éles megosztottsága mellett a kétezres évekig erre sem bátorsága, sem ösztökéje nem volt.

A felfedezett „cirkuszi” előadásmód azonban jól kitölthető keretet kínált. A fekete zenészek részei lettek a mutatványos előadásnak, s ezáltal jelenlétük, hozzájárulásuk valamiféle természetességet nyert a fehér közönség szemében is. Az előadások mókamestere a nyílt színen is Springsteen volt, aki időnkénti improvizációkkal adott vezérhangot egy-egy hangszernek és az előadójának. De a feketék – kevés kivétellel – inkább a tömegjelenetek szereplői voltak, ritkán jutottak szólóénekekhez, és elsősorban a zene ritmikai aláfestésének sokszínűségét voltak hivatva biztosítani. Ugyanakkor ezekkel a jelenetekkel meg lehetett idézni a csetlést-botlást, a kocsmahangulatot éppúgy, mint a szolidaritás rejtettebb szálait, amelyek például mindegyre a fúvósokat terelték fontos közösségbe, ahonnan csak Springsteen improvizációs hívására léphettek egyenként előtérbe.

Mindez együtt hallatlan mozgékonyt és a közönséghez igazodó rugalmasságot vitt az előadásokba, és fokozatosan teret nyitott a feketék egyenrangúan individuális szerepeltetésére is. Itt van példának a mindenki által ismert dal, a *„When the saints go marching in”*. Kellott némi bátorság ahhoz, hogy e gospeleredetű és Louis Armstrong által a maga jazzfeldolgozásában híressé tett dalt Springsteen némileg megtartva-módosítva átköltse, és fekete-fehér párbeszéddé alakítsa, lelassítva az ütemet, de megőrizve a zenei tartalmat. Ebben a párbeszédben a fehér fél nyíltan a harcoló elődökkel szellemileg egyesülő dicsőséges hadsereg tagjának tekinti magát, míg a neki válaszoló, szent mivoltát és angyalszárnyait egy nyakába akasztott, összehajtott fehér törülközővel jelképező fekete szereplő szomorúan konstatálja, hogy a nap nem hajlandó neki sütni, és az ő szájából a fehérekéhez hasonló szavak – igen kifejező mimikával egyesítve – csak az áhítóaszt és az egyenlőség iránti távoli óhajt hozzák felszínre. Az egyszerre hangosra váltó fúvósok a kételyt emelik ki, mintegy kérdőre vonva a fekete énekest már magáért az egyenlőség álmaért. A közönség „veszi az adást” és hatalmas tapsban tör ki, a fekete reménykedés pártját fogva – ígéret azonban nem születik ebből. *„Fújjad, Holmes testvér! Amikor a szentek bevonulnak, [...] egyike szeretné lenni a tömegnek.”* Mindazonáltal az első lépés megtörtént: a dal a dicsőséges történelem fehér kisajátításával szembeni állásfoglalás dala, és ha tette még nem is, de közösen osztott kritikára mozgósít (*„When the saints go marching in”*).

Fontos kiemelni, hogy a látszólag improvizatív „cirkusz” keményen megformált szerepekre és a szerepek mögött a szereplők messze a zenén túlnyúló, változatos kapcsolataira épül. Egy karakterisztikus példája ennek a sokszor mintegy másodfőnöki szerepet betöltő Steven Van Zandt, aki egyszerre a legmélyebb tisztelője és társa Springsteennek, másfelől állandó riválisa. Ezt az ellentmondásos viszonyt évekig mindketten mesterien kezelik, de egyszer csak eljön a robbanás pillanata, és Van Zandt kiválik az együttesből, hogy hosszú évek múlva immár saját színészi-énekesi sikere révén stabilizálódott, igaz együttműködésre kész barátként és

alkotótársaként térjen vissza. Az ő távozása talán mindenki másénál nagyobb űrt hagyott hátra. Springsteen nem is igyekezett „pótolni” – inkább némileg átrendezte a zenekaron belüli szerepeket, és még határozottabban a saját kezébe vette az irányítást. A zenekar további tagjai mind közeli barátok ugyan, de az együttesség kizárólag a közös munkára szorítkozik. Egy kivétel van: a *Band* egyetlen állandó nőtagja, Patti Scarfia, aki utóbb Springsteen felesége és három gyermekük anyja lesz. Az énekesnőhöz fűződő viszony a munkában semmi „privát” szint nem enged meg, ugyanakkor az asszony végig ott van támasznak, alkotói partnernek. Delikát helyzet ez is, amit a két ember láthatóan remekül kezel – a kapcsolat a maga összes rétegében szemlátomást működik. De ugyanilyen módon épülnek a viszonyok a zenekar más tagjai által beemelt családi kapcsolatokat tekintve is. Példa erre a dobos, Max Weinberg trombitaművész fia, aki kiskamaszként kerül a zenekarba, ahol nincs semmi összekacsintás az apával: a nevelő, a rendező, a hallgatólagos szabályok elsajátíttatója végig a *Boss*, akinek helyét és kompetenciáját senki nem kérdőjelezi meg.

A kapcsolatok egy másik típusa a vendégszereplések pályatárs zenekarok és szólóművészek társaságában. Ez persze jól ismert műfaj. Mégis érdemes kiemelni egyéniesített jellegét, amivel Bruce Springsteen egy újabb ajtót nyit a „cirkuszba” és partnereivel együtt kitágítja annak lehetőségét és értelmét. Egy beszédes példa, amikor Sting meghívására ketten igazi bohózatot faragnak a híres Sting-szám, az *„Every breath you take”* duójukra épülő előadásából. Miközben maga az éneklés maximálisan komolyan van véve, azt kiegészítésként ugrándozások, bohókás kérdezz-felelek játék kísérik. És itt a szereposztás már maga derűre fakaszt: Stingből gitárjával egyre magasabbra felugró „gumilabda” lesz, a tánc- és tornatudásban amúgy tőle semmiben el nem maradó Springsteenből lelkesen, de két ballábbal ugrándozó viccfigura. A közönség pedig egy emberként hahotázik, miközben maguk az énekesek is szemlátomást jól mulatnak.

Egy másik fontos sík a dalba épített politizálás. Springsteen kiválóan ért annak megválasztásához is, hogy a maga baloldali politikai mondanóját mikor és közönsége mely része számára nyilvánítsa ki. Az idő előrehaladtával a kör kibővül: dalait egyre jobban átítatja a felháborodás az amerikai társadalom hatalmas egyenlőtlenségein – többet beszél/énekel erről az évek során, de még sokáig nem áll elő a legfőbb egyenlőtlenség, a faji megkülönböztetés és a belőle fakadó mély emberjogi sérelmek nyílt kritikájával. Az *„American skin”* című komor dal karrierje jól mutatja ezt. A szöveg sehol nem említi a feketéket vagy más színes bőrűeket, mégis mindenki tudja, hogy a dal a feketékkel szembeni, és nemegyszer halállal végződő, ismétlődő köznapi és rendőri atrocitások feletti fehér szégyennek ad hangot, állandó ismétléseivel egy halálimára emlékeztető, néhány akkordot befogó zenei keretben. A pár akkord ismételtetésére szorítkozó dal hallatán el kell némulni, és megúszhatatlan, hogy a hallgatóság magába nézzen: kinek-kinek mi itt a felelőssége. Nem is csoda, hogy a kilencvenes évek végén született dalt nem túl gyakran játszották a rádió- és TV-állomások, sőt, egy ideig a nyugati parton be is volt tiltva, így koncerteken nem lehetett előadni. Tisztességes, végső formáját eladható lemezen csak 2016-ban nyerte el. *„41 lövés, és átautóznak a vértől vörös folyó felett,/ 41 lövés zavarja meg az éjszakát/ a megsérült test mellett térdepelünk az előszobában,/ és az életéért imádkozunk./ Fegyver volt-e, késelés volt-e,/ lehet, hogy csupán egy tárcáért – ilyen az életed,/ és ez... egyáltalán nem titok, barátom:/ megölhetnek csak azért, mert amerikai vagy”* („*American skin*”).

A politikai mondanó egyre fontosabbá vált. Ez avatta kiemelkedő eseménnyé a 2006-os New Orleans-i *Jazz Festival*t, amire egész estét betöltő előadásra hívták Springsteent. Az év nevezetes volt: alig néhány hónappal a Katrina hurrikán levonulta után került megrendezésre az az évi esemény, aminek különös jelentőséget adott, hogy a hurrikán lerombolta a város nagyobbik részét, és földönfutóvá tette a szegényeket – mindenekelőtt a feketéket. Bush elnök és a politikai elit kezdetben mit sem reagált, és a szövetségi segítség igen megkésve érkezett. Ezzel szemben és ezt nyílt kritikával illetve, Bruce Springsteen az elsők között volt, aki válaszolni

kívánt: két hónap alatt igen tehetséges munkászenészekből (köztük számos fekete muzsikusból) a helyhez és az alkalomhoz illő új vándorzenekart hívott össze (*The Sessions*), és régi fekete gospelek és bluesok átírataiból, valamint a tradicionális New Orleans-i jazz megidőzéséből nagy erejű műsort állított össze. Megjelenése New Orleansba, e főként fekete városba hatalmas fehér tömeget vonzott, akik bár a hátsó sorokba utalták a fekete lakosságot, mégis némi szolidaritást hoztak magukkal egy csaknem magára hagyott város katasztrófájának színhelyére. Az est folyamán új meg új cirkuszi elemek tűntek fel, amelyekkel Springsteen mobilizálni és bevonni szándékozott a közönséget – kezdetben sikertelenül, majd az est előrehaladtával a szándéknak megfelelően. A dalok csaknem mindegyike politikai hitvallás is volt, vagy éppen a mindennapok konfliktusáról szólt („Pay me my money down”), amiben az adósságot visszakapni nem tudó kisember ahhoz a fegyverhez nyúl, amihez vele szemben a nagyok: börtönnel fenyegeti meg adósát. Ahogy a dal halad előre, ez a fenyegetés egyre humorosabb és ironikusabb lesz, végül a kölcsönadót színre vivő zenekar ütemes léptekkel levonul a színről, mintegy otthagya a problémát az egy szál hátramaradt kürtösnek, de végül ő maga is futólépésben távozik. Hasonló feloldás nem társul az este talán legdrámaibb dalához, a „*How can a poor man stand such times and live*” („Hogy bírhatja ki a szegényember az ilyen időket, hogy közben még éljen is”) címűhöz. A vers éles és egyre élesebb. Napi élethelyzeteket beszél el, egyre hangosodó, a végén ténylegesen kiabálásba torkolló előadásmódban, amit a zenészek – és főleg Springsteen – egyre vadabb, dobbantós előadói stílusa csak felerősít – az ember vele kívánná ordítani, hogy „*Nos, ragyogó arccal érkezik az orvos,/ és azt mondja 'rövidesen jól leszel',/ ad valami humbug pirulát, némi füvet és egy jó magas számlát,/ mondd csak, hogy bírhatja ki a szegényember az ilyen időket úgy, hogy még élhessen is*”. A zene mellé felfedezett „színház” az immár nemzetközi hírű énekest egyre gazdagabb előadásokra sarkallja. Legyen a tartalom a leghétköznapibb élet egy ifjú, zenebolond pár egybekelése (a „*You can never tell*” című számban) vagy egy régi rock 'n' roll felelevenítése és áthangszerelése („*Dancing in the dark*”), az előadásnak mind hangsúlyosabb része a színház – és a kis bolondéria, amit ezzel lehet csapni még nagyobbra nyitja a változatos közönség együvé ötvözésének kapuit. A fehér középosztályi nézősereg – fiatal és idős egyaránt – egy emberként kacarászik a száma dallamát „elfelejtő” Springsteenre, és vele örül, amikor a dallam mégiscsak meglesz. Azt meg őrijító ovációval fogadja, amikor Springsteen a nyílt színen megtáncoltatja nyolcvanon jóval felüli, ám az alkalomra elegáns öltözetben, frissen fodrászolta és friss lakkozású körmökkel megjelenő édesanyját. Majd itt még nincs vége az azonosulási lehetőségeknek: csakhamar kiperdül a színre a húga, akivel duóban gitározva és nagyokat ugrálva fejezik be a „*családbemutató számot*” („*Dancing in the dark*”).

Ezeka megrendezett előadások még erőteljesebben aláhúzzák, ami az egész eddigi springsteeni életműnek a legfőbb üzenete: ő hírvivő és összekötő, de minden, időközben igencsak nagyra gyarapodott vagyona (500 millió dollárra becsülik) ellenére megmaradt kisembernek, ugyanolyannak, mint te vagy én, hasonló vágyakkal és büszkeségekkel. Ez a ritka „celebhabitus” és a hozzá társuló, egyre nyíltabban vállalt politikai fellépés valóban egymástól nagyon távol lévő csoportokat és külön világokba zárt értékrendeket köt össze. Más szavakkal bár, de éppen ezt a közösségteremtő képességet emelte ki és ismerte el Obama elnök, amikor 2016-ban a *Medal of Freedom*-mal, a legrangosabb civil kitüntetéssel jutalmazta az előadó–énekes munkásságát. Így szólt a laudáció: „*Springsteen Amerikájában mindenkinek van hely a tűzoltóktól a bezárt bányák munkanélküliin át a lerobbant kis New Jersey-i boltok megkeseredett tulajdonosaiig, ő az elnyomottak és megrövidítettek követe. Én vagyok az Elnök, ő pedig a Főnök, aminek jegyében azt kívánom, hogy így, hetven felé is a megszokott aktivitásával és lendületével folytassa.*”⁶ Springsteen meghatódva, félrecsúszott fekete nyakkendőjével félig-kívülállását mutatva ment oda az elnökhöz, és miután jó cimborákként meglapogatták egymás hátát, odatartotta a nyakát, hogy Obama felaggathassa rá az elegáns érmet.

⁶ Barack Obama laudációja a 2016. évi *Medals of Freedom* átadásán.

A csúcok felé töretlen egyenes úton haladó rockművészt mindig mosolyogni látjuk, akkor is, amikor apai örökségül kapott depressziójával küzd. A pályát olykor évekre megszakító betegség hallgatásra ítél: a zenész nem szólal meg, és nem viszi közönsége elé a magánéletinek tekintett problémát. Inkább a kilábaláson dolgozik: immár van pénze a pszichiátriai kezelésre és a drága gyógyszerekre. De a beteg Springsteen is különleges kvalitásokat mutat fel: betegségéből nem csinál titkot, inkább a magánéletbe való visszahúzódást magyarázza ezzel, ígéretként benne a gyógyulással és a visszatéréssel. Támasza mindehhez a családja: imádott felesége és három gyermeke. Régen maga mögött hagyta már a hippiidők szabadosságát. Felesége hidat jelent a férfias együtt zenélés és a gyengeséggel együttélő, azt elfogadó család között, és a legfőbb társ a betegség nyilvános kezelésében is. A betegség okozta megszakítások ugyanakkor nem törnek meg a karriert. Az újra a nyilvánosság elé lépő zenész egyre élesedő politikai fellépését egyre összetettebb és gazdagon hangszerelt zene kíséri: különösen a fúvósok szerepeltetése idézi a jazz és soul gyökereket, a fekete zenéhez való kapcsolódást. Az énekesi repertoár is gazdagodik. Springsteen különösen a különböző dialektusok megjelenítésében alkot rendkívülit. Ír közönségének az ír pubok nyelvén énekel, dialogikus dalaiban pedig félreismerhetetlenül felvonultatja a „fekete” hanghordozást a vele szembeni erőt megjelenítő New York-i középosztályi beszédmód elkülönülő párbeszédével. Így lesz egyetlen dalból három – három különböző közegben. A különböző előadások a szomorúságtól az elkeseredett dühig felvonultatják a párja elvesztésétől féltő fiatalember kétségbeesett tapogatózását és próbálkozásait: talán neki magának kéne háttérbe vonulnia, hogy kedvesét megtarthassa („If I should fall behind”).

Az idők előrehaladtával egyre jobban összeérik a magánéleti és a politikai mondandó. Az utóbbi időnként látványos kereteket ölt: így lesz Springsteen a vezető sztárja az Amnesty International 1988-as *Human Rights Now!* világ körüli koncertsorozatának, amelyen az énekes nyíltan kikel a faji elnyomás, a neokolonizáció és az ijesztőre dagadt globális egyenlőtlenségek ellen. Itt fedezi fel magának azt a harmóniát, amelyben a magánélet és a közélet politikai tartalmai összeérnek és egységes, megformált világgépet alkotnak. Springsteen húsz év után is felemlegeti a koncertsorozat bensőséges atmoszféráját és az értelmes politikai cselekvés számára vett fontosságát. Talán innen datálható a politikai mondandó egyre nagyobb jelentősége a dalaiban, akkor is, ha a rendőrség elől bujdosó gyilkos parasztfigura szorongását vagy a fiatalok kapcsolatainak elerőtlenedését teszi a szöveg középpontjába. És az már szinte természetes fejlemény, hogy a magán- és közügyek elkötelezettje az összeérlelés révén újabb terepet nyit, ezúttal a személyes síkú közösségteremtésre: az elszemélytelenedett és elbürokratizálódott politikai viszonyok közepette a személyes integritás az alternatív politikai erkölcs legfőbb bázisaként tűnik fel, és a szolidaritás legfontosabb forrása lesz.

A megszemélyesülő politikai kiállás tettekre is sarkall. Miközben a legutóbbi dalok visszatérést jelentenek a privát világba, annak immár bölcs rezignációval tudomásul vett fájdalmait és örömeit mondják el, Springsteen egyre többször hallatja a szavát a nyilvánosságban, hírnevét az elnyomott, mellőzött csoportokkal való szolidaritás kifejezésére használva fel. Ebben az összefüggésben válik a dalok építőelemévé a mindig friss politikai reagálás – mint ezt legutóbb a *Black Lives Matter*-mozgalom melletti egyértelmű kiállás hangoztatása is jelzi. És így lesz politikai tartalma annak is, hogy meghirdetett koncertekről is lemond, ha az adott helyen különösen kiugró diszkriminációval találja magát szemben, és közönségét is politikai kiállásra ösztönzi egy-egy nemes vagy különösen fontos ügy mellett. Persze mindezzel együtt is elsősorban rockelőadónak tekinti magát, és legfontosabb számára a zenélés, mi több, a régi barátokkal sok évi szünet után újra megtalált élvezet a közös zenélésben.

A kapcsolat és a közös munka újabb szintre lépett. Az énekessel együtt muzsikáló *E Street Band* tagjai az együttes muzsikálás szünetének éveiben önálló programokba kezdtek, többen is a szólókarrier irányába indultak

el. A közös zene ezektől a tapasztalatoktól még érettebb, még kifinomultabb lett, s a zenészek mint egymással összedolgozó, de karakteres egyéni arculattal és hangszerkezeléssel a színpadra lépő, önálló személyiségek jelennek meg. A *Boss* továbbra is „boss” marad, de a zenekar időközben sokkal inkább önálló testületté változik, a főnöki szó ebben az új egymásra találásban lényegében a keretek és a számok koreográfiája főbb mozzanatainak jelzésére szorítkozik.

Ezzel a nagyon karakteres együttessel bátran neki lehet vágni a világnak. Springsteen és társai végiglátogatják Európa országait, de ugyanígy felfedezik maguknak a Távolságot, Japánt és Indiát. Mindez kicsit visszavisz a folytonos úton levés hippivéibe: nem is csoda, hogy a legújabb dalok a régi odaadással szólnak szerelemről és a természetről. Az új albumot hallgatónak az az érzése: az előadó mit sem öregedett. Zenéje ugyan összetettebb és sokrétűbb lett, de lendülete megmaradt az évtizedekkel korábbinál. És megmaradt nyíltan vállalt kétsége a nagy társadalmi újításokkal szemben, mert úgy találja, ezek hasznát mindig a jó helyzetben lévők fölőzik le, és a szegényeknek, munkanélkülieknek és kiöregedetteknek nemigen jut bármi jó a változásból. Ezért nem lehet hátradólni: minden új lépés után száz további kívánczodik. De ezek megosztása csak a személyes vonzalom teremtette térben lehetséges.

Nem véletlen a legutóbbi album címe: „*Letter to you (Levél Neked)*”. A két összetartozó ember teremtette térben kimondható minden érzelm és kétség, és az élet nehéz dolgairól is lehet beszélni. Mindezt a magánélet élesen körülhatárolt terében. Nincs már mögötte a népes hallgatóság, az egyfélért érzők és cselekvők széles tábora, a dalok a két összeérő személy dialógusában kelnek életre. A címadó dal ezt a régi–új programot hirdeti, amikor az összes szorongást és az élet nehéz perceit, élményeit ebben a kétszemélyes térben tartja megoszthatónak. Korrekciója ez a politikai programnak is: az utóbbi évek Springsteenje élesen elválasztja a politikai meggyőződése és kritikája nevében fellépő, demonstráló közembert és a magánélet harmóniájába visszahúzó magánembert. A hippimozgalom és a baloldali radikalizmus hatvanas évekből nagy és tömeges jelenetei ígérni látszottak a politikai és a magánéleti én egyesíthetőségét. De ezekből a mozgalmakból kifogyott a szusz. Mindenkit átgondolásra készíten az új realitás: a társadalom intézményei jobbra reprodukálódtak, így nem egyszerűen az egyéni csalódás törvényszerű hozadéka, hanem vaskos társadalmi tény a hajdani hippideológia elenyészése és képviselőinek asszimilálódása a lényegileg változatlan társadalmi viszonyokhoz és azok sokban módosult, de az alapokat tekintve változatlan intézményeihez. Bár politikai kiábrándultság övezi, a magánéleti egymásra találás régi–új programja mégis derűs. Springsteen jóval mélyebben éli meg és át a másikkal fűződő viszonyt és annak melegségét, mint a 30–40 év előtti hippiszerelmek időszakában. Azokban az időkben a Másik jobbra mellékszereplője maradt a történeteknek és azok kollektív kifejeződésének; a mai Springsteen nagy hangsúlyt helyez a partner megtalálására, aminek tartalmát leginkább a megkapaszkodás iránti igény új ereje ad. Az összetartozás a legfőbb alap, amely megvéd a fagyos társadalmi eseményektől, és amely a legszentebb összekapaszkodás tartalmát tárja a figyelő szem elé („*Letter to you*”).

Meg lehet-e kísérelni Springsteen szemlátomást erős közösségteremtő kisugárzásának megfejtését? Mik voltak eddigi pályájának azok a legfontosabb pillérei, amelyekre dalai és előadóművészete a szokásosan mély társadalmi osztatokon való felülemelkedést és új közösségi összetartozások létrehozását fektethette? Nehéz sorrendet felállítani, sőt, nehéz minden tényezőt számba venni. De ha mégis, én három elemet emelnék ki.

Az első a személyes és a kollektív, a szabad egyén szabad választásának kollektív tartalma, amely hidat emel a látványos politikai cselekvés és a saját értékeinek végigélésében szabad individuum közötti kapcsolat kiemelése és programmá tétele között. Dalai elhárítják a személyes érték- és érdekkövetés miatt érzett lelkifurdalást és szorongást, miközben kiállnak amellett, hogy a morális cselekvés már magában politikum azáltal,

hogy az egyén soha nem éteri térben, hanem a közösségek kötésében járja személyes útját. Ezt a beállítódást és a hozzá csatlakozó, mélyen elkötelezett patrióta választást már a dallamvilágok megválasztása is felmutatja. Az életműben nagy hangsúly kerül a közös kincsnek tudott hajdani népdalok, majd a fekete jazzhagyományból kibontható blues- és soul-elemek felhasználására, mintegy a modern életre való átformálásukra.

Itt rögtön következik is a második erőforrás: a rasszhatárok átlépése és lebontása. Nemcsak abban mutatkozik ez meg, hogy miről szólnak a vonatkozó dalok, hanem a hogyanjukban is. Számos sikeres kortársával ellentétben, az érett Bruce Springsteen tudatosan etnikai/faji összetételében vegyes zenekarral építkezik, amiben a fekete zenészek, ha lehet, a fehérekénél nagyobb megbecsülést élveznek. A dalok hangszerelése külön kiemeli a vegyes összetételt: fekete és fehér muzsikusok egyaránt ott vannak a fúvósok között vagy az ütemet kiemelő dobok és egyéb ritmushangszerek előadói között. Ebben a hangsúlyosan egalitárius felállásban külön fontos lesz a zenészek szólóinak szerepeltetése, ami alkalmat ad a sokszor a másodvonalba sorolt fekete zenészek tudásának kiemelésére, személyiségük előtérbe hozatalára.

A harmadik közösségteremtő erő a hűség a hippihagyományhoz. Bruce Springsteen zenéje sosem csak az egyéné, hanem a kollektíváé. A szeretet, a szerelem mint magányos egyének között kapcsolatot teremtő erő talán a legtartósabban megélt témája a dalkincsnek. S felfedezhetjük azt is, hogy képileg mindez virágokkal és az emberek közötti béke megjelenítésével társul. A szövegek háttérében ott a „*dope*”, az ártalmatlannak tudott könnyűdrog, mint tudomásul vehető egyéni igény, noha a dalok ennek sosem teremtenek egyenes nyilvánosságot, és pártfogolásukat is mellőzik. Ezzel együtt a tolerancia élő képe lesz a megengedés, ami példát teremt az elfogadás más terepnumai számára is. A közösségnek azonban a közös gyerek- és kamaszkor együtt megélt tapasztalatai és a hasonló politikai gondolkodás adják a háttérét. E háttér előtt szabad az egyén választása, de annak közösségi kisugárzását mindvégig tudnia kell. Így lesz a közösség partner a lazán szerveződő együttességekhez (mint egy-egy koncert) és mélyen személyesen átélt érzelmekhez és választási dilemmákhoz. Ez a közösségbe ágyazottság avatja az egyedülálló személyről szóló dalokat is mélyen átítatottá. És ennek köszönhető, hogy Bruce Springsteen dalait széles rétegek érezhetik a magukénak. Hangja egyszerre szól a ma is kismizettekhöz és a felettük lévőkhöz, munkásokhoz éppúgy, ahogy értelmiségiekhez.

Az esszé második része a folyóirat következő számában (11. évf. 4. szám) fog megjelenni.